

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ФЕДОРЕНКО Олександр Вікторович

УДК 321.7:005(043.3)

ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА
УПРАВЛІННЯ СУЧАСНИМ СУСПІЛЬСТВОМ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
АНДРУЩЕНКО Тетяна Вікторівна

Київ - 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1 Теоретико-методологічні проблеми дослідження феномену демократії у світлі сучасного політологічного дискурсу.....	11
1.1 Візії демократії в історії політичної думки та у сучасних трактуваннях.....	11
1.2 Багатоаспектність демократичного співжиття: методологічні підходи до аналізу проблеми.....	48
Висновки до першого розділу.....	62
Розділ 2 Демократія як спосіб організації політичного життя сучасного суспільства.....	64
2.1 Сутність демократії у контексті організації політичного життя суспільства.....	64
2.2 Базові демократичні принципи організації політичного життя суспільства.....	76
Висновки до другого розділу.....	88
Розділ 3 Управлінський потенціал демократії.....	91
3.1 Діалектична логіка зв'язку демократії та управління у політиці.....	91
3.2 Передумови і ознаки демократичного управління суспільством.....	116
Висновки до третього розділу.....	134
Розділ 4 Демократія як спосіб політичної організації та управління сучасним суспільством: український контекст.....	137
4.1 Особливості імплементації демократичних перетворень в політичне життя сучасної України.....	137
4.2 Чинники демократичних змін в сучасному українському суспільстві та роль молоді у цих процесах.....	152
Висновки до четвертого розділу.....	175
Висновки.....	177
Список використаних джерел.....	181

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне осмислення демократії пов'язане з політичним, соціальним, економічним, правовим, культурологічним вимірами суспільного розвитку. Сьогодні це загальноживане, значиме для багатьох соціально-гуманітарних наук поняття, що, тим не менш, не означає вичерпності відповідного наукового дискурсу чи остаточного розуміння його глибин. У наукових колах поширене тлумачення демократії як «народовладдя», форми державного устрою, що характеризується наявністю представницьких установ і участю громадськості в управлінні державою, проголошенням політичних свобод і рівноправності громадян. Водночас існують різні погляди щодо низки питань, які неодмінно постають у процесі дослідження демократії. Виклики XXI століття, сучасні особливості розвитку людини, суспільства, держави висувають нові вимоги до існуючих моделей і форм демократії.

Значимість проблем демократії пояснюється безпосереднім зв'язком із буттям людини, із її необхідністю бути учасником процесів, що відбуваються в суспільстві, відчувати, що від неї залежатиме майбутнє. Аналіз демократії як способу організації та управління політичним життям обумовлений актуальною практикою формування і розвитку демократичного життя українського суспільства. Цей вибір зафіксований у політико-правових документах, які визначили основний вектор розвитку України як незалежної держави. Між тим, перехідний стан суспільства характеризується нестійкістю демократичних норм, породжує проблеми їх становлення, що обумовлено: ступенем готовності громадян до реалізації демократичних принципів; рівнем культури та особливостями політичної діяльності пострадянської еліти; мірою впливу з боку сусідніх держав на політичний вибір України, нав'язуванням уявлень про шляхи демократичного розвитку, що не у всьому узгоджується з особливостями культури та менталітету українського народу; поширенням внутрішніми і зовнішніми суб'єктами політики псевдодемократичного популізму, технологій маніпуляції політичною свідомістю і поведінкою громадян. Усе це суперечило

реальним інтересам українського народу, породжувало політичні конфлікти, призводило до ціннісних деформацій.

Вивчаючи й запозичуючи зразки демократичного розвитку інших держав, варто мати на увазі, що найбільш ефективною моделлю демократії стане та, яка створена власними зусиллями й відповідає історичним, політичним, державотворчим традиціям, притаманним українцям як нації. Зрозуміло, реалізація останнього потребує комплексу теоретичних досліджень. Вітчизняні експерти нерідко займають полярні позиції від оптимістичних до вкрай песимістичних в оцінках демократичних перетворень в Україні. Нагальним залишається визначення такої моделі демократії, якої прагне саме суспільство, яка відповідає актуальним світовим викликам; розуміння та сприйняття її як цінності та як політичної реальності.

Проблеми демократії аналізували такі відомі західні теоретики, як Е. Албрастер, Г. Алмонд, Х. Арендт, Р. Арон, Б. Барбер, Д. Белл, І. Берлін, Н. Боббіо, М. Вебер, С. Верба, Ю. Габермас, Ф. Гайєк, Д. Гелд, Е. Гіденс, Е. Гутман, Л. Дайамонд, Р. Даль, Дж. Драйзек, Р. Інглегарт, Л. Зідентоп, А. Лейпхарт, Х. Лінц, Е. Макінтайр, Дж. Маклін, Е. Мак-Грю, Р. Патнем, К. Поппер, П. Рікер, Дж. Розенау, Дж. Ролз, Дж. Сарторі, А. Сен, Дж. Сорос, Д. Томпсон, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, М. Хайдеггер, С. Хантінгтон, Л. Хоровіц, К. Ясперс та багато інших.

В українській політичній думці пошуки підходів до розуміння демократії, її місця та ролі в житті суспільства пов'язані з іменами Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Грушевського, В. Липинського, І. Франка та інших мислителів. Вагомий внесок у дослідження проблеми, що розглядається, зробили сучасні українські науковці, зокрема, В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бех, В. Бортніков, С. Бульбенюк, І. Варзар, К. Ващенко, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Денисенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, А. Карась, О. Картунов, А. Колодій, А. Кормич, В. Корнієнко, В. Кремінь, Н. Латигіна, А. Лузан, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Новакова, М. Остапенко, В. Пазенок,

Н. Ротар, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, О. Скрипнюк, О. Фісун, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, П. Шляхтун, В. Якушик та ін.

Разом з тим, потребують подальшого розвитку теоретико-методологічні засади вивчення демократії у контексті сучасного політологічного дискурсу; дослідження історичної генези та актуальних означень поняття, сутності та принципів демократії як способу політичної організації життя та управління суспільством, основних механізмів практичної реалізації демократичного управління суспільством; проблеми демократизації політичного життя, орієнтації на молодь у цих процесах. Зважаючи на недостатню розробленість цих питань, їх обрано у якості теми самостійного теоретичного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2012 року).

Метою дисертаційної роботи є теоретичне дослідження демократії як способу політичної організації та управління сучасним суспільством, визначення особливостей її імплементації в сучасну суспільно-політичну практику України. Мета вимагає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- дослідити еволюцію поглядів на демократію в історії політичної думки і сучасних наукових розробках;
- систематизувати та поглибити методологічні основи дослідження демократії як соціально-політичного феномену в системі сучасного політологічного дискурсу;
- розкрити природу та сутність демократії як способу політичної організації життя сучасного суспільства;

- визначити базові демократичні принципи організації політичного життя суспільства, особливості їх реалізації в сучасних умовах суспільного розвитку;

- дослідити взаємодію демократії та управління як складових суспільного розвитку, їх обумовленість соціальною природою організації публічної влади в суспільстві;

- з'ясувати основні передумови та ознаки демократичного управління суспільством;

- виявити суперечності, особливості імплементації та проблеми розвитку демократії у перехідному суспільстві, розглянути роль демократичних перетворень в оптимізації політичної організації та управління в Україні;

- теоретично обґрунтувати чинники, визначити орієнтири демократичних змін політичного життя в Україні, розкрити роль молоді у цьому процесі.

Об'єктом дослідження є демократія як соціально-політичний феномен; **предметом** – концептуальні засади демократії як способу політичної організації та управління сучасним суспільством.

Методологічні засади дослідження. В основу дослідницького пошуку покладено такі основні принципи пізнання: об'єктивність, науковість, цілісність, принципи історизму, розвитку, єдності теорії і практики та інші. У дисертації використано комплекс загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів, що дозволило забезпечити достовірність і обґрунтованість наукових результатів.

Дисертаційне дослідження спирається на такі методологічні підходи: історичний (вивчення витоків і еволюції демократичного способу організації політичного життя суспільства); логічний (аналіз об'єктивних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування демократії, які відображаються у структурі та функціях політичного життя сучасного суспільства); комплексний (дослідження демократії як цілісного явища, з урахуванням різноманітних принципів і умов, що визначаються засобами інтеграції методів різних наук);

герменевтичний (сукупність принципів і способів вивчення документів, наукових статей, монографій та ін. джерел, що окреслюють сутність і рамки демократичного дискурсу у політиці); гуманістичний (аналіз політичних явищ на основі визнання природних прав, свобод й інтересів людини, становлення її як особистості); аксіологічний (осмислення демократичних засад політичного процесу крізь призму цінностей, норм і цілей поведінки його учасників та суспільної його значимості).

Залучення широкого арсеналу методів (діалектичного, методу герменевтики, системного, структурно-функціонального аналізу, індукції та дедукції, методу компаративного та прогностичного аналізу) дозволило окреслити особливості демократичної організації суспільного життя у її різноманітних залежностях, в історичному розвитку, у мережі сучасних зв'язків та перспективі. Розкриття теоретико-методологічних основ категорій «демократія», «демократичне управління», «демократичні засади організації політичного життя», аналіз предмету дослідження, його проєкції на інші соціально-політичні феномени здійснено за допомогою діалектичного методу пізнання. Метод системного аналізу забезпечив аналіз демократії в цілісності умов її виникнення, принципів та значення для суспільства. Структурно-функціональний метод використано у дослідженні складної архітекtonіки феномену демократії, виявленні чинників, що її обумовлюють. Використання історичного і компаративного методів відкрило можливості для аналізу та порівняння якості демократизації політичного процесу в умовах становлення української державності.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що в дисертації систематизовано теоретичні підходи, які розкривають сутність демократії як способу організації та управління політичним життям суспільства, а також виявлено особливості їх імплементації в реалії політичного життя українського суспільства. Елементи наукової новизни містяться у положеннях, що виносяться на захист.

Уперше:

- на основі розуміння демократії як широкої соціально-політичної категорії, феномену з властивими політичним, правовим, економічним, соціокультурним, організаційним, управлінським вимірами, запропоновано авторське трактування демократії як поняття, що розкриває діалектичний взаємозв'язок між її розумінням як способу організації життя суспільства та управління суспільством; визначено, що такий зв'язок відображається у взаємодії форми та змісту демократії, які доповнюють та обумовлюють один одного;

- проаналізовано можливість оновлення форм та моделей демократії відповідно до соціально-економічних, соціально-культурних, суспільно-політичних змін, обумовлених зокрема тим, чиї інтереси представлені у владі; хто представляє інтереси суспільства; які принципи закладено у демократичну організацію суспільства і якими методами вони реалізуються.

Поглиблено:

- теоретико-методологічні підходи до визначення сутності демократії, через розкриття логіко-гносеологічного змісту ідентитарної та договірної парадигм досліджено обумовленість сутнісних ознак демократії певною системою владних відносин, суспільно-економічною моделлю розвитку суспільства;

- аргументацію необхідності наближення сучасних українських реалій до ідеалів, теоретичних здобутків і досвіду демократизації з метою попередження чи подолання її небезпек та ризиків – приходу до влади людей аморальних, цинічних; псевдодемократичного популізму; маніпуляцій громадською думкою; нестабільності політичного життя; конфронтацій між різними групами населення тощо;

- розуміння основних засад демократичного управління суспільством, зокрема розширення можливості реальної участі громадян у формуванні органів влади та прийнятті політичних рішень; механізму поділу влади та взаємодії гілок влади; забезпечення демократичних виборів; оптимальної

взаємодії держави і громадянського суспільства в справах політичного менеджменту; формування та розвиток політичної культури особистості.

Отримали подальший розвиток:

- наукові узагальнення основних принципів демократії як способу управління суспільством (зокрема, пріоритет людини та політична рівність усіх громадян перед законом; верховенство права, закону та розподіл повноважень гілок влади; політична свобода та виборність органів управління; принцип більшості та взаємна відповідальність держави і громадянина), що сформувало авторське бачення демократії як феномену, який, з одного боку, є цінністю сучасного життя та, з іншого – відображає її сприйняття як реальності в сучасній Україні;

- теоретичні обґрунтування чинників та орієнтирів демократичних змін політичного життя в Україні, визначення ролі молоді у цьому процесі.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у системному аналізі демократії як способу політичної організації і управління сучасним суспільством у світлі вітчизняних і зарубіжних наукових розробок, виявленні і обґрунтуванні як придатних до практичного впровадження основних принципів демократизації політичного життя, напрямів формування демократичної політичної культури особистості. Наукові положення роботи можуть стати методологічною основою для досліджень сучасних процесів державотворення та розвитку громадянського суспільства в Україні, використані для таких навчальних курсів як «Політологія», «Основи демократії», «Загальна теорія політики», «Державне управління та місцеве самоврядування», а також розширити сучасні уявлення про проблеми організації та розвитку демократичного суспільства, його окремих сегментів тощо. Матеріали дисертаційної роботи становитимуть інтерес у експертному середовищі державних діячів, політиків, аналітиків, медійників, громадських активістів, у пошуках фахових, неупереджених відповідей на складні і нагальні виклики сучасного демократизаційного процесу в Україні.

Апробація матеріалів дослідження Основні ідеї, обґрунтовані в роботі, доповідались на наукових і науково-практичних конференціях, зокрема: Восьмі юридичні читання «Правові взаємини влади і громадянського суспільства» (Київ, 2012), V Міжнародний форум «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012), Всеукраїнський науково-методичний семінар «Інноваційні технології в дошкільній освіті України: дитина в комп'ютерно-ігровому середовищі» (Київ, 2013), V Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Соціально-економічний розвиток держав: досвід та перспективи» (Київ, 2013), Дев'яті юридичні читання «Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи» (Київ, 2013), Міжнародна наукова конференція «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення: восьмі шинкаруківські читання» (Київ, 2013), Conferinta internationala «Educatia din perspective vaiorilor» (Кишинів, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» (Київ, 2014). Положення дисертації апробувалися у процесі практичної роботи автора в органах місцевого самоуправління.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли відображення у 8 наукових працях, серед яких 5 – у фахових виданнях з політичних наук України, 1 – у фаховому іноземному науковому виданні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДЕМОКРАТІЇ У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

1.1 Візії демократії в історії політичної думки та у сучасних трактуваннях

Проблема демократії та її роль у суспільно-політичному житті є однією із центральних у політичній науці, яка ще з античних часів розглядала демократію як органічну ознаку цивілізованості суспільства. За визначенням одного з енциклопедичних видань демократія (від грец. – народ і влада) – влада народу, народовладдя, що виходить з організації і функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм і ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут всіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування [170, С. 138-139].

Варто відзначити, що зміст, аксіологічне наповнення та практичний контекст категорії «демократії» є своєрідною лінією, яка наскрізно проходить через історичний розвиток соціально-політичної думки, починаючи з античних часів. Питаннями сутності та походження демократії цікавилися ще античні філософи (Перікл, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель, Фулідід), а також громадські діячі та мислителі наступних епох (О. Гамільтон, Г. Гегель, Т. Гоббс, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.). Проте вони акцентували увагу на притаманних певній історичній атмосфері моментах демократії, і не розглядали загальну її сутність.

Дослідження концепту демократії в сучасному політологічному дискурсі варто побудувати на аналізі традиції теоретичного осмислення цього феномену в історії класичною політичною думкою, сучасною західною політичною теорією та сучасною українською наукою. Новим аспектом сучасної розробки демократичної проблематики є аналіз трансформації класичних і посткласичних моделей демократії, а також процесів

концептуального визрівання нових уявлень про сутність і призначення влади. Саме у поєднанні класичних концепцій, сучасних теоретичних пошуків, а також нових викликів постмодерної реальності слід, з нашої точки зору, відшукувати сьогоднішні шляхи становлення і розвитку демократії. Враховуючи таке різноманіття класичних, некласичних та постнекласичних концепцій демократії, важливо завжди пам'ятати про те, що їх все таки єднають певні незмінні принципи народовладдя, які складають саму феноменологічно-змістовну сутність даного явища. Нині на буденному рівні дуже часто поняття демократії використовується в розхожому значенні, як таке, що здається всім зрозумілим і простим, що, з нашої точки зору, лише шкодить самому феномену демократії та її активному впровадженню і розвитку в соціально-політичній дійсності. Як справедливо відзначає Н. Латигіна: «Сьогодні дуже важко знайти того, хто ніколи не чув про демократію взагалі. Проте, не потрібно забувати, що поняття демократії формувалося історично. І з розвитком суспільства воно постійно змінюється. Полісна демократія античності, комунальна демократія європейського середньовіччя, представницька демократія Нового часу настільки істотно різняться, що їх досить складно об'єднати однією спільною дефініцією. Тому, не дивно, що визначення демократії постійно потребує уточнення, оскільки у сучасному світі, який динамічно трансформується, з демократією відбуваються сутнісні метаморфози. І цей об'єктивний чинник суспільного розвитку також актуалізує значення даної теми дослідження» [118, с. 3].

Уперше поняття «демократія» згадується в працях мислителів Давньої Греції. Центральною темою роздумів античних мислителів стає проблема поєднання протилежних інтересів різних соціальних груп, запобігання потенційній можливості розпаду полісу на ворожі частини, нейтралізації будь-яких можливостей підпорядкування публічного простору *arche* приватним егоїстичним інтересам партикулярного типу. Підсумком осмислення цих проблем стала концептуалізація двох альтернативних політичних теорій –

«геометричної» концепції демократії Платона і «змішаної» Аристотеля, що стали основою двох протилежних стратегій стабілізації античного полісу.

Платон розробляє модель ідеальної держави як альтернативу наявним видам державного устрою саме тому, що в них влада завжди є пануванням партикулярних егоїстичних інтересів в ім'я власного блага, тобто домінуванням «приватного» над «цілим»; тому його проект базується на усуненні від управління суспільством усіх, хто свої приватні інтереси ставить вище за громадські, і переданні функцій панування/підкорення тим, хто здатний на зворотне» [Див. 220, с. 12].

Аристотель намагається не обмежувати включення приватних інтересів у сферу публічної влади, а створити баланс між ними, нейтралізувати їхні крайнощі й представити тією або іншою мірою інтереси всіх. Якнайповніша реалізація цього задуму можлива в «змішаній» формі владарювання – політії, тобто правлінні «середнього елементу», що втілює і якісну, і кількісну більшість громадян. У класифікації держав, запропонованій Аристотелем, демократія означала «правління всіх», на відміну від аристократії («правління обраних»), і монархії («правління одного»).

Не зважаючи на те, що класики античної філософії, використовуючи термін «демократія», позначали негативний устрій полісного управління, але саме їх ідеї про кращі форми державної владної організації з плином часу стали одними з ключових елементів сучасного розуміння демократії в різних його концептуальних вимірах, що відображається у наступних частинах дисертації.

Середньовічна епоха була часом панування недемократичних форм правління, а саме – абсолютистських монархій. Водночас історія цього періоду знає багато прикладів, коли цілі міста і громади на основі одвічного людського прагнення до рівності створювали певні форми самоврядування, що містили окремі елементи і принципи демократії. Це відобразилося у тому, що повного відкидання поняття прав індивіда, що бере початок від афінської державно-політичної традиції, у Середні віки не відбулося. На рівні ідеї права окремої особистості визнавалися королівською владою, і підтвердження цих прав було

включено в середньовічні документи, які по суті становили перші кодекси прав, переліки прав. Один із перших середньовічних кодексів – це Кодекс 1188 року, прийнятий у королівстві Леон-і-Кастилія (Іспанія), коли місцеве дворянство одержало від короля Альфонса IX підтвердження низки своїх прав: на справедливий суд, на життя, на захист честі, будинку і власності. Але, як і всі середньовічні кодекси, ці права не були універсальними. Тобто вони стосувалися відносно невеликої групи підданих короля – дворянства [Див. 219, с. 54].

Дійсно, ті форми часткової демократії, які відомі в рамках абсолютистсько-монархічного Середньовіччя, були достатньо обмеженими змістовно та організаційно, однак саме ствердження християнської ідеології та моралі вело до поступового впровадження в масовій свідомості ідеї рівності людей, яка на противагу жорсткій ієрархізованій дійсності. Зокрема, ідея рівності всіх людей стала однією з фундаментальних основ концепції природного права. Саме ця концепція, стверджуючи рівність первинних прав людини, а також паритетне їх відчуження з метою суспільного самозахисту і розвитку, багато в чому сприяла становленню сучасного демократичного розуміння феномену прав людини і громадянина. Найбільш плідним часом розвитку природного права і його теорії вважаються XVII – XVIII ст. У цей період ідеї природного права підтримувалися, розвивалися та використовувалися мислителями і просвітителями такими, як Г. Гроцій і Б. Спіноза (Нідерланди), Т. Гоббс і Дж. Локк (Англія), Ж.-Ж. Руссо й П. Гольбах (Франція), А. Радищев (Росія) та ін. Поширення результатів їхньої діяльності привело до формування школи природного права в рамках політико-правової думки.

Одним з найважливіших принципів, на яких існує сучасна демократія, є система розподілу влади, що забезпечує стримування і противаги у ставленні один одного. Слід зазначити, що в будь-якій політичній системі, в будь-якій державі в тій або іншій формі існує розподіл повноважень або розподіл функцій між різними органами і рівнями влади. Але власне розподіл влади

передбачає самостійність і незалежність відокремлених один від одного гілок влади. Ця теорія більш менш чітко була сформульована в наприкінці XVII — першій половині XVIII ст. Цікаво, що Т.Гоббс у середині XVII ст. категорично відкидав саму думку про можливість поділу єдиної суверенної влади, вважаючи, що роз'єднані гілки влади просто знищать одна одну.

Суттєвий внесок в розробку поняття демократії Дж. Локка, який обґрунтував необхідність чіткого розмежування законодавчої і виконавчої гілок влади. Дж. Локк разом з тим не виділяв судову владу як самостійну гілку і розглядав судочинство як прерогативу виконавчої влади. Уперше думку про необхідність установи судової влади як самостійної гілки висловив Ш.Л. Монтеск'є. При цьому відзначає К. Гаджиєв, Монтеск'є підкреслював не лише незалежність гілок влади одна від одної, але і необхідність їх взаємного доповнення і урівноваження. У нього розділені влади виступають як підсистеми єдиної системи, як три гілки єдиного стовбура [46, с. 132-133].

Поняття демократії та прав людини в близькій до сучасної формі були сформульовані після Великої французької буржуазної революції та Війни за незалежність Сполучених Штатів. Причому, як стверджують науковці, це було вже не тільки теоретичне формулювання демократичних ідей, а і їх юридична фіксація в Декларації прав людини та громадянина, прийнятій у Франції в 1789 р., Конституції США й Біллі про права тощо [219, с. 55].

З початку XIX століття науковці відзначають поступове утвердження та вкорінення в суспільну свідомість цінностей, принципів та ідеології демократичного врядування. Особливу роль в цьому процесі відіграло становлення і розвиток ідей європейського та північноамериканського лібералізму. Ідеологами лібералізму XIX ст. були І. Бентам (1748 – 1832), Дж. С. Мілль (1806 – 1873), Г. Спенсер (1820 – 1903), В. Беджгот (1826 – 1877). Вони розробляли питання про роль держави і про межі її втручання в життя індивіда, про необхідність поділу влади по вертикалі й горизонталі, про місцеве самоврядування, про роль чиновництва в структурах державної влади, про контроль за діяльністю посадових осіб. Поза їхньою увагою не могла

залишитися і проблема прав людини та громадянина. У цій сфері особливо англійські ліберали випередили свій час, виступаючи з вимогами рівноправності для жінок, надання їм виборчих прав. Однак політичні права – не єдина мета в боротьбі за реалізацію норм і цінностей лібералізму. Це також право на володіння власністю. Так, у І. Бентама, наприклад, науковці знаходять думку про те, що обмеження права власності – це одне із завдань, яке має вирішувати держава. Якщо ж особи мають рівне майно, загальна маса щастя буде тим більшою, чим більша буде рівність у розподілі багатства [219, с. 61].

Ці та інші ідеї, теорії, концепції поступово ставали невід'ємною складовою суспільної свідомості та соціально-політичної реальності, що зрештою і призвело до того, що західний світ обрав як ідеологічний фундамент розвитку концепцію ліберальної демократії.

Ліберальна демократія будується на основі правової держави, представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості та свобод окремих громадян. Ліберальна демократія має на меті рівне забезпечення кожному громадянину прав на дотримання належних правових процедур, приватну власність, недоторканність особистого життя, свободу слова, свободу зборів і свободу віросповідання [85, с. 95].

Відомо, що для виникнення ліберальної демократії необхідне дотримання ряду умов, у якості яких найчастіше дослідниками наводяться такі: розвинена система правосуддя, законодавчий захист приватної власності, наявність широкого середнього класу та сильне громадянське суспільство [65, с. 146]; обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода совісті, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; право формувати незалежні об'єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії.

Класичні формулювання цих позицій можна знайти у концепціях Дж. Медісона і Дж. Бентама. Ліберальну державу Дж. Медісон вважав за головний механізм поєднання інтересів індивідів і захисту їхніх прав. У такій державі існуватиме безпека особи і майна, а політику можна буде зробити сумісною з вимогами великих національних держав, яким властиві складні структури промислового виробництва, торгівлі та міжнародних відносин [139, с. 387].

Дійсно, концепція та ідеологія ліберальної демократії стали потужними двигунами розвитку Західної цивілізації в другій половині XIX – в XX столітті, заклавши міцний ціннісно-орієнтаційний та нормативно-функціональний фундамент розвитку демократичного врядування держав-націй. Однак, реалії нової доби, розвиток постіндустріальної та інформаційної цивілізації, нарощування інтенсивності глобалізаційних процесів ставили і ставлять перед демократією все нові і нові виклики, тим самим актуалізуючи появу нових концептуальних обґрунтувань її трансформацій та подальшого розвитку.

Звернемося до короткого огляду тих концептуально-теоретичних напрямів, які формувалися навколо проблематики демократії в світовій науковій думці протягом останньої половини століття. Серед них, з нашої точки зору, необхідно виділити наступні. Сутності політичного процесу, функціонуванню політичних систем присвячені роботи таких дослідників західної демократії як А. Бентлі, Г. Алмонд, Д. Істон, Т. Парсонс, Г. Лассуел, Л. Козер, Д. Трумен та ін. Перехід до демократії, причини, умови та передумови такого переходу, а також проблема стійкого функціонування демократичного суспільства досліджувалися Р. Далем, Т. Карозерсом, Д. Ростоу, Ф. фон Хайєком та іншими. Питання політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації були розглянуті в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Хантера, Д. Хіглі. Різноманіття варіантів переходу від бюрократично-авторитарних систем до демократичного розглядали Є. Арато та Д. Коен. Х. Лінц, А. Степан. Деяким аспектам соціально-політичної трансформації суспільства присвячені роботи

А. Кинєва, І. Клямкіна, М. Лебедєвої, А. Мельвіля, А. Нікітченко, В. Пастухова, Р. Сакви, Л. Сморгунова, Л. Шевцової, О. Харітонової та ін. Дослідження перехідних процесів через призму теорій глобалізації і модернізації здійснене О. Бабкіною, К. Ващенком, В. Горбатенком, А. Даниловим, М. Делягіним, О. Дегтярьовим, Н. Ільїним, Н. Латигіною, О. Новаковою, В. Пантіним, О. Соловійовим та іншими. Використовуючи результати подібних досліджень, ми будемо дотримуватися позицій основних класичних та некласичних концептів демократії з метою пошуку найоптимальніших шляхів застосування теоретично-методологічних результатів.

В аспекті трансформаційного характеру сучасного історичного етапу розвитку нашої держави і суспільства важливими є теорії демократичного транзиту, присвячені пошукам найоптимальніших шляхів демократизації того чи іншого суспільства, при чому використовується нове покоління досліджень демократичних транзитів і демократизації в межах порівняльної політології, в яких значною мірою переосмислено попереднє знання про механізми зародження демократії і становлення демократичних політичних режимів (С. Гантінгтон, Л. Даймонд, Х. Лінц і А. Степан). Розвиток досліджень демократизації можна схарактеризувати як рух від панування «великих теорій» 1950–1970-их років (біхевіоризму, структурно-функціонального аналізу, неомарксизму), де демократія була наслідком фундаментальних зсувів у структурних властивостях системи (Г. Алмонд, Д. Аптер, Ж. Блондель, С. Верба, Д. Істон, Д. Колеман, С. Ліпсет, Б. Мур, Б. Пауелл, Е. Шилз), до теорій середнього рівня, що акцентують роль формальних і неформальних правил гри, які встановлюються політичними акторами на основі констеляції наявних ресурсів і потенційних можливостей того або іншого вибору (Т. Карл, Дж. Коломер, А. Пшеворський, Д. Растоу, Д. Хіглі, Ф. Шміттер). Значною мірою розвиток транзитологічної парадигми був зумовлений впливом теорії нового інституціоналізму та екстпаполяцію концепції раціонального вибору з економіки в політологію й соціальну теорію (Б. Вейнгаст, Дж. Годжсон,

П. Голл і Р. Тейлор, М. Леві, Дж. Марч і Й. Ольсен, Д. Норт, П. Ордешук, Б. Пітерс, В. Райкер, Б. Ротстайн, К. Телен) [221, с. 5 – 6].

Справедливо зазначає Н. Латигіна: «Головна суперечність демократії – це суперечність між ідеєю демократії як повновладдям народу і неможливістю її практичного втілення. Різке теоретичне вирішення цієї суперечності між ідеалом демократії та її реальністю знайшло свій вияв в існуванні різноманітних теорій або концепцій демократії» [119, с. 424].

Визначивши, таким чином, ключові аспекти концептуально-теоретичного аналізу феномену демократії, а також основні напрями сучасних теоретичних пошуків шляхів ефективної демократизації, звернемося до розгляду базових концепцій демократії, які складають сучасний політологічний дискурс в межах нашого дослідження. Серед таких ідентитарна та конкурентна групи концепцій.

Ідентитарна демократія ґрунтується на розумінні народу як єдиного цілого, яке злилося добровільно в певний єдиний організм, і у якому кожна людина є його членом, що змушений виконувати всезагальну волю. Риси ідентитарної демократії: визнання народу єдиним однорідним цілим, що має загальну волю та інтерес ще до свого усвідомлення; заперечення різнорідних думок і опозиції взагалі, визнання її патологією, ворогом народу, якого потрібно насильно усунути; єдине трактування свободи як активної участі в політичному житті, державних і суспільних справах; ототожнення правлячої еліти, яка нібито слугує народу, з нацією, соціальною групою, при реальній беззахисності особистості перед повним свавіллям держави; підміна юридичної процедури участі громадян у державному управлінні турботою правлячої партії про створення соціальних умов для публічного вияву своїх інтересів.

Як вже зазначено, найвідоміші представники теорії ідентитарної демократії – Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, В. Ленін, К. Шмідт. Деякі важливі ідеї ідентитарної демократії знайшли своє пряме вираження в сучасних західних теоріях. Згідно з нею в сучасних державах, з великою чисельністю населення і

великими територіями, антична модель народовладдя найбільш повно реалізується в «партійній державі».

Існує два різновиди ідентитарних демократій – колективістські (Ж.-Ж. Руссо, К. Шмідт) та марксистські або соціалістичні (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) моделі демократії. Ці концепції демократії мають певні загальні риси. Головними серед них Н. Латигіна визначає наступні: визнання народу єдиним однорідним цілим, що має загальну волю і інтерес ще до свого усвідомлення; заперечення різнорідних думок і опозиції взагалі, визнання її патологією, ворогом народу, якого потрібно насильно усунути; єдине трактування свободи як активної участі в політичному житті, в державних і суспільних справах; ототожнення правлячої еліти, яка нібито слугує народу, з нацією, соціальною групою, при реальній беззахисності особистості перед повним свавіллям держави; підміна «природних прав людини» загальнодержавними, згідно соціалістичної теорії, тотожними їм; декларування прямого народного управління, за якого керівники в органах управління є не самостійними і відповідальними особами, що діють в межах законів, а лише провідниками його волі; підміна юридичної процедури участі громадян в державному управлінні турботою правлячої комуністичної партії про створення соціальних умов для публічного вияву своїх інтересів» [118, с. 12].

Колективістська модель демократії Ж.-Ж. Руссо походить від приналежності всієї влади народу, створене шляхом добровільного злиття ізольованих, атомізованих індивідів в єдине ціле. Тоталітарну спрямованість концепції демократії Ж.-Ж. Руссо науковці вбачають в марксизмі, а особливо, в ленінській та сталінській теорії демократії. Також ці ідеї реалізовувалися на практиці в моделях соціалістичної демократії, які зберігаються в комуністичних державах. Вона походить з цілісності спочатку робочого класу, а потім побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонародного інтересу [184, с. 216].

У Ж.-Ж. Руссо влада народу, який володіє невіддільним суверенітетом, є абсолютною. Не допускаються поняття більшості і меншості, однаково як і

врахування думки цієї меншості. Меншість повинна підкорятися волі більшості, у якій зосереджена єдина влада народу в цілому. Воля народу висловлюється на загальних зборах, де безпосередньо формуються управлінські рішення. Завдання влади зводиться лише до технічного виконання прийнятих рішень.

Одним з концептуально-теоретичних джерел сучасних демократично-парадигмальних конструкцій є соціалістична (марксистська, пролетарська демократія), ідейними фундаторами якої вважаються К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін. Розвиток демократії у соціалістичних умовах веде до поглинання держави суспільством, і управління народу здійснюється за допомогою самого народу. Політична влада є вторинною щодо її суті – класового змісту і панування. Головне – сутність влади, а не форма її організації.

Основні постулати моделі: у класовому суспільстві демократія завжди має класовий характер; демократія як політичне явище – це форма виявлення інтересів і відносин класів; демократія передусім пов'язана із здійсненням державної влади та є формою держави. «Демократія, – писав В. Ленін, – не тотожна з підпорядкуванням меншості більшості. Демократія є державою, що визнає підпорядкування меншості більшості, тобто організацією для систематичного насильства одного класу над іншим. Однієї частини населення над іншою» [124, с. 83].

Такі фундаментальні принципи соціалістичного бачення демократичності сьогодні сприймаються з достатньо високим рівнем негативу, особливо враховуючи досвід реалізації соціалістичного народовладдя у вітчизняній історії. Однак цінність даної концепції полягає в тому, що вона нібито встановлює крайні межі розуміння демократії, прагнути до яких надзвичайно небезпечно, а заходження за них – прямий шлях до тиранії і тоталітаризму.

Інша група концепцій - конкурентні демократії. До конкурентної демократії належать такі її форми, за яких влада у державі здобувається у ході політичної боротьби між різними групами населення за встановленими

законами процедурами. В цій моделі виникає проблема урахування інтересів меншості та їхнього захисту, оскільки гасла рівності, справедливості і свободи не можуть стосуватися лише тих партій, які перемогли у ході боротьби за владу. Існує багато моделей конкурентної демократії.

Ідея поєднання демократії із соціалізмом належить Е. Бернштейну. Соціал-демократію не можна віднести до чистої концепції демократії як форми організації правління. Вона скоріше є ідеологічною платформою політичних партій у демократичних державах, а окремі елементи цієї платформи в різних країнах можна віднести до різних демократичних вчень – плюралістичних, партиципаторних, репрезентативних і навіть ліберальних. У центрі цієї моделі знаходиться колективізм.

Основні суспільні цінності, що проголошує соціал-демократія: свобода у всіх її проявах; захист прав і свобод людини; поширення демократії на політику, соціальну і економічну сфери; солідарність: окрема людина пов'язана із долею усього суспільства; самостійність у сполученні з відповідальністю; пріоритет права; соціальний захист з боку держави; захист миру.

У кінці 70-х років ХХ ст. цю модель було піддано критиці з боку як неоконсерваторів, які виступали за послаблення держави на користь ринку, так і з боку «зелених», які виступали за екологічну перебудову суспільства та створення малих самокерованих осередків суспільства. Ця критика сприяла формуванню ідеологами соціал-демократії модерністського напрямку (О. Лафонтен, П. Глоц, Б. Енгхольц), який намагався в умовах підсилення індивідуалізації суспільства привернути на свій бік частину середніх верств. Принципи демократичної держави були закріплені у таких основних ідеях: парламентська форма демократії і змінна влада; суворе дотримання правової законності; розподіл влад; гласність; демократичний контроль над державним апаратом; залучення громадян до участі в управлінні; незалежність суддів; свобода друку. Досягнення соціал-демократів залежить від швидкості перехідного процесу та рівня розвитку, який можна простежити від міжвоєнного періоду. Чим швидше перехідний процес запроваджує ринкову

економіку через відповідні структури прав власності і правових норм, лібералізацію цін та зовнішньої торгівлі і приватизацію, тим швидше населення стає зацікавленим у «соціальному налаштуванні» цієї нової ринкової економіки з метою гарантування більш рівноправного розподілу витрат і прибутків.

Іншими, значними і більш впливовими концепціями демократії є теоретично-політологічні конструкції, що отримали назви плюралістичної та елітарної демократії. Ці концепції, по різному вбачаючи процес становлення і розвитку народовладної системи соціального врядування, насправді мають одне ідейно-парадигмальне коріння – біхевіористське бачення соціальної дійсності. Прихильники першого варіанту (Р. Даль, Д. Трумен, С. Ліпсет, Д. Рісмен та ін.) розглядали демократію перш за все як політичний механізм, який регулює взаємодію між конфліктуючими інтересами шляхом «демонополізації» законного доступу до публічного «ухвалення рішень». Кожна з груп інтересів може певним чином впливати на процес формування політики, але жодна з них в умовах конкуренції не в змозі встановити свою монополію або завоювати контрольний пакет влади, оскільки інші групи відіграють роль стримувального чинника. У межах другого підходу демократія була швидше політичним процесом, що забезпечує реалізацію демократичних принципів відбору й функціонування політичної еліти. О. Фісун визначає, що плюралісти зосередилися на «горизонтальному» вимірі процесу демократичної політики, а елітисти звернули увагу на її вертикальний вимір – проблеми компетентності політичних еліт і нейтралізації негативних ексцесів політичної активності мас» [221, с. 16].

Таким чином, концепції плюралістичної та елітарної демократії доцільно, з нашої точки зору, розглядати у взаємозв'язку, адже вони певним чином доповнюють одна одну, здійснюючи конструктивну критику тих основ демократично-владного врегулювання політичної дійсності, які беруться за основу в кожній з протилежних концепцій. Зупинимося на цьому більш детально.

Призначення демократії з погляду плюралістичної демократії – стимулювати багатоманітність, плюралізм у суспільстві, надати усім громадянам можливість відкрито висловлювати свої думки та ставити свої цілі, об'єднуватися у різноманітні групи, шляхом суперництва та взаємних компромісів узгоджувати багатоманітні інтереси. Держава розглядається як арбітр, що гарантує дотримання законності у суспільстві, застосування чесних правил гри у конфліктній взаємодії різних груп, запобігає монополізації влади. Суб'єктом суспільних відносин є група громадян. Плюралістична концепція, на думку О. Радченка, займає посереднє положення у розумінні людини як окремої особистості та народу, як єдиного цілого. Люди за цією концепцією входять до різноманітних груп інтересів, які в тих чи інших конфігураціях об'єднуються в боротьбі за владу (чи прийняття окремих політичних рішень). Баланс інтересів різних соціальних груп та постійний пошук компромісів між ними є динамічний процес, що має стримувати монополізацію влади [187, с. 278].

Плюралістична демократія відшуковує ефективні механізми владно-політичного задоволення інтересів різних соціальних прошарків і угруповань, а також намагається виробляти методи запобігання ключовим соціально-політичним конфліктам, які присутні в громадянському суспільстві. Цей аспект плюралістичної концепції демократії може бути плідно застосований в постсоціалістичному політичному просторі нашої країни, адже саме монополізація влади тією чи іншою політичною силою є сьогодні однією з найбільших небезпек вітчизняної соціально-політичної дійсності.

Загалом в сучасному надзвичайно ускладненому різноманітними і різноспрямованими соціальними, економічними, інформаційними, політичними тенденціями світі плюралістична концепція демократії, з нашої точки зору, чи не найадекватнішою концепцією народовладного врядування в масштабах сучасного цивілізаційного розвитку. Водночас, необхідно відмітити і деякі недосконалості та негативні моменти, притаманні даній концепції демократії, які свідчать про необхідність подальших концептуально-теоретичних та

теоретико-методологічних пошуків в даній сфері. Найвиразнішим недоліком плюралістичної концепції демократії є те, що надзвичайно важко встановити паритетні та рівноправні відносини між різноманітними групами інтересів, що утворюються в сучасному надскладному і динамічному соціумі. Загалом, на думку Ю. Бегунова, основним доводом критиків цієї теорії є положення про те, що «соціальні групи, які беруть участь в політичному процесі, явно не рівноцінні за своєю політичною вагою. Цей фактор ніяк не враховується в пропонуваному механізмі народовладдя і створює передумови пріоритетного впливу на владу представників великого капіталу, веде до засилля бюрократії, лобіювання інтересів військово-промислового комплексу та інших суб'єктів політичного поля. В підсумку, політичний процес зводиться до узгодження інтересів в сфері економіки та системі фінансів, що й можна спостерігати на прикладі країн розвиненої демократії» [19, с. 78].

Таким чином, необхідно відшукувати нові концептуально-теоретичні та практичні засоби подолання суперечностей між різними соціально-владними угрупованнями для запобігання олігархічним тенденціям, які сьогодні достатньо гостро проявляються в усьому світі, а особливо в пострадянських трансформаційних суспільствах.

Своєрідною альтернативою плюралістичній теорії демократії стала концепція елітарної демократія (С. Келлер, О. Шгаммер, Д. Рісмен), яка спробувала перевести ідею народовладдя, яка в сучасному надскладному світі не може бути прямо реалізована, у сферу специфічної, професійної, компетентної діяльності спеціально підготовлених для цього людей – політично-бюрократичної еліти. Родоначальником елітарної концепції демократії вважається Й. Шумпетер, який стверджував, що демократія не означає, що народ безпосередньо управляє. «Демократія означає лише те, що у народу є можливість прийняти чи не прийняти тих людей, які повинні ним управляти» [235, с. 372].

Демократичність цього методу визначається наявністю вільної конкуренції за голоси виборців між претендентами на роль лідерів. Такий

підхід до проблем демократичного врядуванні в соціально-технологічному плані є достатньо ефективним, адже ґрунтується на компетентнісному підході до професійної діяльності політика та державного службовця, що в свою чергу має бути запорукою ефективного функціонування державного апарату та органів представницької влади в країні.

Концепція елітарної демократії або демократичного елітизму сформувалася на основі концепції репрезентативної демократії, її засновником вважають Й. Шумпетера, (послідовники М. Вебер, Ф. Шміттер, К. Мангейм), про яку мова нижче.

Ця демократію розглядає як правління еліт за згодою народу. У більшості своїй маса пасивна в питаннях політики, а тому легко піддається маніпуляціям професійних політиків. Народ потрібно переконати в тому, що відстоювання їхніх інтересів і прийняття політичних рішень необхідно цілком передовірити високопрофесійній меншості – еліті, яка в змозі раціонально використати демократичні механізми, зберігаючи при цьому свободу та можливість прийняття рішень. Тому виразником демократичних цінностей проголошується еліта. Розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в управлінні державою, а у створенні дієвих механізмів селекції та рекрутування ефективної еліти, що є підконтрольною населенню. При цьому народ повинен виступати в ролі арбітра і мати можливість заміни правлячих еліт.

Однак, і ця концепція не являє собою досконалий рецепт для формування демократично-процесуального владного середовища, про що одразу заявляли її критики. Ми поділяємо думку Ю. Бегунова, що «однією зі слабких ланок цієї системи є її чутливість до впливів з боку великого капіталу, що лобіює власні майнові інтереси. Під цим впливом розквітає корупція та збільшується реальний відрив виборних посадових осіб від власних виборців. Відбувається відчуження громадян від влади та від політичної діяльності в цілому» [19, с. 70].

Дійсно, концепція елітарної демократії стала однією з базових для розвитку демократичних владно-циркуляційних процесів в багатьох країнах заходу (в основному це стосується англо-американського стилю формування політичного істеблішменту), адже її сильна сторона – компетентність владних еліт і державної бюрократії – надає достатньо швидкого підвищення ефективності функціонування владно-державного апарату. Як справедливо визначає Ю. Бегунов: «Безсумнівною перевагою є раціональність організації політичної системи шляхом формування влади з числа найкомпетентніших та відповідальних осіб, що приймають рішення» [19, с. 70].

Іншою, впливовою в сучасному політологічному дискурсі є концепція корпоративної демократії. Ф. Шміттер, найвідоміший представник даної течії дослідження демократії, стверджує, що «сучасну демократію слід розглядати не як «режим», а як сукупність «окремих (partial) режимів», кожний з яких інституалізований навколо власної особливої ділянки суспільства для представлення тієї чи іншої соціальної групи та вирішення властивих їй конфліктів. В рамках такого роду окремих режимів і відбувається конкуренція і об'єднання партій, асоціацій, рухів, територій та різноманітних клієнтел в їх боротьбі за державні посади і вплив на політичний курс країни. Владні органи, що відрізняються один від одного за своїми функціями та рівнями, взаємодіють з їх представниками та мають законні основи заявляти про свою відповідальність перед окремими групами інтересів (та прагнень) громадян» [233, с. 268].

Ця концепція демократії начебто прагне задовольнити владно-політичні установки якомога різноманітніших соціально-політичних угруповань, тим самим полегшуючи доступ до владних інструментів якомога більшої кількості громадян. Однак, з нашої точки зору, реалізація такої концептуальної матриці може призвести до значного подрібнення владно-політичних прагнень і пріоритетів, що може потягнути за собою ефект хаотизації владно-політичної сфери національного суспільства.

Важливо підкреслити, що в самому сучасному політологічному дискурсі відзначається доволі суперечливе ставлення до тверджень, що закладені в основу корпоративістської та некорпоративістської концепції демократії Висновки, до яких приходять американський політолог Ф. Шміттер, аналізуючи корпоративістські та некорпоративістські теорії демократії, зводяться до таких ключових моментів. З точки зору відкритості щодо вимог громадян корпоративістські механізми слід визнати такими, що негативно впливають на демократію. З точки зору відповідальності владних органів за власні дії та за ступінь врахування в цих діях потреб громадян, вплив корпоративізму можна вважати позитивним. Вплив корпоративізму на основний механізм демократії – конкуренцію – також є неоднозначним. З одного боку, внаслідок виключення із суспільного життя боротьби між асоціаціями-суперниками за членів та доступ до прийняття рішень рівень конкуренції знижується. З іншого боку, він зростає, адже кожна асоціація стає полем вираження різнорідних уявлень про спільний інтерес. Ступінь підзвітності влади та їх адекватність потребам громадян зростає, але за рахунок зниження ступеню участі індивідів в політичному житті та їх доступу до прийняття рішень. Конкуренція всередині організацій починає замінювати конкуренцію між організаціями. В будь-якому випадку необхідно визнати, що під впливом некорпоративістської практики відбувається поступова трансформація сучасних демократій [232, с. 17 – 18].

Таким чином, швидше за все, корпоративістська та некорпоративістська концепції демократії є важливими в рамках сучасного політологічного дискурсу з огляду на те, що існує можливість інструментального використання деяких положень даних концепцій в сучасній соціально-політичній реальності з метою підвищення ефективності функціонування владно-державного апарату в демократичних країнах.

Концепція класичного лібералізму заснована на пріоритеті інтересів особистості і відокремленні їх від державних інтересів. Лібералізм вперше відокремив індивіда від суспільства і оголосив його інтереси священними і

непорушними. Ці інтереси знаходяться у галузі забезпечення природних прав людини – права на свободу волевиявлення під час обрання власних правителів, права на власність, права на свободу доступу до інформації, права на свободу діяльності, і обмежені тільки законами.

Лібералізм відокремив дві автономні сфери суспільно-державних відносин – державу і громадянське суспільство. Держава є обмеженою конституційно і інституційно у своїх повноваженнях щодо своїх громадян. Її компетенцію введено до охорони суспільного порядку, безпеки і прав громадян, зовнішньої безпеки при виключенні втручання у справи громадянського суспільства, економічні, фінансові, соціальні, релігійні та інші галузі суспільного життя. Людина в лібералізмі є раціонально мислячою і цілеспрямовано діючою особою, яка прагне до свободи, але при цьому здатна до самообмежень – поважати права інших громадян, закон, демократичні процедури. Ключовою фігурою є виборець, який усвідомлює свої інтереси і оцінює альтернативних кандидатів на підставі того, хто з них буде найкращим чином слугувати його інтересам, і таким чином віддає свій голос.

Рисами ліберальної демократії науковці визнають наступні:

- реальна влада належить виборним чиновникам та особам, яких вони призначають; виконавча влада обмежена конституційно, а її підзвітність забезпечується іншими урядовими інститутами – незалежною судовою владою, парламентом тощо;
- існує реальна можливість чергування партій при владі; культурним, етнічним та іншим меншинам, так як і більшості не заборонено висловлювати свою думку та відстоювати власні інтереси у політичному процесі;
- існування різних груп та рухів, які громадяни вільно створюють; існування альтернативних джерел інформації; індивіди володіють основними свободами (свободу переконань, думки, слова, зібрань, демонстрацій тощо);
- усі громадяни є політично рівними; влада захищає громадян від свавільного арешту, терору, тортур і невинуватого втручання у їх особисте життя.

Основа ліберальної демократії є правова держава з принципами представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості та свобод окремих громадян [85, с. 95].

Для виникнення ліберальної демократії необхідне дотримання ряду умов, у якості яких найчастіше науковцями наводяться такі: розвинена система правосуддя, законодавчий захист приватної власності, наявність широкого середнього класу та сильне громадянське суспільство; обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода совісті, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; право формувати незалежні об'єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії [65, с. 146].

Концепція репрезентативної демократії виходить із розуміння її як компетентного і відповідального перед народом представницького правління, що реально втілюється у парламентаризмі. Відносини між населенням і його представниками будуються на різноманітних формах контролю: електорального, інституційного, конституційного обмеження. Один із представників репрезентативної демократії Р. Дарендорф зазначав, що «демократія – правління, обране народом, а якщо необхідно, - то народом і зміщене; крім того, демократія – це правління із власним курсом» [69, с. 72].

До переваг репрезентативної демократії науковці відносять: висока ефективність державної влади, яка забезпечує громадянські свободи і реалізацію суспільних інтересів; така форма здатна забезпечити стабільність і захист від негативних настроїв у суспільстві, яке схильне до мінливості і коливань; раціональність організації політичної системи шляхом формування влади з-поміж найкомпетентніших та відповідальних осіб, які приймають рішення.

Серед недоліків репрезентативної демократії визнають: фактичне усунення народу від влади у проміжках між виборами, тобто демократія стає лише епізодом на період виборчих кампаній; неминуха демократизація системи державного управління; схильність до впливу з боку великого капіталу, який лобіює власні майнові інтереси; розквіт корупції; відчуження громадян від влади і від політичної діяльності в цілому; широкі можливості для політичного маніпулювання; тенденції поступового відтиснення парламенту від реального механізму влади на користь її виконавчої гілки.

Значне місце в сучасних демократичних теоріях посідає концепція партисипаторної демократії (від англ. *participate* – брати участь), яку розробили сучасні політологи К. Пейтман (автор терміну «демократія участі»), К. Макферсон, Дж. Циммерман, Н. Боббіо, П. Бахрах, Б. Барбер, С.Ліпсет, А. Лейпхарт та ін. М. Баранов так розкриває зміст цієї моделі демократії: «Сутністю даної теорії є повернення до класичних ідеалів демократії, що передбачають активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень щодо головних питань суспільного життя. Її автори вважають найважливішою умовою демократичної участі соціальну рівність. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті лише в партисипаторному суспільстві, яке вдосконалює почуття політичної ефективності та сприяє виявам турботи про колективні вимоги. В такому суспільстві громадяни гарно поінформовані, зацікавлені у власній високій активності в суспільному житті» [16, с. 59 – 60].

Партисипаторна концепція демократії склалася під впливом критики репрезентативної демократії у 60-70-ті роки ХХ ст. і отримала широке розповсюдження, як концепція, що претендує на максимальну відповідальність нормативному ідеалу демократії. Теоретики цієї концепції своєю метою вважають всебічну демократизацію усіх сфер суспільного життя, самореалізацію особистості. Такий підхід забезпечує максимальне врахування інтересів народу при прийнятті рішень, збільшує його активність у суспільному і державному житті, міцно легітимізує владу в очах народу, виключає його відчуження від державного управління.

Ірраціональність і пасивність людей у політичній сфері – це результат їх недостатньої освіти та відсутності рівних можливостей для участі у політиці. Через це суспільству належить створювати усі умови для активної політичної соціалізації кожного індивіда. А для цього потрібно забезпечити максимально доступну участь громадян у політичному процесі. В цій концепції створюється ціннісно-смісловне обґрунтування ідеалу активної учасницької громадянської позиції людини, а не розробляються механізми безпосередньої участі кожного громадянина в управлінні сучасною державою. Так, К. Макферсон говорить про умовність безпосередньої участі: «Важко казати про те, як може функціонувати демократія участі в сучасній державі з населенням в два мільйони чи в двісті мільйонів. Здається очевидним, що на національному рівні має існувати певна система представництва, а не зовсім пряма демократія» [131, с. 143].

Зрозуміло, що в сучасних умовах принципи прямої, безпосередньої демократії не можуть бути реалізовані повною мірою, на чому й ґрунтується критика партисипаторної концепції демократії в рамках сучасного політологічного дискурсу. Насамперед, така критика пов'язана «з неможливістю становлення ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії як в силу просторово-часових параметрів, так і суб'єкт-об'єктних відносин. Навіть на локальному рівні далеко не у всіх випадках пряма демократія є ефективним методом прийняття рішень. Тим більше ступінь її неефективності може зростати у випадку розповсюдження на загальнонаціональному рівні. Окрім того, сьогодні мало реальна сама вірогідність постійного та успішного функціонування партисипаторної демократії в рамках нації-держави. Іншим недоліком теорії партисипарної демократії у науковому колі визнають те, що вона, «фактично абсолютизуючи ідею спільного інтересу, містить в собі загрозу тиранії більшості. Адже при практичній реалізації багатьох положень теорії прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також

проблеми добровільності участі чи неучасті в політичному процесі» [54, с. 31 – 32].

Не зважаючи на таку ґрунтовну критику, варто відмітити той позитивний внесок партисипаторної концепції демократії, який вона здійснила і продовжує здійснювати, пропагуючи ідеї якнайширшої та якнайактивнішої участі громадян в політико-владному управлінні сучасною демократично-правовою державою.

Плебісцитарна (мандатна, партійна) концепція демократії є така теоретична модель, в якій при безпосередньому волевиявленні народу його політичний вплив на владу обмежується схемою «схвалити/відмовитися».

Кожен громадянин повинен поважати закони, може їх схвалювати або відхиляти, висловлюючи таким чином своє ставлення до них. Це ставлення громадянин має змогу висловити під час демократичних виборів, обираючи з кількості запропонованих партійних програм ту, яка найбільше відповідає його інтересам. Оскільки партійну програму репрезентує політична партія, а вона висуває свого кандидата на виборні посади в органи державної влади, то перемагають ті кандидати, партійні програми яких найбільш відповідають інтересам народу. Влада формується шляхом прямих виборів, а кандидати на виборчі посади висуваються від політичних партій, які представляють інтереси різних прошарків населення і соціальних груп. Інтереси меншості повинні враховуватися спеціально домовленими процедурами та закріплюватися законами.

Оскільки депутати і представники виконавчої влади об'єднані у своїй діяльності партійними програмами та отриманими від виборців наказами, то це дозволяє досягнути ідентичності волі народу з політикою, яку здійснює уряд.

Християнська демократія виходить із природних невід'ємних прав особистості та принципів свободи, справедливості, солідарності, загального блага і субсидіарності (пріоритет прав та інтересів особистості перед інтересами спільноти; пріоритет меншості перед більшістю). Так, як і соціал-демократія, християнська демократія класифікується не як самостійна теорія

державного правління, а швидше як політичне підґрунтя, набір соціально-політичних інструментів здійснення влади на демократичних засадах. В Європі християнські демократи репрезентовані партіями християнсько-демократичного плану – Народно-християнським рухом у Франції, Християнсько-демократичною партією, Християнсько-демократичним союзом – у Німеччині.

Основним завданням державної політики є приведення до відповідності особистого інтересу і загального блага. Держава – це засіб свободи і відповідальності громадян для вирішення загальних проблем та забезпечення правового і мирного співжиття. Завданнями держави є: захист від військового, політичного і карного насильства; забезпечення економічного добробуту; забезпечення елементарних засобів життя; забезпечення гідності людини, її прав, свобод, власності.

Головним є принцип субсидіарності, який регулює як відносини між особистістю і суспільством, так і відносини різних спільностей, включаючи державу. При цьому держава повинна слугувати суспільству, а не навпаки. Принцип субсидіарності передбачає делегування кожним нижчим рівнем ієрархії суспільства і державних органів таких функцій, які не можуть бути вирішені ними на своєму найнижчому рівні. Влада повинна бути сильною, такою, яка не скасовуючи основні цінності демократії, здатна забезпечити порядок у суспільстві, зокрема особисту безпеку, боротьбу зі злочинністю, підтримування суспільної моралі.

Засновником співтоваристської (погоджувальної, консоціативної) демократії є А. Лейпхарт. Сенс цієї концепції демократії характеризують два основні моменти: відмінності між групами населення багатоскладового суспільства і політичне співробітництво еліт, які репрезентують його основні групи.

Основні елементи погоджувальної демократії: здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства; взаємне вето, що виступає як додаткова гарантія життєво важливих

інтересів меншості; пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті і коштів державного бюджету та високий ступінь автономності кожного сегмента в керуванні своїми внутрішніми справами.

Погоджувальною є демократія, за якої правлячі еліти, які сформовані з представників вищого суспільства, відкриті для вирішення сегментарних суперечностей суспільства на основі досягнутих домовленостей між різними суспільними групами і прошарками (сегментами).

Ця модель ґрунтується на концепції багатоскладового суспільства, в якому політичні протиріччя в цілому збігаються з межами соціальних відмінностей: майнових, територіальних, культурних, расових тощо. Основним принципом вирішення існуючих суперечностей є відкритість еліт, які зосереджені у політичних структурах, завдяки чому не допускаються соціальні конфлікти. Ця демократія підходить для невеликих держав, які займають позицію нейтралітету в міжнародних відносинах, тобто держава не переобтяжена постійною турботою про свою безпеку і необхідністю високих витрат на цю сферу. При цьому в країнах, репрезентованих цим видом демократії, існує розвинена економіка і сільське господарство, яке забезпечує основні потреби населення в товарах широкого вжитку, що дозволяє нарощувати капітали різних соціальних груп за рахунок науково-технічного прогресу, розвитку малого і середнього бізнесу, привабливості таких держав для власників великих банків.

Концепція поліархічної демократії була запропонована Р. Далем. Ця модель зосереджена на вирішенні питань, пов'язаних з набором вимог, які визначають дійсну, на противагу формальній, демократію. Термін «поліархія» першопочатково був запропонований Р. Далем в його роботі «Поліархія: участь і опозиція» (1971 року), а що стосується терміну «поліархічна демократія», то він розроблений Р. Далем в роботі «Введення в теорію демократії» (1956 року). Р. Даль вибирає для більш строгої концептуалізації два основних виміру політичних систем: ступінь опозиційності чи конкурентоспроможності

політичних еліт в системі і рівень політичної участі населення у виборі еліт. Публічна конкуренція політичних еліт та участь населення в політичний процес роблять поліархію близькою до поняття « демократія». Але, на думку науковців, поліархія у Р. Даля не тотожна демократії з наступних причин.

По-перше, якщо поліархія є ідеальним типом політичних систем, то термін «поліархія» характеризує реальний тип, тобто представляє собою відображення деякого рівня реалізації ідеального типу (хоча відношення між ідеальним типом і реальними структурами феномену, як показано Вебером, не є такими простими).

По-друге, подібно демократії поліархія є якісною ознакою політичних систем, але на відміну від демократії поліархія, по Далю, є також виміром, тобто можна говорити про ступінь поліархічності системи: повна поліархія або гегемонія.

По-третє, так як поліархія походить в якійсь мірі від демократії (тобто, ідеалу), то її характеристика як демократичного режиму обмежується лише найбільш загальними інституційними вимогами демократії (або гарантіями, за Р. Далем).

По-четверте, поліархія як термін застосовується для характеристики всієї національної системи, а не її окремих рівнів [203, с. 156-157].

Поліархічна політична система повинна характеризуватися високим ступенем управлінської чутливості до політичних вподобань громадян, які є рівноправними. Для того щоб система характеризувалась високим і досить стійким рівнем чутливості, в ній повинні бути закладені наступні невід'ємні права громадян: формулювати свої вподобання; передавати свої вподобання співгромадянам і правлінню через індивідуальні або колективні дії; впливати своїми вподобаннями на вироблення управлінських рішень.

Делегативна концепція демократії (запропонована Г. О'Доннеллом) виходить з наступних положень: не інституціональна демократія, що тяжіє до суперпрезидентських режимів; не сформованість багатьох інститутів демократії, що активізує клановість і корупцію; брак різноманітних форм

контролю: вертикального (електоральний, партійний), а головне – горизонтального, оскільки президент визначається вищим за політичні партії та групові інтереси і втілює у своїй особі всю націю. З цих позицій інші інститути – суди, законодавча влада - є однією із перешкод до повноти втілення влади, делегованої президенту; не контрольованість президента та правлячої еліти виключає саму постановку питання про притягнення їх до відповідальності і можливість покарання посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними своїх посадових обов'язків.

Означена концепція сфокусована на постаті законно обраного президента, який домінує над партіями, парламентом, урядом і всіма іншими політичними інститутами. Тут характерна поспішність у прийнятті рішень (феномен декретизму). Виконання цих негайних односторонніх наказів виконавчої влади є маловірогідним, оскільки вони зачіпають важливі політично організовані інтереси. Накопичення прорахунків заводять країну в глухий кут, а президент, якого всі критикують, бажає лише протриматися до кінця свого терміну. Ця демократія породжена слабкістю демократичних цінностей, норм, інститутів, які ніби консервують цей стан.

Ринкова або економічна модель демократії (представники: Е. Даунс, Е. Шатшнайдер, А.Вільдавскі). Свого втілення в класичному вигляді не знайшла, однак її елементи були втілені в період розвинутого соціалізму в Югославії і Угорщині. Представником ринкової демократії є США. Дана модель демократії сформувалася в політичній науці і активно використовується сьогодні в політичній науці. Вона є результатом екстраполяції економічного методу (теорія раціонального вибору) на різні галузі соціального дослідження [203, с. 159-160].

Політичний процес ототожнюється з обміном в умовах конкуренції на ринку. Голосування розглядається як обмін голосів виборців на певний політичний курс, а діяльність політиків – як діяльність підприємців, зайнятих на ринку завоювання та зміцнення позицій шляхом торгу та через налагодження підтримки завдяки утворенню блоків і союзів. Під економічною

демократією розуміють спосіб управління господарськими підприємствами, який заснований на демократичних принципах.

Загальне право демократії проголошує не лише свободу приватної власності на засоби виробництва, але й справедливість економічних ресурсів. В кількість умов політичної рівності повинна входити і рівність економічних ресурсів. При цьому повинна бути забезпечена ефективність економічної системи за критерієм співвідношення витрат і результатів, які досягнуто.

Держава необхідна для забезпечення діяльності системи самокерованих підприємств. Виконує військову функцію, політичну, веде іноземні справи, забезпечує бюджетно-фінансове та грошове регулювання, гарантує соціальне забезпечення і охорону здоров'я, а також здійснює низку зовнішніх функцій захисту національної економіки від зовнішніх впливів (митне регулювання). Держава несе відповідальність за стан довкілля і виконує деякі інші забезпечуючі функції.

Відповідаючи на виклики сучасної інформаційно-технологічної цивілізації, науково-теоретичний політологічний дискурс формулює концепцію «комп'ютерної демократії» або «електронної демократії», підкреслюючи важливість використання здобутків сучасної комунікативної техніки з метою вдосконалення та підвищення ефективності демократичних процедур і процесів. Теоретичні основи концепції електронної демократії розглядаються відомими західними вченими, такими, як Х. Гібер, Р. Гібсон, Р. Катц, М. Кастельс, М. Кітсінг, К. Макнат, Й. Масуда, Г. Ортофер, М. Порат, Т. Стоуньєр, Дж. Фонтейн, Р. Транумюллер, С. Уорд та ін. В їх працях розглядаються різноманітні аспекти впливу інформаційної інноватики на демократичний та демократизаційний процес, визначаються як пріоритети нових технічних можливостей, так і соціокультурні зміни, що тягне за собою все більш активне застосування інформаційно-комунікативних технологій в соціально-політичній сфері.

Використовуючи новітні інформаційно-комунікативні технології, сьогодні стало можливим інтенсифікувати взаємовигідний діалог влади і

громадянського суспільства з метою підвищення ефективності розвитку демократії в цілому та конкретних демократичних процедур зокрема. С. Бойчун вказує, що «в умовах глобального переходу до інформаційного суспільства, громадяни розвинених країн світу отримали новітні інструменти впливу на політичну систему, використовуючи сучасні технології. Становлення нової моделі державного управління засноване на автоматизації двосторонньої комунікації держави та громадян, виходячи з взаємовигідних моделей співробітництва» [32, с. 3].

Концепція комп'ютерної, електронної демократії наголошує на тому, що інформаційно-технологічна складова сучасної цивілізації має бути використана на встановлення більш швидких механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянином, між державним апаратом і звичайною людиною, що зрештою вже активно реалізується в країнах з розвинутою демократією, прикладом чого можуть бути надзвичайно спрощені завдяки використанню нових технологій бюрократичні процедури в скандинавських країнах.

Інформаційно-комунікативні технології певним чином утворюють специфічний соціально-політичний простір, в якому домінуючими ознаками стають прозорість, транспарентність, доступність, рівність і безпосередня комунікативність відносин між владою і громадянським суспільством. Як справедливо визначає О. Ємельяненко «Якщо у попередню епоху відкритість влади для населення проявлялася лише у відображенні діяльності міністерств, відомств, високопоставлених державних чиновників у засобах масової інформації, то в інформаційну постіндустріальну епоху відкритість політичної системи означає, крім посередницької ролі ЗМІ між владою та суспільством, установа прямого та зворотного зв'язку органів влади і населення. І ключову роль в цьому процесі відіграє організація доступу громадян до суспільно значимої, політичної інформації та зворотного зв'язку» [79, с. 8].

Таким чином, концепція комп'ютерно-електронної демократії є сьогодні перспективним напрямом розвитку політологічно-демократичного дискурсу, однак очевидним є й те, що наголошується в цій концепції в основному на

технічних аспектах забезпечення ефективності і доступності демократично-правових процедур в сучасному суспільстві.

Інформаційна концепція демократії (представник: М. Рокар). За даної концепції головним у демократії є реальність взаємозв'язків між виборними особами, ЗМІ та виборцями.

Новизна цієї теорії полягає в тому, що її складовими виступають всезагальне виборче прав і вільна інформація. При цьому необхідно дотримуватися умови, що обидві складові використовуються чесно, без маніпулювання і політичного обману політтехнологів. Народ може реалізувати своє право вибору лише в умовах вільного розповсюдження інформації, коли відсутні політичні заборони і політичний терор. Якщо раніше демократія базувалася майже виключно на виборчих бюлетенях, то зараз між виборцем і актом його вибору знаходиться інформація.

Інформація визначає демократичну дію громадян. Влада демократії означає свободу друку, гласність, велику кількість загальнодоступних банків даних; реалізується через системи супутникового телебачення, всесвітній цілодобовий потік новин. Інтегральним результатом цілеспрямованої дії інтенсифікації інформаційних процесів на усі вузли механізму управління є прискорення темпів розвитку. Це обумовлено тим, що в контурі управління в одиницю часу використовується більший обсяг корисної інформації. Завдяки цьому оптимізується управління і прискорюється процес самоорганізації.

Концепція «суспільства співучасті» (представник: У Хаттон). Особливістю концепції є те, що вона не обмежується лише сферою політики, а розповсюджується й на інші аспекти і напрями суспільної активності, та – на найважливіший економічний осередок суспільства – корпорацію.

На рівні суспільства в цілому концепція «співучасті» спрямована на залучення основних організацій, рухів і груп, які складають інфраструктуру громадянського суспільства, до управлінського процесу. Проте і на цьому рівні вона передбачає залучення до процесу демократичної дії не лише політичних, але і економічних акторів, насамперед інститутів, які задають основні

параметри промислової фінансової політики. Крім розширення кола учасників демократичного процесу, такого роду взаємодія покликана обмежити надмірну владу фінансової олігархії та забезпечити ефективніше співробітництво фінансів і промисловості в інтересах національної економіки.

Актуальність даної концепції пояснюється тим, що розвиток шляхом «демократії власників» та процеси глобалізації сприяли поглибленню соціальної нерівності і розриву у рівні доходів. У результаті значна частина людей, які в силу низького доходу і певного способу життя не відчують себе частиною суспільства. При цьому помітно зріс також і загальний рівень життя та доходів, що ще більше посилює відчуття ізольованості і відчуження, подолати які можна лише цілеспрямованою і далекосяжною соціальною стратегією.

Концепцію інтегративної демократії (технодемократія) запропонував канадський філософ М. Бунге. Він вважав, що дану концепцію легко запровадити у колишніх соціалістичних країнах. Новий устрій повинен бути заснований на науці. Ця демократія може розширити сучасну політичну демократію в плані народного представництва і співучасті у політичному процесі. А також повинна вплинути на політичне життя шляхом підвищення ролі кооперативної власності та самоврядування.

Засобами для досягнення такої демократії є освічене правління народу в особі його гідного представника, а також залучення широкого кола експертів. Досягнення всезагальної рівності за допомогою кооперативної власності і самоврядування. Ознаки цієї моделі демократії: не повна, а кваліфікована рівність, тобто комбінація егалітарності і меритократії (влада обдарованих); об'єднання кооперації і конкуренції; припускає централізовану координацію співтовариств шляхом створення федерацій і держав, у кінцевому підсумку, світового уряду, до створення якого прагне західний світ; створення дрібних і слабших держав, ніж будь-коли, бо добре упорядковане суспільство не потребує великого уряду, за нього таємно править Всесвітній Таємний Уряд;

повинна розкритися цілковита свобода особистості в без нормативному суспільстві безнаціональних людей.

В традиції теорії агрегації, як пишуть Д. Марч і Й. Олсен, «народ» визначається як збори індивідів, які називаються громадянами; у традиції теорії інтеграції «народ» визначається як група, яка має свою історію та майбутнє. В агрегативному процесі воля народу розкривається через політичні компанії та «торгівельну згоду» між раціональними громадянами, кожен з яких переслідує особистий інтерес. «Згода» здійснюється в рамках управлінських правил при правлінні більшості. В інтегративному процесі воля народу розкривається через дискусію раціональними громадянами та правителями. Мета дискусії – пошук загального добробуту в контексті розділених соціальних цінностей [Див. 203, с. 164-165].

Концепцію «розвиваючої» демократії запропонував Ж.-Ж. Руссо. На його думку, головний недолік політичної теорії полягав у нехтуванні моральними аспектами влади. Демократія — не тільки державний механізм, але і спосіб вдосконалення людей, розвитку їх здібностей, бо лише вона може дати індивіду необхідну для нього свободу: підкоряючись не правителям (нехай навіть виборним), а всьому співтовариству, людина не підпорядковує себе нікому, а значить — залишається такою ж вільною, якою вона була раніше. Тому народний суверенітет є невідчужуваним. Участь всіх громадян в законодавчій владі виключає ухвалення рішень, які завдали б збитку окремим особам. Ж.-Ж. Руссо був прихильником дрібної власності, рівномірно розподіленої між громадянами, і переконаним противником фабричного виробництва. Науковцями відзначено утопічність поглядів філософа, передусім у тому, що «розвиваюча» демократія так ніколи і не знайшла реального втілення. Проте, вона послужила, і дотепер служить важливим інтелектуальним імпульсом для пошуків кращого політичного устрою [Див. 203, с. 68].

Демократична модель «прав людини». Починаючи з 70-х років минулого століття так звані електоральні моделі демократії піддаються всі більшій критиці за мінімалізм відносно ідеї прав людини. Виникає значний

інтерес до прав людини як основної змінної вивчення демократій і в цілому політичних систем. Спочатку йдеться про залучення уваги до теми і виборі демократичних концептів, що відображають місце прав людини в сучасних демократіях. Як найповніша ця концептуальна установка виражена у Л. Даймонда [Див. 203, с. 161-162].

Науковець говорить про те, що недооблік прав людини не лише обідняє концепцію демократії, але і дозволяє неточно інтерпретувати результати порівняльного аналізу політичних систем. Основними ознаками демократичної моделі «прав людини» є:

1. Реальна влада належить — фактично і за конституцією — вибраним посадовцям і особам, ними призначеним, а не невідповідальним силам усередині країни (тобто військовим) або зарубіжним силам.

2. Виконавча влада обмежена конституційно і відповідальна перед іншими державними інститутами (такими, як незалежний суд, парламент, інститут уповноваженого з прав людини — омбудсмен, головний ревізор).

3. Не лише результати виборів не зумовлені і є значна опозиція і можлива альтернатива сформувати уряд з часом, але і немає групи, яка, будучи прихильна конституційним принципам, не мала б права створити партію і конкурувати на виборах.

4. Культурні, етнічні, релігійні і інші меншини також як і більшість, що традиційно перебуває в не вигідному становищі, не обмежена (легально або практично) у вираженні своїх інтересів в політичному процесі і у використанні своєї мови і культури.

5. Окрім партій і періодичних виборів громадяни мають безліч постійних каналів і засобів вираження і представлення своїх інтересів і цінностей, включаючи безліч автономних асоціацій, рухів і груп, які вони можуть створювати.

6. Додатково до свободи асоціацій і плюралізму існують альтернативні джерела інформації, включаючи незалежні засоби масової інформації, до яких громадяни мають політично вільний доступ.

7. Індивіди володіють основними свободами: віри, думки, дискусії, мови, публікацій, зборів, демонстрацій і петицій.

8. Громадяни політично рівні перед законом

9. Правління закону захищає громадян від несправедливих арешту, заслання, терору, тортур і надмірного втручання в їх особисте життя не тільки з боку держави, але і організованої недержавної сили [Див. 203, с. 162-163].

Концепція «легальної» демократії розроблена Ф. Хайеком, Р. Нозіком. Демократія загалом необхідна для захисту свободи, і це — виправдання принципу влади більшості. Проте для того, щоб забезпечити мудре і справедливе правління, необхідно накласти обмеження на дію цього принципу. Головне обмеження — закон повинен бути вище за волю народу. Саме цю особливість приписують теоретики «легальної» демократії англо-саксонському конституційному устрою. Центральним стає, таким чином, поняття «правової держави». Легальна демократія передбачає відокремлення держави від громадянського суспільства. Бюрократичне регулювання (особливо в економіці) повинно бути зведено до мінімуму, а діяльність зацікавлених груп, що кореняться в економіці, — жорстко обмежена. Перш за все, це торкається профспілок, які потрібно повністю усунути від політики. Головну небезпеку для демократії мають колективістські тенденції, під впливом яких народи і попадають на «дорогу до рабства» (Ф.Хайек) [Див. 53, с. 70].

Модель «легальної» демократії входить в політичну ідеологію «нових правих». В економічному плані вона співвідноситься з побудовою прибічників неоліберальної моделі, що наполягають на поверненні до «вільної конкуренції» і необмеженому пануванню ринкових сил.

Підставою для політико-модернізаційної моделі демократії (Д. Лернер, С. Ліпсет) слугують дослідження різних соціально-економічних умов демократії, проведені в другій половині 50-х років ХХ ст. Демократія у цій моделі, як визначає Л. Сморгунов, розглядається як результат розвитку низки соціальних і економічних умов, які призводять до формування певної диференціації суспільства і активності різних груп інтересів і представляючих

їх еліт у сфері боротьби за державну владу. Концептуалізація демократії в даній моделі відображає наступні її основні характеристики: політико-культурні (система вірувань в демократичні норми поведінки і в ефективність режимів), політико-структурні (наявність пануючих і опозиційних елітних груп, відносини конкуренції між ними), політико-інституційні (виборча система, норми зміни політичних еліт), політико-партисипаторські (участь населення у виборах) [203, с. 155-156].

Складна та суперечлива політична карта сучасного світу викликала необхідність політологічно-дискурсивного аналізу та визначення демократії у тих суспільствах, які переживають різні форми трансформації, транзиту, переходу до демократичних форм врядування, але досягли на цьому шляху ще незначних успіхів. Для цього введено термін «псевдодемократії» (позначення незначного демократизаційного потенціалу). Спроби концептуалізації категорії «перехідних демократій», зокрема «неліберальної» демократії та зв'язування її з західними та вітчизняними науковими доробками мали місце у західних (Ф. Закарія, Л. Даймонд), вітчизняних (О. Фісун) та російських науковців (О. Мельвіль, Г. Вайнштейн, В. Гельман, А. Пшеворский, А. Володин, М. Косолапов, М. Симонія). «Згідно з концептами, наприклад, «делегативної демократії» (Г. О'Доннел), «дефектної демократії» (В. Меркель, А. Круассан), «псевдодемократії» (Л. Даймонд), «неліберальної демократії» (Ф. Захарія), більшість колишніх авторитарних країн у прогнозованому майбутньому, на думку Ю. Древаля, нездатна наблизитися до ідеалу у формі «ліберальної демократії» [75, с. 44].

Виникнення концепцій неповноцінних або псевдодемократій зумовлено насамперед тим, що трансформаційна політична реальність перехідних суспільств засвідчила неможливість штучного прищеплення суспільству та його членам світоглядно-ціннісних демократичних орієнтацій.

Важливою особливістю псевдодемократичних держав є те, що в рамках владно-політичних перетворень і реформ проголошуються гасла демократизації та становлення правового суспільства, але до реальна модернізація соціуму не

досягається, залишаючись на декларативному чи формалізованому рівні. На думку Н. Марадик «псевдодемократичні держави з тенденцією до авторитарного політичного режиму – Боснія, Україна, Грузія, Молдова, Вірменія, Косово (незалежність якого не визнана усіма країнами світу й Україною зокрема), Киргизстан, Росія. У цих країнах певні досягнення у реформуванні політики, однак політичні перетворення мають здебільшого суто формальний характер, і хоча наявні такі демократичні інститути, як парламент, президент, багатопартійні системи, органи місцевого самоврядування, їх створення та функціонування значною мірою мають псевдодемократичний характер» [135, с. 256].

Звідси, в сучасному політологічному дискурсі виокремилася ціла галузь досліджень, спрямованих на з'ясування проблематики, пов'язаної з тими суперечностями та парадоксами демократії, з якими зустрічаються майже всі країни трансформаційного типу, намагаючись навздогін розвиненим демократіям пришвидшеними темпами модернізувати соціально-політичні та владно-управлінські організми.

Демократизація як складний, неоднозначний феномен викликає багато дискусій щодо того, наскільки вона дійсно може розглядатись як глобальна тенденція, визнаючи те, що на рівні країн виникають так звані неліберальні демократії [82, с. 1–18], квазідемократії, псевдодемократії та інші види «дефектної» демократії. Наразі відбувається кореляція процесів демократизації та лібералізації, ототожнення вільних виборів і справедливого політичного устрою. І. Застава зокрема вказує, що «нескінченна «демократизація демократії» може привести до охлократії і в остаточному підсумку до тиранії. За таких умов демократична система правління може стати і неліберальною, привести до тиранії більшості або слугувати укріпленню влади авторитарних правителів. Тому глобальний характер сучасної хвилі демократизації не виключає в окремих країнах зворотного руху до авторитаризму» [86, с. 78].

В нашій країні демократія перебуває в стані псевдодемократії. Тому актуальним є пошук тієї концептуально-теоретичної основи, на якій

вможливиться ефективний розвиток демократизаційних процесів та фундаментальних народовладних владно-правових процедур. У цьому контексті вітчизняні науковці застерігають, що «обрання тієї чи іншої демократичної парадигми має суттєвий вплив не тільки на роль органів державного управління у демократичних процесах, але й на характер інформаційно-комунікаційної взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості. Ми маємо обрати одну, найбільш притаманну нашому менталітетові, з моделей реалізації народовладдя, або ж винайти свою власну. В будь-якому випадку «правила політичної гри» в країні мають бути приведені у відповідність до обраної моделі. В іншому разі ми й надалі будемо свідками перманентної політичної кризи та протистояння вищих ешелонів влади, як це відбувається протягом останнього десятиріччя» [187, с. 66].

Таким чином, досліджуючи теоретико-методологічні засади вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу, підкреслимо одвічне прагнення людини до втілення ідей рівності, справедливості, гуманності тощо. Слушними видаються висновки Т. Федорчак про те, що «розвиток європейської цивілізації показує, що люди завжди прагнули до матеріального добробуту і такого устрою громадського життя, щоб почуватися максимально вільними, зі справедливим ставленням до себе. Історична практика доводить, що цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, який гнучко пристосовується до зміни форм організації суспільства. Демократія динамічніша і стійкіша за диктатуру, оскільки сучасна людина обрану нею владу приймає легше, ніж нав'язану; демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, що знижує ризик необоротних помилок; вона представляє інтереси різних соціальних груп при прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи. Демократичні процедури сприяють висуванню людей здібних і енергійних, що підвищує якість професійної еліти,

її конкурентоспроможність. Відтак демократизація політичної системи – найбільш стійка тенденція у розвитку сучасності» [215, с. 23].

Перед вітчизняною науковою спільнотою постає надзвичайно актуальне завдання формування такого політологічного дискурсу, який, враховуючи здобутки провідних концепцій демократії, виробляв би пристосовані для української трансформаційної дійсності рецепти демократизації та модернізації соціально-політичної та владно-державної сфери. До того важливим аспектом сучасних досліджень демократичної проблематики має бути аналіз концептуального маркування нових уявлень про сутність і призначення влади народу в умовах глобалізаційних змін, розвитку інформаційних технологій. Уявлення про демократію, як і сама демократія постійно розвиваються. Ця динаміка обумовлюється характером загальних світових процесів, закономірностями певної політичної системи, ідеалами і цінностями певної країни, її національними та регіональними особливостями.

1.2 Багатоаспектність демократичного співжиття: методологічні підходи до аналізу проблеми

Якісне вирішення проблеми демократії неможливе без обраної методології їх дослідження. Так як дане поняття належить до ряду виключно складних об'єктів, то методологічна база для проведення дослідження є досить широкою.

Стосовно тлумачення змісту поняття «методологія» немає єдиного підходу. Одні автори методологію науки розуміють як її філософську, світоглядну сферу, другі – ототожнюють методологію з діалектикою, історичним матеріалізмом, загально-теоретичними проблемами будь-якої науки; треті вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, котра виходить за межі філософського аналізу і являє собою вчення, науку про метод і методики, четверті – заперечують за методологією статус

самостійної науки, розглядаючи її як систему принципів, методів та логічних прийомів наукового пізнання.

Досить суттєвим є уточненням О. Бабкіної, яка підкреслює, що методологія не є сукупністю, простим поєднанням теоретико-світоглядних концепцій, принципів, методів та засобів пізнання, вироблених окремими науками, а є явищем інтегральним, «зводом законів» наукового пізнання, який об'єднує низку компонентів: світорозуміння й фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загально-і конкретно-наукові методи [172].

Іншими словами методологія – це макросистема світоглядних принципів, парадигм, методів і підходів, за допомогою котрих здійснюється пізнавально-теоретична діяльність та впроваджуються у практику отримані результати.

За визначенням енциклопедичного видання, методологія політичної науки – це система принципів і засобів побудови політичних теорій, різних рівнів систематизації політичного знання, а також емпіричних досліджень на рівні конкретного (політологічного) аналізу [170, С. 337]. Як наука, що має інтегральний, комплексний характер, політологія використовує практично всі методи соціальних наук – філософський, загальнонаукових, спеціальний.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномена політичного інтересу у зв'язку з іншими компонентами соціокультурного та політичного життя соціуму.

Гносеологічний підхід дозволяє дослідити специфічну форму відображення і пізнання об'єкта, що вивчається, а соціально-філософський і політологічний – спрямовують на розкриття його місця, вагомості та ролі в житті суспільства у взаємодії соціально-політичних суб'єктів. Соціально-філософське розуміння передбачає аналіз процесу виникнення та розв'язання

суперечностей, що зумовлюють розвиток і функціонування об'єкта дослідження.

Похідним від етимологічного розуміння демократія є її більш ширше друге трактування як форми устрою будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і прийнятті в ній рішення більшістю. В цьому розумінні науковці вказують на партійну, профспілкову, виробничу і навіть сімейну демократію. Визначена в широкому розумінні, демократія може існувати всюди, де є організація, влада і управління [184, с. 198].

Поняття демократії як народовладдя є нормативним, оскільки базується на нормативному підході до цього феномену, яке визначає побудову категорії виходячи з людських ідеалів, цінностей та побажань. Демократія характеризується в цьому випадку як ідеал, заснований на таких цінностях як свобода, рівність, повага людської гідності, солідарність. Нормативне поняття демократії має як сильну, так і слабку сторону. Сила його в привабливості існуючих в ньому цілей, властивість потягти багатьох людей на практичні дії задля здійснення демократично ідеалу. Слабкість у відриві від дійсності, її ідеалізації.

Виявлення елемента утопізму, невідповідність між нормативним поняттям демократії і реальністю є наслідком емпіричного підходу до аналізу демократії. Такий підхід абстрагується від ідеалів і апріорних ціннісних суджень і потребує дослідження демократії такою, якою вона є насправді. В зв'язку з цим переглядається навіть поняття демократія та її теорія. Демократія трактується, наприклад, як форма правління, заснована на конкуренції потенційних керівників і за довіру виборців, яке виражається на виборах (Й. Шумпетер) [36, с. 199].

Враховуючи велике розходження нормативного та емпіричного поняття демократії і незручності, що впливають звідси, при використанні цієї категорії в науці і повсякчас, Роберт Даль і деякі інші політологи запропонували ввести для позначення реально існуючих держав, які називалися демократіями, спеціальний термін «поліархія». Поліархія, по Далю, це правління меншості,

яка обирається народом на конкурентних виборах. Демократія – це ідеал, який пропонує рівну участь всіх громадян в управлінні.

Але в нормативних та емпіричних понять є як різні, так і спільні риси. Нормативне поняття демократії, на думку науковців, відображає емпірію – дійсність, а її емпіричне визначення враховує демократичні ціннісні орієнтації і цілі людей [184, с. 200].

В основі цивілізаційного підходу розглядається демократія як форма і механізм політичного управління суспільством, а засобами становлення демократичного режиму виступають правова держава, громадянське суспільство, політична культура, політична свідомість тощо. Це дозволяє виділити та проаналізувати загально цивілізаційні компоненти та функції політичних явищ (в даному випадку демократії) і на цій підставі розробляти проблеми історії та теорії соціально-політичних феноменів, а також розвивати такі політичні категорії як демократичні цінності, правова держава і громадянське суспільство, політична свідомість, політична соціалізація, національно-державні інтереси тощо.

В залежності від того, наскільки широко використовуються дослідником багатогранність і складність поняття «демократія», можливі його різні концепції, що по-різному розкривають сутність та особливості даної категорії.

Широко поширений в науці формально-логічний метод побудови понять спирається на індукцію і дедукцію. Для індуктивного методу характерне співставлення, порівняння предметів з метою встановлення їх ознак, виділивши які можна прийти до загального поняття про предмети даного класу. Характерна риса індуктивного методу полягає в тому, що в до поля зору дослідника потрапляють перш за все факти і зв'язки, які знаходяться на поверхні.

Передбачення про можливість плідного застосування цього методу при формуванні загального поняття «демократія» було б виправдані, якби ця категорія являла собою однопланові, цілком доступні емпіричному пізнанню

суспільні відносини людей. Недооцінка складності і багатогранності демократії як об'єкта науки мала місце в історії політичної думки. Хоча сама проблема демократії та демократичного правління розроблялося давно (починаючи із Стародавнього Світу) і триває й до сьогодні, проте дане поняття потребує подальшої розробки та уточнення сутності. Це у значній мірі було викликано тим, що під терміном «демократія» розуміли політичний режим. На основі застосування методів формальної логіки зазвичай визначається як форма і механізм політичного управління суспільством. Це поняття демократії є найпоширенішим, проте не повністю розкриває його сутність.

Існує інший, змістовний спосіб утворення загальних понять. Тут головна увага приділяється тому, як виникла демократія, яка її генетична основа, яке її місце в структурі діяльності суспільства. Загальне поняття демократії через аналіз існуючих у суспільстві культури, свідомості, способів здійснення влади тощо.

На теоретико-концептуальному рівні для досягнення основної мети дослідження використовується синергетичний метод, пов'язаний з поглядом на соціальну структуру суспільства як систему, якій властиві взаємопроникнення, самоорганізація, поляризація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків та функціональна нестабільність.

Одним з ефективних методологічних засобів дослідження проблем демократії є системний підхід. Змістом системного підходу є філософські уявлення про цілісність об'єктивного світу, співвідношення цілого і частин, про взаємодію із середовищем, загальні закономірності функціонуванні і розвитку демократії; про структурованість кожного об'єкта, активний характер діяльності політичних акторів. Із цих позицій має бути проаналізована сама категорія «демократія», що відображає такі зрізи політичної реальності як структурно-функціональний і аксіологічний.

Під час системного аналізу визначають елементи досліджуваних явищ, специфіка їх змісту та функціонального призначення. На цій основі

встановлюють системні зв'язки між елементами, які виражають властиві об'єкту єдність і цілісність.

Системний підхід вимагає врахування й об'єктивної сторони цього складного соціального й ідеологічного явища. Об'єктивні елементи демократії характеризують стиль соціальних відносин, коли їхні учасники здатні свідомо й відповідально покласти на себе функції «центру», долати відчужене ставлення до всезагального інтересу; коли авторитет сили чи майна витісняється авторитетом людяності, освіченості, компетентності тощо.

Для реалізації мети і завдань дослідження використано системний метод, що дав змогу встановити принципи взаємозв'язку демократії, громадянського суспільства, політичної культури, політичної свідомості, інституту виборів, опозиції тощо. Методи аналізу і синтезу став інструментом систематизації інформації, отриманої в ході дослідження.

Системний підхід вимагає розгляду системи понять, що входять до складу демократії. До них відносяться комплекс ідей та принципів свободи, комплекс практичних норм і процедур, що сформувалися упродовж історії, висока політична культура населення, наявність громадянського суспільства, виборність органів державної влади, політична конкуренція, змін лідерів, дієва опозиція та ін. Ці поняття і явища також є системними утвореннями.

Демократія має всі ознаки системи — безліч взаємозалежних елементів, взаємодія яких викликає появу нових якостей, кожному елементу властиві тільки йому притаманні якості. Ця система має доцільність, структуру, функції, комунікації, історію, протиріччя.

З одного боку, вона є найважливішою складовою частиною політичної системи, його елементом, і виступає самостійною системою, із властивою системі особливостями — з іншого. Таким чином, демократія являє собою складну, багаторівневу систему, кожний з елементів якої може бути розглянутий як самостійна система. Розкриття складу цих елементів, з'ясування їхньої природи, властивостей, якостей, взаємозв'язку не лише важливо для пізнання феномена демократія, але й керування ним як системою.

Ядро системного підходу — інтегральний вимір дійсності, аналіз цілісності об'єкта й комплексності його аналізу, його структурних, функціональних і генетичних процесів, тому що кожний елемент системи має свої вимоги, свої джерела й рівні розвитку, цілеспрямованість. Системне знання — це мислення про особливий, системний вимір реальності. Система — це цілісне складне об'єднання структурних елементів, з'єднаних між собою різного роду зв'язками, що набули нових, стосовно даних структурних елементів якостей.

Розуміння динамічності процесу становлення демократичних інститутів та процедур у політичній системі сучасної України, бачення не тільки механізму функціонування, а й механізму розвитку, не лише нинішнього стану, а й попереднього, та тенденцій майбутнього досягається за допомогою системно-історичного та порівняльно-ретроспективного підходів.

Для дослідження проблеми демократії застосовувався історичний метод. Історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток теорії демократії у хронологічній послідовності починаючи з Античності (Аристотель, Платон, Перикл) і закінчуючи сучасним бачення даної категорії політичної науки. В процесі даного дослідження виявляється поступове удосконалення і уточнення поняття «демократія», яке відбувається у ході історичного розвитку людського суспільства. Даний підхід дає змогу не лише розкрити сутність та специфіку категорії «демократія», але й пізнати закономірності розвитку даної проблеми у представників різних історичних періодів (Античності, Середньовіччя тощо).

Практично-політичний рівень дослідження реалізовувався за допомогою компаративістського, інституціонального, структурно-функціонального, біхевіористського методів. З метою узагальнення матеріалу використовувався компаративістський метод, який дозволив порівняти усі частини дослідження.

Використання порівняльного аналізу дало змогу зіставити різні джерела літератури з даної проблеми, а також відмінності між різними політичними

режимами. Демократичний метод є інституційний інструмент для досягнення політичних рішень, на основі якого окремі індивіди отримують владу: ухвалювати рішення шляхом змагання, об'єктом якого є голоси виборців. Науковцями доведено, що в тоталітарних і авторитарних системах держава домінує над суспільством, а при демократії, навпаки, суспільство домінує над державою або, в усякому разі, суспільство користується значною автономією по відношенню до держави [46, с. 136].

Порівняння, як справедливо зауважує С. Бостан, є важливою передумовою узагальнення як методу, в результаті застосування якого встановлюються загальні властивості й ознаки об'єктів шляхом переходу від менш загального поняття та судження, до більш загального, воно відіграє важливу роль в умовиводах за аналогією, в ході яких зіставляються кілька явищ, виявляються їх подібність та розходження й на основі цього розрізняються чи ототожнюються ці явища [37; с. 33-34].

В дослідженні вагоме значення мають метод структурно-функціонального аналізу. Структурно-функціональний підхід застосовувався з метою розглянути феномен демократії цілісно, розкриваючи її внутрішню суть, місце і значення в політичній системі суспільства, визначити процес становлення та основні проблеми демократичної політичної системи в сучасній Україні. Використовується також міждисциплінарний підхід до дослідження феномену демократії, де залучені фундаментальні положення філософії, політології, соціології, психології та педагогіки.

Формально-логічні методи як спосіб пізнання, за допомогою яких зміст досліджуваного об'єкта виступає у вигляді раціональної конструкції, у будь-якому дослідженні посідають одне з провідних місць. Одним з головних методів є аналіз. За допомогою аналізу, метою якого є пізнання частин як елементів складного цілого, було виявлено в роботі «конструкцію» досліджуваного об'єкта – демократії, його «онтологічну» і «гносеологічну» структури. В даному дослідженні зроблена спроба осягнути зміст поняття демократії в цілому, а також її окремих концепцій та основних характеристик.

Однією з форм аналізу є класифікація, яка як засіб першопочаткового впорядкування хаотичної маси чинників та явищ, за якими ведеться спостереження, передбачає розподіл досліджуваних об'єктів за розрядами відповідно до певних ознак. Отже, роль класифікації науковцями здебільшого визначається як аналітична і зводиться до розчленування хаотичного цілого на частини за певними ознаками [37, с. 32].

Ця логічна операція дозволила упорядкувати наявні в сучасному світі концепції демократії та визначено її основні моделі. Застосування методів класифікації та систематизації дало змогу узагальнити наукову літературу за темою дослідження.

Аналіз кожної частини, елемента цілого сприяє, але ще не приводить до пізнання цілого. Ця мета досягається в результаті складної роботи мислення щодо синтезування раніше отриманих, на стадії аналізу, даних. Синтетична діяльність мислення починається з того, чим закінчується аналіз. Якщо за допомогою аналізу єдина цілісність розподіляється на окремі складові частини і кожна із них досліджується самостійно, то за допомогою синтезу всі частини поєднуються в мисленні з усіма їх зв'язками, відносинами та взаємодіями, з усіма багатствами їх специфіки у відновленій цілісній єдності. Ідуть від тотожного, істотного до розходження й різноманіття, синтез з'єднує загальне і одиничне, спільне і особливе у живе конкретне ціле. За допомогою синтезу насамперед отримали загальне уявлення про зміст, ознаки, специфічні особливості політичного інтересу, про його відповідні види. Методи аналізу та синтезу використовувалися при виробленні концептуального підходу щодо створення теоретичної моделі політичних інтересів сучасної України, визначення шляхів і способів їх реалізації.

Оскільки аналіз і синтез виступають як логічні прийоми мислення, що здійснюються за допомогою абстрактних понять, вони тісно пов'язані з таким методом, як абстрагування. Абстрагування – це виділення властивостей та відношень досліджуваного явища, а також одночасне відволікання від інших властивостей та відношень, у результаті чого створюються різноманітні

абстракції – поняття, категорії, теоретичні конструкції та системи, що відображають відносну самостійність. За допомогою абстрагування було вироблено судження, поняття процесу реалізації політичного інтересу.

Для аналізу демократії застосовують закони і принципи діалектики. Діалектика виходить з необхідності визнання впливу існуючих у суспільстві чинників (культурних, економічних, політичних, соціальних тощо) на становлення і розвитку демократичної політичної системи в Україні. В даному випадку співставлення різних, часом протилежних демократії, політичних режимів розглядаються в єдності і боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні етапів становлення етапів демократизації в сучасній Україні. Історичне тлумачення демократії дає змогу зрозуміти логіку її розвитку.

Поряд із діалектичним методом набув поширення синергетичний метод. Синергетика, не будучи жорстко детермінованою сукупністю методологічних принципів та понять, виходить не із однозначного загальноприйнятого поняття демократії, а з притаманного їй набору властивостей. Базуючись на ідеї нелінійності і застосуванні міждисциплінарних досліджень, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів та напрямів становлення демократії в сучасній Україні.

Істотне значення має методологічне дослідження суперечностей як джерела й рушійної сили політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Через взаємодію суперечливих політичних чинників реалізуються нові принципи і методи здійснення політичної влади, що характеризуються протиріччями: між громадянами суспільства, класами, націями, соціальними групами, особами. Ці суперечності визначають характер і спрямованість політичної діяльності і політичної активності.

Велике значення для дослідження демократії має проблема взаємозв'язку емпіричного і теоретичного. Політична практика тісно пов'язана із політичною наукою, є джерелом політичного знання, його рушійною силою і критерієм істинності наукових положень. Вона дає науці фактичний матеріал,

який підлягає теоретичному узагальненню. Кінцевою метою політичної науки є не здобуття знань, а їх практичне застосування. Таким чином, наукові здобутки та розробки політичної науки стосовно розвитку демократичності політичного процесу можна використовувати для визначення проблем та шляхів становлення демократичної політичної системи сучасної України. Враховуючи досвід країн, які вже пройшли шлях демократизації, Україна може будувати свій напрям розвитку у даному напрямі, зважаючи на позитивні та негативні моменти, що виникають на цьому шляху.

Вивчення процесу демократизації в динаміці дає змогу з'ясувати цілі, способи, засоби і результати демократичних перетворень в сучасній Україні. При цьому важливе методологічне значення має положення про суб'єктивність мети і об'єктивність її змісту, передбачення побічних можливих наслідків демократизації.

Одним з розповсюджених є ціннісний або аксіологічний підхід. Аксіологічний підхід використовується в політичній науці у двох аспектах: по-перше, для дослідження демократії як цінності, по-друге, для ціннісної інтерпретації демократії. У першому випадку аксіологічному аналізу піддається значення демократії як специфічного регулятора людського спілкування. Аксіологічно зрозуміла демократія, на думку науковців, являє собою систему демократичних цінностей (таких як свобода, вибір плюралізм, інакомислення тощо), вироблених історично конкретною соціальною спільністю. Барометром, а водночас і могутнім регулятором суспільного життя є громадська думка і звичайно, перш за все, гласність та доступність інформації. Вона є необхідною передумовою демократії. Її утвердження означає, що всі сфери суспільного життя розвиваються на ґрунті вільної, продуктивної, творчої роботи і що гарантом істинності її результатів є не сумнівні догми, а нічим і ніким не обмежений обмін думками, всебічне та публічне обговорення будь-яких соціально політичних проблем [167, с. 71].

Демократія значною мірою є механізмом або засобом розв'язання виникаючих в суспільстві проблем. У цьому сенсі головне призначення

демократії полягає в створенні прийнятних для більшості людей рамок і механізмів вирішення конфліктів. Тому в процедурах демократії важливе місце посідає визначення джерел конфлікту і його суб'єктів.

Цінності — головна мотиваційна база демократії. Йдеться насамперед про принципи, ідеали, поняття добра й зла, справедливості, щастя, якими керується соціум, група, людина. Саме в системі цінностей відбувається діяльно-зацікавлене ставлення людей до явищ соціальної дійсності, у тому числі й до демократії. Цінності є суть людського буття, їх втрата сприймається багатьма як особиста трагедія. За демократії держава існує заради громадян, а не навпаки, створюються умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Для визначення характеру демократії прийнято порівнювати дві пари цінностей — «порядок-розвиток», «рівність-свобода». У кожному суспільстві йде боротьба між двома орієнтаціями на порядок (стабільність) і на розвиток (соціальні зміни, що розхитують стабільність). Так само взаємодіють орієнтації на рівність (соціальну справедливість) чи на волю (підприємливість). Баланс між цими орієнтаціями складається історично, а також внаслідок певних ідеологічних чи організаційних зусиль.

Такий підхід забезпечує характеристику демократії як міри гуманізації людини й суспільства, визнання людини найвищою цінністю у суспільстві, повага та дотримання її прав, соціальний захист населення, забезпечення справедливості, рівності, добробуту усіх людей. Демократія – безсумнівна цінність, яка не припускає жодних обмежень. На відміну від авторитаристського патерналізму вона нічого не дарує, але гарантує можливість кожному самому захищати себе та свій добробут, свої громадянські права, які природними і невід'ємними.

Аксіологічний напрямок у дослідженні демократії ґрунтується на філософському вивченні саме його ціннісного аспекту й дає можливість визначити соціальні основи демократії, об'єктивні властивості її нормативності, духовні й моральні аспекти. Цінностями демократії є: громадянство і громадянськість, компетентність і відповідальність громадян, свобода,

конституцій і конституціоналізм, свобода слова, вільні ЗМІ, громадська думка, людська гідність моральна автономія, приватність, невтручання в особисте життя, громадська асоціація, соціальний порядок.

Найпершою умовою демократичності суспільства є демократична налаштованість громадянства, відповідний рівень громадянської культури. Демократія – це духовний стан людей, характер їх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Крім того, демократія – це важлива і універсальна політична умова й засіб оптимізації організації, функціонування і вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особи [170, с. 139].

Функціональний підхід тісно пов'язаний з діяльнісним до визначення демократії, що акцентує увагу на політичній діяльності різних політичних груп, спільнот індивідів тощо та їх політичній активності та самосвідомості. К. Гаджиєв вказує, що поняття «демократія» використовується для позначення політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державною, а також стосовно організації та діяльності окремих соціальних і політичних структур у різних сферах суспільного життя. Демократія покликана створити умови для безперешкодної конкуренції різних соціально-політичних сил за свою частку влади. Вона існує лише там, де керівники політичної системи відбираються в процесі такої конкурентної боротьби, в якій можуть брати участь як активні так і пасивні суб'єкти основних категорій дорослого населення [46, с. 135].

Для демократії характерними є вільна діяльність політичних і громадських організацій, обов'язкова виборність органів влади, розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства, економічний та політичний плюралізм. Сутнісними ознаками демократії є електоральні змагання, можливість артикуляції інтересів, спрямованість на консолідацію суспільства. Крім того, демократія є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації в цілому.

Демократія може розглядатися в різних аспектах:

- в інституціональному аспекті для характеристики політичного режиму, який відрізняється певною сукупністю політичних и правових ознак: зокрема – наявністю громадянського суспільства, принципом розподілу влад, виборністю представницьких органів влади на альтернативній основі и т.д.;
- в процесуально-процедурному аспекті термін «демократія» використовується для характеристики життєдіяльності будь-якої об'єднання (як на загальнодержавному, так и локальному рівні), включаючи і політичні партії та організації, де керує принцип підпорядкування меншості волі більшості;
- в культурологічному аспекті демократія пов'язана з певною культурою суспільства (в тому числі і політичною культурою), основаної на принципах автономії індивіда, терпимості та громадянської відповідальності;
- в ціннісному аспекті поряд з політико-інституціональним, процедурно-процесуальним та культурологічним аспектами поняття «демократія» вказує також на певну політичну та соціальну цінність, тісно пов'язану з принципами свободи, прав людини та створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [8; 10; 38; 118; 152; 170].

Є багато підходів до визначення поняття демократія. Основне: демократія – це влада народу, її здійснення на засадах діючого права, визнання народу джерелом і носієм влади, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань системного врядування. В різний час існували різноманітні погляди, щодо розуміння демократії, що склали моделі демократії.

Застосування системи різних методів дозволяє істотно підвищити верифікованість, достовірність та результативність отримання даних, сприяти формуванню нового цілісного розуміння демократії.

У процесі розроблення цих проблем вітчизняне політологія виходить з визнання специфічного об'єкту та предмету дослідження, наявності властивих політичний науці закономірностей, які виявляються специфічними по відношенню до загально-соціальних закономірностей. Спираючись на існуючі загальні закономірності розвитку суспільства, політична наука забезпечує

поглиблене пізнання явищ та процесів політичної дійсності, у тому числі й демократії.

Висновки до першого розділу

Розглянувши теоретико-методологічні засади вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу, здійснивши історично-філософську ретроспективу категорії демократії з часів Античності до сьогодення, а також проаналізувавши здобутки сучасної політології в аспекті даної проблеми і проаналізувавши ключові сучасні концепції демократії, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

Аналіз історичної генези та сучасного визначення поняття «демократія», його зародження та еволюцію, специфіку його концептуально-теоретичних трансформацій в епохи Античності, Середньовіччя, Нового часу, а також ключову проблематику, що постає в сучасному політологічному дискурсі щодо даного феномену. Відзначено, що концепт демократії, з одного боку, динамічно змінюється в залежності від історично-культурної та соціально-політичної специфіки розвитку того чи іншого суспільства, а з іншого – має в своїй основі фундаментальні, незмінні, інтегральні цінності, завдяки яким ідея демократії, проіснувавши декілька тисячоліть, продовжує нести в собі гуманістичний пафос людської рівності, справедливості, особистісної духовності та колективної відповідальності. Але для ствердження таких гуманістичних цінностей в рамках демократично-правової парадигми соціального і державного врядування необхідним є постійне пристосування даного аксіологічного фундаменту до тих соціально-політичних реалій, які особливо динамічно змінюються в сучасну інформаційно-глобалізаційну добу. У зв'язку з цим, особливо актуального звучання в рамках нашого дослідження набуває аналіз основних сучасних концепцій демократії, які складають ядро сьогоденішнього концептуально-теоретичного політологічного дискурсу.

Вивчення основних концепцій демократії, серед яких нами особливо виділені такі, як пролетарська демократія, плюралістична демократія, елітарна демократія, корпоративна демократія, комп'ютерна або електронна демократія, партисипаторна демократія, а також різноманітні варіації псевдодемократій, виділено ключові характеристики даних концепцій, їх специфічні риси, які формують сучасне дискурсивне поле соціально-філософського та політологічного дослідження феномену демократії. Сформульовано на основі розгляду даних концепцій фундаментальні теоретико-методологічні засади вивчення демократії в контексті сучасного політологічного дискурсу. Обґрунтовано важливість застосування науково-теоретичних здобутків згаданих концепцій в процесі демократизаційних трансформацій в посттоталітарних суспільствах. Однак, враховуючи те, що кожна з цих концепцій має й свої недоліки, а також те, що кожне суспільство, яке переживає політично-владну трансформацію, має власну специфіку, особливі соціокультурні традиції та народний менталітет, зазначено неможливість застосування в рамках демократизаційних процесів чистих теоретичних здобутків сучасних концепцій демократії. Таким чином, обґрунтовано актуальність і необхідність постійного концептуально-теоретичного пошуку ефективних моделей демократизації трансформаційного суспільства, звичайно із врахуванням дискурсивного базису сучасної політології і соціальної філософії.

РОЗДІЛ 2

ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Сутність демократії у контексті організації політичного життя суспільства

Демократія є однією з найдавніших форм організації політичного життя суспільства. Велика кількість трактувань та концепцій демократії засвідчує ємкість цієї соціально-політичної категорії. Сучасна політична наука до поняття демократії включає позначення таких якостей як: народовладдя, верховенство народу як джерела влади; рівність прав, що характеризує ступінь прав і свобод громадян; свобода та відповідальність особистості.

На думку багатьох дослідників, суспільство можна визнати демократичним, якщо воно побудовано на низці принципів, серед яких: наявність громадянських прав у широкого кола людей; визнання народу як джерела й носія верховної влади; виборність основних органів; право безперешкодного контролю за діяльністю влади збоку будь-якого громадянина або суспільного об'єднання; прийняття рішень голосуванням; можливість для кожного громадянина отримати вичерпну інформацію щодо змісту розглядуваних питань; однакові можливості участі у політичному житті для всіх громадян.

Згідно з «Політологічним енциклопедичним словником» демократія насамперед означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном, тобто суб'єктом визнання характеру і змісту владних функцій, стосовно яких влада відіграє обслуговуючу роль. Ознакою демократії є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійсненні цього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Ознакою демократичних порядків при прийнятті

рішень вважається чітке визначення проведення всіх процедур та процесів за допомогою регламентів [170, с. 138-139].

До необхідних атрибутів демократії належать правовий статус особистості, комплекс її прав та свобод, рівне право усіх членів суспільства на участь в управлінні державними та суспільними справами, обговоренні законів. Суттєвими є гарантії реалізації політичних свобод об'єднуватися у суспільно-політичні організації, свобода інформації, гласність. Демократія передбачає повагу та гарантування прав і інтересів меншості, яка у свою чергу, поважає загальноприйняті рішення, що ухвалені більшістю. Проте, виконуючи їх, меншість зберігає за собою право відстоювати свої позиції та думки. Важливою умовою демократії є конституційне оформлення державного ладу, що не допускає свавілля та беззаконня.

Слід зазначити, що у сучасному світі немає жодної країни, в якій би були абсолютно втілені основні принципи. Реальна демократія завжди є у кращому випадку владою більшості над меншістю, в гіршому — пануванням добре організованої меншості над більшістю за формальної її згоди.

У демократичному суспільстві правило більшості має бути поєднане з гарантіями прав особи, які, у свою чергу, слугують захисту прав меншості — етнічної, релігійної, політичної або навіть тим, хто програв вибори. Тому варто чітко уявляти демократію як феномен, що складається з таких основних елементів: законодавчого закріплення основних економічних, соціальних та політичних прав; розв'язання питань більшістю за твердих гарантій прав меншості відкрито обстоювати свої інтереси; розподілу законодавчої і виконавчої влади за їх відносної самостійності в межах закріплених повноважень; незалежності суду; наявності легальної опозиції; вільних, рівних, прямих, таємних виборів органів влади; зв'язку безпосередніх і представницьких форм участі громадян в управлінні справами суспільства; політичного плюралізму; верховенства закону; законодавчого закріплення і забезпечення права відкликання осіб, обраних до органів влади.

Демократія — одна з основних форм політичної самоорганізації суспільства. Комплекс інститутів і організацій, структура і функціонування яких ґрунтується на ліберально-демократичних світоглядних і ціннісних постулатах, нормах, установках, складає політичну систему демократичного суспільства.

Народ, делегуючи владу своїм представникам, бере на себе відповідальність поважати та підтримувати та виконувати її рішення. У свою чергу, влада відповідає перед народом і є підконтрольною йому. Це дозволяє розглядати демократію як певний політичний порядок та систему взаємних політичних обов'язків влади й народу; спосіб та умову діалогу, відкритого і мирного обговорення проблем, взаємного врахування суперечливих інтересів, переконань різних суб'єктів політичного життя.

Отже, одним з атрибутів демократії є верховенство народу, при якому воля більшості є джерелом влади. Влада пронизує усі сфери життєдіяльності людського співжиття, але демократія властива не усякій людській спільноті і не усякій владі. Антиподами демократії є деспотизм, тиранія, диктатура, яким не притаманні демократичні прояви.

Разом з тим, найдемократичніша влада не обмежується виключно демократичними методами її реалізації. Вона передбачає можливість використання певного ступеню сили (тиску), без чого не забезпечується нормальне функціонування будь якого суспільства. Хоча при демократії таке насилля чітко дозується. Воно обмежене рамками законності, що не дозволяє перерости у свавілля. Виходячи з цього, можна вважати, що демократія – це певна міра влади, зокрема показник її взаємовідносин з громадянами. Проте для розуміння сутності демократії як способу організації суспільного життя, доцільно звернутися до її якісних ознак, адже у диктаторських режимах є теж певна міра влади. Тому звернемося до ознак демократії, які розкривають її якісну специфіку як способу організації політичного життя суспільства.

Важливою якісною ознакою демократії є свобода. Політичну систему можна вважати демократичною, коли її інститут гарантують громадянам

свободу вибору в усіх сферах суспільного життя (приватну власність, вибір рівних варіантів розвитку форм об'єднань, серед яких політичних, свобода переконань, місця проживання тощо).

Свобода та демократія можливі там, де існує легальне виявлення та баланс різних соціальних інтересів, вироблені способи їх узгодження, є пошук компромісів. У соціумі, де такі умови порушені, виникає деформація суспільства та особистості. Це виявляється у пасивності більшості людей, незацікавленості висловлювати свою думку, брати участь у змінах, адже відсутня впевненість, що вони будуть почутими. Одним зі шляхів суспільної демократизації є заохочення активності, залучення людини до усіх процесів життєдіяльності. Але це є можливим, якщо реально забезпечена і гарантована свобода особистості, коли сформовано почуття самоповаги, гідності та відповідальності.

Демократія передбачає єдність свободи та рівності. У цій єдності розкривається гуманістичний зміст демократії, її орієнтація на людину як основну мету та важливу цінність суспільного розвитку. Рівність характеризується як реалізація вимог рівної свободи для усіх, подолання домінування якихось груп, осіб у політичному та соціально-економічному житті, забезпечення соціального захисту людини, особливо незахищених верств населення. Рівність забезпечується системою економічних, політичних, соціальних, ідеологічних та правових гарантій.

Гуманістичний зміст демократії виявляється у її особистісно-екзистенціальній та громадянсько-комунікативній цінностях, що звеличує людину в її духовно-енергетичних та соціально-вольових потенціях. У цьому контексті О. Гьофе відзначає: «З огляду на особистісні та інституційні передумови політичної відкритості демократія є чимось більшим, ніж формою панування. Відповідно до її екзистенційного поняття, вона є також життєвою формою чи суспільною практикою, в якій, на противагу формальній демократії, все залежить від реального виконання: важливо те, що всі громадяни

сприймають свої політичні та соціальні права і беруть участь у рішеннях щодо їх вдосконалення» [66, с. 105].

Суттєвим для демократії є реалізація політичних прав та свобод особистості. Правовий статус особистості в демократичній державі науковці характеризують такими рисами:

1) Права, свободи й обов'язки, що утворюють правовий статус, є рівними, кожна особистість (у межах свого статусу) має рівну юридичну можливість скористатися наданими їй правами і виконувати покладені на неї обов'язки.

2) Права, свободи й обов'язки, зафіксовані в правових нормах, охороняються державою, їх реалізація забезпечується як державою, так і самим громадянином.

3) Права, свободи й обов'язки гарантовані в інтересах суспільства, держави і кожної особистості зокрема.

4) Права, свободи й обов'язки особистості виступають як єдина система, що постійно розширюється і поглиблює свій внутрішній зміст у міру цивілізованості суспільних відносин.

5) Права, свободи й обов'язки на всіх етапах існування держави є необхідною умовою і передумовою всебічного і гармонійного розвитку особистості, вони виражають природу держави.

6) Права, свободи й обов'язки, що входять до правового статусу особистості, характеризуються єдністю, що виявляється в їхньому соціально-економічному призначенні [див.: 219, с. 187 – 188].

Для того, щоб у суспільстві були забезпечені свобода та демократія, громадяни повинні мати правовий захист від свавілля з боку державних органів, політичних структур та посадових осіб. Права людини і громадянина у демократично організованому суспільстві є вищою соціальною цінністю, а їх забезпечення – головною функцією держави. Водночас права особи є невіддільними від обов'язків, свобода – від обов'язку та відповідальності. Якщо це відсутнє, то є небезпека перетворення демократії на анархію чи

охлократію. Синтез демократії, свободи та відповідальності забезпечує правова держава.

Таким чином, пріоритет людини є фундаментом гуманістичної сутності та ключовим атрибутом демократії як способу організації життя суспільства.

Фундаментальна цінність людини як мети соціального розвитку і функціонування має стверджуватися на всіх напрямках демократичного розвитку, що вимагає від всіх суб'єктів громадсько-політичного та державно-владного поля постійної зосередженості на реалізації гуманістичних принципів рівності, свободи, громадянської відповідальності. На цьому в одній із статей вказує Н. Грицьк: «Демократичне врядування, яким охоплені на сьогодні майже всі країни Європи, запроваджується в Україні та вимагає від суспільства розвитку нових здібностей державних управлінців, впровадження у повсякденне життя таких етичних принципів, як: чесність, порядність, самовідданість, відповідальність та громадянська мудрість. Демократичне українське суспільство стає все більш вимогливим до влади, що змушує її орієнтувати свою діяльність на людину, на задоволення її потреб і інтересів через надання якісних управлінських послуг» [57, с. 103].

Справжнє народовладдя неможливе без морально-етичного, гуманістично-духовного підґрунтя. Це означає, що без глибинної гуманізації національної суспільної свідомості та суспільних відносин ми можемо лише імітувати розвиток демократії, але аж ніяк не вибудувувати справжнє та дієве народовладдя, яке б задовольнило в рівній мірі громадянські прагнення українців. Реальна участь у політичному житті сприяє налагодженню здорової комунікації між владою та суспільством. Прозорість такої комунікації впливає на упередження виникнення та діяльності «псевдо», «ультра» активних рухів, що можуть дестабілізувати суспільні відносини. За демократії варто стимулювати розвиток демократичних форм діяльності, участі які забезпечують реальне залучення громадян у суспільно-політичні справи, прийняття рішень та контроль за владою. На конституційному рівні мають бути закріплені, а також і гарантовані: правовий статус особистості, рівність прав громадян, рівність

перед законом, рівність прав в управлінні державними та суспільними справами, створенні та обговоренні законів, свобода асоціацій.

Як спосіб політичної організації суспільного життя демократію характеризує наявність вільних виборів громадянами представників в органи державної влади, конструктивна критика їх діяльності, а також їх зміна, якщо вони втрачають довіру з боку громадян. Важливо усвідомити, що формалізм виборчої кампанії, тривала незмінність представників народу, ставлення до депутатського мандату як до своєрідного доповнення до посади, пасивність роботи депутатів, сварки, які підмінюють дебати парламенту – блокують демократичний розвиток суспільства. З іншого боку, надмірна політизація суспільства, відкритий цинізм депутатів, маніпуляція громадською думкою впливають на об'єктивність волевиявлення громадян.

Свобода виборів стає реальною за умов багатопартійності, коли громадянам забезпечена можливість вибору серед альтернативних програм суспільного розвитку. Це пов'язано з реалізацією ідеологічного та політичного плюралізму. На думку М. Остапенко, ідеологічний плюралізм пов'язаний з певними системами ідей, цінностей, поглядів, має вияв у політичних ідеологіях та може закріплюватися юридично через визнання і гарантування політичних, громадянських прав і свобод людини. Ідеологічний плюралізм не відкидає боротьби ідеологій і вказує лише на те, що держава залишає «сферу ідеологічної боротьби», не підтримує будь-яку з існуючих ідеологій. Політичний плюралізм як розмаїття інтересів і форм їх вияву, пов'язаний з організаційним оформленням і практичною реалізацією суспільно-політичних інтересів, цінностей, ідей. Політичний плюралізм відображає легальна діяльність різних політичних партій (партійний плюралізм). На відміну від ідеологічного, він закріплюється або конституцією країни, або спеціальними законами [154, с. 20].

Важливими нормами політичного плюралізму авторка називає: відмова від політичного насильства і диктатури; визнання народу абсолютним і суверенним джерелом влади; визнання верховенства закону і прав особистості;

пошук політичного консенсусу і готовність до компромісів; вирішення найбільш важливих питань більшістю голосів, толерантне та терпиме ставлення до навіть нелояльної меншості тощо [154, с. 20].

Реальний політичний плюралізм передбачає відкриту конкуренцію, змагальність, конструктивне опонування різних політичних сил. Це можливе за умови офіційного визнання опозиції як самостійного політичного інституту і необхідної противаги політичним силам, що мають владу. Опозиція є важливим засобом, що дозволяє запобігти стагнації суспільного розвитку.

Умовою і важливою рисою демократії є свобода інформації. ЗМІ набувають статусу демократичного інституту, коли для них політичні процеси та механізми влади є відкритими; коли є свобода для вираження різних позицій, думок, критики у самих ЗМІ; коли відсутня політична цензура їх діяльності; коли вони є доступними для громадян.

Демократія – не ідеальний спосіб організації суспільного життя. Гарантуючи громадянам можливість вільного вибору у питаннях політики, рівного доступу до неї, самореалізації, свободу думки, слова, вона з одного боку, сприяє розвитку суспільства. З іншого – створює умови для реалізації егоїстичних, егоцентричних прагнень та інтересів; не забезпечує безконфліктний розвиток суспільства; сприяє проникненню до влади демагогів, популістів, людей аморальних, а також радикально налаштованих, що може загрожувати цілісності держави.

Демократія може породити і суспільну нестабільність, викликати конфронтацію різних груп населення, що позначається на єдності суспільства. Важливим у дослідженні сутності демократії як способу організації політичного життя суспільства є співвіднесення системи «ідеальних» демократичних сутностей та конкретних історичних, політичних, правових умов, загальнонаціональних цінностей та традицій організації і самоорганізації життя суспільства, а також особливостей системи управління ним.

Демократія – це не лише вільні вибори і верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а ще й чітка система державної субординації

із розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки декретам і постановам, а й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ним. Крім того, демократія – це й демократично налаштоване громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть демократично, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет.

Демократія – це не тільки участь у виборах і референдумах, а й згода народу жити за умов існуючої влади, виконувати, дотримуватися її настанов. Демократичність влади полягає у її відповідності внутрішньому єству демосу. Демократичність політичного режиму може втілюватися у різних формах правління. За демократії форма мобілізації легітимна, політична рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції мають допоміжний характер. Демократія характеризується зміною лідерів, лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але воно завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризується високим рівнем суспільного самоврядування, у відносинах між владою і суспільством переважає консенсус.

Науковці переконані, що демократія є нині кращим зі способів організації політичного життя суспільства. Серед переваг такого способу визнаються: можливість формування та захисту інтересів; забезпечення цивілізованого шляху досягнення компромісів чи послаблення гостроти існуючих політичних конфліктів; надання рівного права участі громадян в політичному житті через прямі форми народного волевиявлення (референдуми, вибори, звітування влади у ЗМК, відкритого обговорення дій влади тощо); гарантування політичних прав та свобод громадян, а також повага і забезпечення прав та інтересів меншості. Сутність демократії розкривається через її здатність розвивати можливості людини, активізувати суспільну енергію, протистояти насиллю та тоталітарним формам організації життя.

Водночас, варто усвідомити її небезпеки та ризики: прихід до влади людей аморальних, цинічних; псевдодемократичний популізм; маніпуляція громадською думкою; нестабільність політичного життя; конфронтація між різними групами населення; хаотичність, неузгодженість, непродуманість, непослідовність у процесах політичної організації та управління суспільством. Одним із шляхів зниження ризиків демократії є висока політична культура населення і політичної еліти, і саме в процесі демократизації така культура формується. Утвердитися повністю і відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури.

В сучасному світі, ідея народовладдя є домінуючою в політологічному дискурсі, що ґрунтується на тому, що демократичні режими довели свою більшу ефективність у порівнянні з іншими формами організації життя суспільства. Справедливими є думки Н. Латигіної: «Демократія може мати деякі переваги над іншими політичними системами за наявності певних передумов. До таких передумов можна віднести готовність народу до індивідуальної свободи, сформованість у громадян почуття соціальної відповідальності за рішення, які приймаються, здатність більшості громадян до самообмежень і до поваги прав та інтересів співгромадян, прищеплене з дитинства почуття поваги до закону. І тоді демократія дійсно є здатною зробити все необхідне для динамічного соціального розвитку та втілення проголошених демократичних цінностей: свободи, рівноправ'я, справедливості, творчості» [120, с. 660].

Демократія — це не лише комплекс ідей та принципів свободи. Цей феномен передбачає також комплекс практичних норм і процедур, що сформувалися упродовж історії. Однією з небезпек, які постають перед суспільствами, що прагнуть до встановлення у себе демократичного способу організації життя суспільства, є прагнення побудови державного механізму з орієнтацією на вже наявні класичні зразки. Це має подвійну природу: по-перше,

неможливо штучно запозичити форми організаційно-управлінської реалізації демократичних принципів, а по-друге, важливо окрім державної розбудови особливу увагу приділяти розвиткові демократичних інститутів громадянського суспільства та механізмів його впливу на державно-владне управління. У цьому контексті актуальними є зауваження А. Морару щодо відходу від традиційно діючих моделей пірамідального державного управління і застосування нових типів розбудови системи управління суспільством і суспільними відносинами. Подібні зміни в структурі державного управління жодною мірою не можуть зводитися до звичайної ротації органів державного управління чи окремих посадових осіб» [143, с. 176].

По суті, йдеться про принципово новий погляд не лише на громадянське суспільство, а й на державне управління, на те, яким чином воно має бути організоване, щоб відповідати тим новим цінностям, які утворюють обрій сучасних державотворчих і правотворчих процесів у цивілізованому демократичному світі.

Безперечно, що демократична правова держава має сформувати такі механізми і форми взаємодії з громадянським суспільством, завдяки яким кожен громадянин відчував би своє особистісне значення і участь в справах державного управління. Більше того, це є основною функцією демократичної держави, адже сама громадянська участь і перетворює державу на демократичну і правову. Відповідаючи на питання «Чи можуть громадяни впливати на політику держави, діючи через її інститути: зустрічаючись з політичними діячами, підтримуючи кандидатів, голосуючи на виборах?», К. Джанда вказує на те, що воно (це питання) «є практичним тестом на демократію для будь-якої країни. Громадяни не повинні ризикувати своїм життям та власністю, беручи участь в політиці, і їм не обов'язково необхідно застосовувати акції прямої дії, щоб влада почула їх думку. Мета демократичних інститутів полягає в тому, щоб зробити політичну участь традиційною – дати можливість звичайним громадянам за допомогою відносно рутинної, не

небезпечної поведінки змусити державу дослухатися до їх думки, інтересів та потреб» [72, с. 103].

Народ як вище джерело влади і її суверен в сучасному суспільстві, яке є надзвичайно складним та розшарованим, є своєрідною політичною абстракцією, і саме в утворенні та реалізації демократичних процедур через відповідні державні та громадянські інституції ця абстракція перетворюється на політико-правову і владно-управлінську конкретику. Тобто, народ тоді може дійсно самореалізовуватися, коли держава в демократично-правовий спосіб забезпечує йому інституціонально-організаційні та процедурні механізми реалізації справжнього народовладдя.

Ми поділяємо думку О. Радченка, що «народ як носій суверенітету (вищої влади в державі) прагне розпорядитися нею задля реалізації своїх інтересів/потреб. Однак в сучасному світі це здійснити безпосередньо народу неможливо як через просторово-часові обмеження, так і через безкінечне різноманіття інтересів громадян. Постає нагальна проблема визначення найбільш суспільно вагомих інтересів. Отже, першим кроком (процедурою) демократії є артикуляція інтересів: політичні партії, окремі політики, громадські лідери виступають виразниками і провідниками тих або інших суспільних інтересів, об'єднаних у політичні (виборчі) програми. Інтереси можуть визрівати «внизу» і підхоплюватися політиками, а можуть і актуалізуватися (нав'язуватися) ними суспільству» [186, с. 207].

Сценарії актуалізації волі та інтересу народу як основного джерела і суверена державної влади за умов функціонування демократичного режиму можуть бути різними, однак обов'язковою є артикуляція народного і громадянського інтересу в процесі реалізації владно-управлінських функцій держави, що й являє собою справжню реалізацію демократичного принципу визнання народу єдиним джерелом і носієм державної влади.

Таким чином, розглядаючи похідність державної влади від волі народу, який є сувереном, вищим носієм влади, підкреслимо, що найскладніше саме забезпечити інструментально-організаційне та інституціонально-управлінське

виконання ідеї, за якої, як вказують науковці «головне в народному суверенітеті похідність влади від народу, належність влади народові та здійснення влади народом» [106, с. 94].

У правовому значенні це, на думку науковців, позначає необхідність вибудовування такої інституціонально-організаційної ієрархії в системі взаємодії держави та громадянського суспільства, в якій би на органи державного управління покладалась насамперед функція виконання волі народу. При цьому слушно зазначається низкою науковців, що «суверенітет народу означає, що народ здійснює управління всіма державними та суспільними справами безпосередньо та через систему як державних, так і недержавних органів» [106, с. 95].

Народний суверенітет в демократично-правовій державі є фундаментальною та невідчужуваною правовою, соціокультурною та владно-управлінською цінністю. Сучасні українські вчені-правознавці підкреслюють «невідчужуваність народного суверенітету», який ніхто, у тому числі держава, не може узурпувати та «невід'ємне право» народу на власну державу. У цьому контексті держава розглядається як «така організація влади, що покликана служити народу та суспільству» [42, с. 640].

Саме в такому контексті можна говорити про те, що в Україні вможливиться становлення справжньої демократії, фундаментальною сутнісною ознакою якої є визнання народу вищим джерелом і сувереном влади, а ключовою функцією держави є становлення, утвердження і розвиток такого інституціонально-організаційного співробітництва з громадянами, яке б всіляко сприяло втіленню зазначеної сутнісної ознаки справжнього демократичного управління.

2.2 Базові демократичні принципи організації політичного життя суспільства

До основних принципів демократії як способу організації політичного життя суспільства переважна більшість науковців відносить: народ – це

джерело і суверен влади, людина – пріоритетна цінність; верховенство закону та розподіл повноважень гілок влади; рівність громадян перед законом; політична свобода та виборність органів влади; взаємна відповідальність держави і громадянина.

Для забезпечення фундаментальних демократичних принципів народного суверенітету, рівності всіх громадян, а також для дотримання первинної ролі прав і свобод людини необхідно, щоб в основі державно-владного управління містилися принципи верховенства закону та розподілу повноважень гілок влади. Особливо гостро проблема реалізації цих принципів постала в сучасній Україні, яка прагне до демократичних стандартів, але залишається на досить низькому рівні правореалізаційних процедур. Доречним видається погляд на цю проблему Т. Багрія: «Для реалізації принципу верховенства права в правовому розвитку сучасної України необхідно створити низку передумов як правового, законотворчого, правореалізаційного, інституційного, так і соціокультурного та політичного характеру» [12, с. 51].

Верховенство закону є інтегративною основою демократії, яка поєднує всі сутнісні характеристики та принципи справжнього народовладдя від оформлення ідеї про пріоритет людини і особистості та рівність громадян перед законом до правового закріплення демократичних процедур, необхідних для реалізації адекватного представництва різних прошарків населення в структурі державно-владного управління.

Важливим аспектом принципу верховенства закону є те, що саме в позитивному, фіксованому, внормованому праві відображається колективна відповідальність громадян за ті рішення, які приймаються на національному, державному, соціальному, громадському чи індивідуально-громадянському рівні. Відповідальність за дію визначає народ, приймаючи і дотримуючись національного законодавства, а не особа чи група осіб, що узурпували право на використання закону у власних інтересах. В цьому, на переконання Ю. Грица полягає ключова формально-правова основа демократії як способу організації та управління політичним життям суспільства: «Одним з ключових визначень

верховенства права є його протилежність владі окремої особи чи групи осіб. Цей концептуальний підхід може бути сформульований як антитеза: влада закону, а не окремої людини; закон – це розум, тоді як людина – це пристрасть; закон – загальність, натомість людина – випадковість; закон – об'єктивність, а людина – суб'єктивність. В основі цього підходу лежить розуміння того, що жити під владою закону означає не бути жертвою непередбачуваних примх інших індивідів безвідносно до їхнього соціального статусу – звичайних співгромадян, посадових осіб, суддів, можновладців тощо. Іншими словами, в цьому випадку увага акцентується на захищеності від поширених людських вад – пристрастності, жадібності, упередженості, невігластва тощо» [56, с. 68].

Верховенство права – це необхідний, історично та логічно виправданий, закономірний феномен життя суспільства, яке дбає про своїх членів, має на меті захистити їхні права і свободи та себе від державних зазіхань. Верховенство закону – не означає в рамках демократичного життя суспільства пригнічення особистості чи громадянської ініціативи. Навпаки, саме дотримання принципів верховенства закону і права дозволяє запобігати концентрації надмірного владно-репресивного потенціалу у держави та знищенню громадянської ініціативи як непотрібної через всесильність державного апарату. Закон – це насамперед демократичний спосіб обмеження та контролю за свавіллям державних чиновників та за адекватністю реалізації політиками волі народу.

Як справедливо зазначає Д. Ельштейн: «Підкорятися силі закону не завжди приємно, але саме в цьому полягає єдиний надійний і несхибний спосіб захисту від тиранії, демагогії та влади юрби. Демократія у буквальному розумінні немислима без законності. Демократична законність – це, з одного боку, юридичні процедури і визнання того, що закон, аби вважатися таким, не повинен бути мінливим. З другого ж – це категорія, яка вбирає в себе етичні та моральні переконання відносно понять добра, честі, справедливості, порядності, зла, безчестя, несправедливості, ницості» [77, с. 21].

Демократично організоване суспільство, таким чином, ґрунтується саме на принципі верховенства права і закону, що вмотивовується насамперед тим,

що закон є виразом колективної, народної волі відносно того нормативно-правового поля, в якому громадяни здійснюють та реалізують свої основні права та обов'язки, а правова держава, виконуючи свої функції, забезпечує всебічні можливості громадянсько-суспільного правозастосування.

Важливою складовою дотримання принципу верховенства закону та запобігання надмірної концентрації державної влади в одному центрі владно-управлінської сили є розподіл повноважень гілок влади. Саме завдяки принципу розподілу влад утворюється можливість представлення у владно-управлінських структурах плюрального набору соціально-громадянських інтересів та орієнтацій, тим самим запобігаючи узурпації влади певним прошарком населення чи невеликою зацікавленою групою осіб. У цьому контексті справедливою є думка М. Туленкова: «Демократична держава – це певна соціально-політична система, що складається з багатьох владних центрів, які є противагою одне одному, стримуючи, таким чином, прагнення кожного з них монополізувати суспільну владу» [211, с. 60].

Досліджуючи проблему розподілу влади, А. Пехник доходить висновку про те, що «Теорія розподілу влади є важливою ланкою в історії розвитку політичної теорії та практики. Її головна ідея полягає в тому, що для утвердження свободи, забезпечення законності й усунення зловживання владою з боку будь-якої групи інтересів, закладу чи окремої особи необхідно розділити державну владу на законодавчу, виконавчу і судову. Кожна із цих гілок – самостійна; вона стримує інші та здійснює свої функції через особливі системи органів у специфічних правових формах. Оголошуючи розподіл влади, народ організовує державну владу так, щоб зробити її апарат дієвим, таким, що відповідає вимогам повсякденної практики на основі раціонального розподілу владних повноважень між державними інституціями» [164, с. 136].

Верховенство законності, таким чином, забезпечується завдяки чіткому розподілу повноважень, прав та функціональних обов'язків гілок влади. Нині такий механізм визнається найефективнішим засобом демократичного забезпечення принципу верховенства права, що вимагає чіткого дотримання

принципу розподілу влади, без чого не виявляється можливим проведення ефективних демократизаційних реформ, зокрема в нашій країні.

Вибудовування основ державного функціонування та забезпечення законності на принципі розподілу гілок влади є необхідною умовою формування демократично-правового режиму управління державними і громадськими справами. Нині яскраво видно на прикладі країн з перехідними режимами, що там, де відбувається деформація паритетності гілок влади, виникає значна загроза затвердження авторитарних методів управління. Так, А. Паславська підкреслює, що: «Важливим аспектом є трактування розподілу влади, як умови знищення і запобігання деспотизму, недопущення зловживання владою та її узурпації; як передумови поміркованого правління, забезпечення порядку і законності; як гарантії прав і свобод особистості та вільної гри політичних сил; як важливого засобу врівноваження протилежних інтересів, стабілізації суспільного ладу та його збереження від анархії і тиранії» [158, с. 171].

Звідси можна зробити висновок про те, що лише за умов дійсного вибудовування системи влади на основі чіткого розподілу повноважень її гілок в нашій країні з'явиться можливість розвитку в напрямку справжньої, а не декларативно-формальної демократії як способу політичної організації життя суспільства. Цей принцип надзвичайно складно реалізувати одномоментно, швидко й поспіхом, адже в країнах розвиненої демократії система розподілу гілок влади формувалася століттями перед тим, як перетворитися на ефективний механізм утвердження і розвитку верховенства права, законності та демократичності державного управління.

При цьому, країнам, що переживають трансформаційний період розвитку, необхідно ще й обрати певну модель взаємодії, взаємообумовленості та взаємоконтролю законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, адже саме від типу такої взаємодії залежить модель демократичного державного державно-громадянського партнерства. Надзвичайно важливо, на думку

науковців, щоб модель взаємодії різних гілок влади відповідала національній специфіці розвитку держави й демократії [129, с. 59].

Враховуючи це, принцип верховенства закону, що ґрунтується на чіткій моделі розподілу повноважень гілок влади, є фундаментальною умовою демократії і необхідним реалізаційним механізмом здійснення справжнього народовладдя. За його відсутності створюються всі передумови для концентрації владно-управлінських повноважень в руках обмежених груп інтересів, а права людини і громадянина відходять на другий план. Особливо така небезпека посилюється, якщо в країні не реалізовано принцип незалежності судової гілки влади, проблему чого особливо гостро відчують сучасні посткомуністичні трансформаційні суспільства, в тому числі й Україна. Особлива роль судової гілки влади полягає в тому, що саме вона є своєрідним правореалізаційним комунікатором між державою і громадянином, тобто саме від її ефективної роботи залежить можливість становлення партнерських стосунків між державою і громадянським суспільством. Зміст судової системи Л. Кормич розкриває у такий спосіб: «Незалежність суду створює надійний механізм стримувань та противаг у діяльності всіх гілок влади. Саме суд і має уособлювати справедливість, рівність всіх перед законом, невідворотність відповідальності. Захист прав і свобод та верховенство права є основними принципами здійснення правосуддя, що протидіє будь-якій узурпації та зловживанням» [108, с. 19].

Як вже нами вище було зазначено, надзвичайно важливою характеристикою та сутнісною ознакою демократії є політична свобода, яка в найпоширенішому вигляді проявляється у виборності органів політично-владного управління. Принцип реалізації політичної свободи в демократичному суспільстві зумовлює можливість кожного громадянина через представницькі інституції впливати на артикуляцію, прийняття, виконання та реалізацію політично-управлінських рішень. Політична свобода є необхідною умовою демократії, але вона не є самодостатньою, оскільки немає реального вибору там, де слабо виражена участь в політичному житті, де виборчі кампанії

перетворюються на бізнес, в якому домінують фінансово забезпечені люди, де соціальна нерівність настільки велика, що існує лише низький рівень усвідомлення громадянського стану. Досліджуючи особливості сучасної демократії, М. Баранов справедливо вказує: «Народний уряд лише тоді є демократичним, коли на вільних виборах громадяни підтверджують своїми голосами довіру своїм керманічам. Ідея свободи вибору полягає не просто у відсутності перепон для суперництва між кандидатами. Демократія – не просто лише суперницький політичний ринок; вона передбачає здатність кожного індивідуума діяти в якості громадянина, тобто зв'язувати безпосередньо відстоювання своїх ідей та інтересів із законами чи політичними рішеннями, що забезпечують основні рамки для суспільного життя» [16, с. 95 – 96].

А. Турен звертає особливу увагу на соціальні умови свободи вибору. Цей вимір демократії, на його думку, «не може існувати, якщо індивідууми належать лише до приватної сфери, або якщо, навпаки, вони є лише суб'єктами держави, навіть якщо ця держава надає їм матеріальні чи інші блага» [212, с. 20 – 21].

Політична свобода проявляється, таким чином, насамперед в тих суспільствах, де громадянин відчуває себе самостійним суб'єктом певної соціально-політичної цілісності, ефективної і комунікативної політичної системи соціуму, що розвивається на основі демократичних принципів і правових процедур. В такому випадку громадянин глибоко відчуває суспільно-колективну відповідальність, що є необхідною умовою реалізації його громадянсько-політичної свободи як фундаментального феноменологічного підґрунтя демократії.

І. Прокопчук вказує, що свобода як цінність і принцип демократії має інтегративно-аксіологічне значення для становлення та розвитку справжнього і дієвого народовладдя, що особливо стосується країн трансформаційного типу, в яких відсутня тривала традиція вільного волевиявлення в соціально-політичній сфері: «...свобода, як основоположна соціальна цінність потребує узгодження з

іншими не менш значущими цінностями, такими як рівність, демократія, політична стабільність, економічний добробут тощо» [183, с. 11].

Найважливішим же виміром свободи, в тому числі й політичної, є відповідальність. Слушними, але однобічними, є висновки Г. Малкіної: «Головним інституціональним суб'єктом політичної відповідальності виступає держава, оскільки вона є головним суб'єктом публічної влади в суспільстві. Держава несе політичну відповідальність перед громадянами, громадянським суспільством. Політична відповідальність держави перед громадянським суспільством реалізується як відповідальність виборних вищих органів державної влади, якими є парламент і президент. Основними інституціональними засобами реалізації такої відповідальності в сучасному демократичному суспільстві є вибори і референдум» [133, с. 26].

На нашу думку, реалізація принципу політичної свободи в рамках народовладдя накладає певну відповідальність й на народ як джерело і суверена влади, що виявляється у процедурах виборності органів державно-публічної влади з метою постійного контролю громадян за результатами реалізації власної політичної свободи. В такий спосіб народ постає як носій історичного типу відповідальності. «Народ у цілому, – наголошує В. Торяник, – не буває злочинцем, так само як він не буває аморальним, але колективна відповідальність не може бути знята з народу, вона завжди на ньому і від неї нікуди не піти. Ця відповідальність полягає в тому, що кожний з індивідів, що утворюють народ, випробовує на собі наслідки дій політиків і громадян тієї держави, під владою якої він знаходиться й у рамках порядку якої він перебуває. Кожна людина солідарно відповідає за те, як нею керують» [208, с. 13].

У такий спосіб принцип політичної свободи розповсюджується на кожного громадянина держави, адже кожен громадянин завжди може вільно скористатися правом обрання представників в органи політично-владного управління.

Досліджуючи проблему соціально-нормативного закріплення ідеї свободи і демократії, В. Костицький констатує: «Народ як суверен та суб'єкт влади делегує певні владні повноваження органам представницької (державної та самоврядної) влади шляхом виборів. Принцип виборності представницької влади народом є неодмінною умовою існування влади взагалі, а не тільки представницької влади» [111, с. 7].

Влада в демократичному суспільстві має засвідчувати виборність, тобто повсякчас орієнтуватися на вимоги, інтереси, потреби громадян, які є джерельною основою цієї влади. Народ же в такій державі постійно відчуває реалізованість власної політичної свободи, адже владно-управлінські структури забезпечують якнайефективнішу реалізацію його волі. Сучасна демократія ґрунтується на формуванні владно-політичної вертикалі знизу, від кожного окремого громадянина до найвищих органів державної влади. В. Мартиненко зазначає, що «демократичне врядування – це система, що сформована знизу вгору. На кожному рівні соціальної структуризації суспільства формування системи демократичного врядування здійснюється знизу вгору через формування представницьких органів врядування (Рад депутатів різних рівнів). Ці органи покликані здійснювати управлінські функції по створенню необхідних умови для життєдіяльності та розвитку соціуму відповідного рівня соціальної структуризації суспільства (громада, регіон, країна)» [137, с. 20].

Зрештою, одним з ключових та визначальних принципів демократії завжди був і залишається принцип більшості, який утверджує фундаментальність волі більшої частини тієї спільноти, яка носить права і обов'язки суверена влади, тобто народу.

Принцип більшості є засобом демократичного впорядкування управлінсько-політичної сфери, адже в умовах сучасного розвитку цивілізації та соціально-політичної системи кожної країни не існує можливості прийняття одностайних чи гомогенних владно-управлінських рішень. Це зумовлює необхідність прийняття в якості ключової, домінуючої волі прагнень, інтересів та рішень більшості, яка формується завдяки виборності органів політичного

управління. Справедливим є твердження О. Петришина: «Виходячи з того, що однакостайність у масштабах сучасного суспільства є практично недосяжною, що передбачає прийняття рішень за принципом більшості, потрібно погодитися з необхідністю існування обов'язку дотримуватися рішень більшості. За умов демократії усі зобов'язані виконувати ці рішення, оскільки визнається принцип їх ухвалення більшістю голосів, а також раціональність і справедливість процедур ухвалення. Звідси випливає висновок про те, що громадяни по суті погоджуються не лише на прийняття якогось певного рішення, прийнятого шляхом голосування більшості, а й на відповідну авторитетну систему ухвалення рішень, унормовану законодавством» [161, с. 27].

Надзвичайно важливо, щоб як на законотворчому, так і на традиційно-реалізаційному рівні всіляко забезпечувалися і захищалися права меншості, особливо її право на опозицію, що є необхідною умовою функціонування і розвитку сучасної демократії як форми політичного управління суспільством. В іншому випадку може відбутися сценарій становлення, так званої, «тиранії більшості».

Це надзвичайно важливий принцип, адже таке визнання громадянами авторитету певної системи прийняття рішень на основі волі більшості фіксує взаємну відповідальність держави, яка ці рішення приймає і виконує, і громадян, від імені яких це здійснюється.

Взаємна відповідальність держави і громадянського суспільства є безумовною і фундаментальною вимогою до становлення і розвитку демократії як способу організації суспільного життя. На жаль, не маючи тривалих традицій такої відповідальності і потрапивши в інформаційно-масову цивілізацію, в якій в основному культивується безвідповідальність, ні українська держава, ні український народ виявилися не готовими до демократичних взаємовідповідальних стосунків. На думку науковців, «в умовах переоцінки цінностей, зміни ідеологічних установок вакуум, що утворився, швидко заповнився низькопробними установками і уявленнями: з дешевими зразками західної масової культури в Україну заюшила ідеологія егоцентризму,

сексу, насильства, аполітичного обивательства. І одночасно розривові між інтересами держави і суспільства сприяли невдачі в реформаторстві, зубожіння мас, популізм народних обранців, нездатність влади дієво протистояти корупції й оргзлочинності» [205, с. 20].

Звідси витікає необхідність визнання чи не найфундаментальнішої сутнісної ознаки демократії, а саме – партнерську, ефективну, взаємоконтролюючу, неперервну взаємодію держави і громадянського суспільства. Лише в таких умовах функціонують сучасні розвинуті демократичні політичні системи. Розділяємо позицію Ч. Тіллі: «Режим можна визнати демократичним, якщо політичні відносини між громадянами і державою виражені широкими, рівноправними, захищеними та взаємообов'язковими процедурами обговорення» [206, с. 29].

Це зумовлює нагальну необхідність всебічного розвитку в рамках національних демократизаційних реформ і трансформацій розгалуженої структури інституцій та асоціацій громадянського суспільства, які утворили б інноваційно-прогресивне середовище контролю над діяльністю держави та впроваджували б демократичні стандарти і процедури соціального функціонування.

Важлива роль в розвитку інституціональних структур громадянського суспільства відводиться первинному суб'єкту соціально-політичної активності – громадянину, який завдяки наявній в демократичному суспільстві політичній свободі здатен впливати на прийняття політично-управлінських рішень і нести політичну відповідальність. Громадянин та громадянське суспільство, таким чином, є ключовими суб'єктами соціально-політичної відповідальності, а у поєднанні із відповідальністю державною вони утворюють стабільне підґрунтя для розвитку демократії як способу політичної організації життя суспільства.

Важливо підкреслити, що, проводячи демократизаційні реформи в трансформаційних суспільствах, політики часто стають на радикальні позиції державоцентризму або крайнього громадянського лібералізму, що, з нашої точки зору, є помилковим і небезпечним для розвитку справжньої демократії.

Справедливими є зауваження Л. Усаченко: «Необхідно брати до уваги, що трактування процесу демократизації не можна, по-перше, ототожнювати з розповсюдженням тотальної державної влади на недержавну сферу громадянського суспільства; по-друге, визначати як максимальне усунення держави і досягнення стихійної угоди між громадянами, що становлять громадянське суспільство» [214, с. 186].

Такі крайні точки зору є неприйнятними, що актуалізує пошук ефективних демократичних форм взаємодії правової держави і громадянського суспільства. Доречними є висновки Дж. Кіна: «Саме тому демократія має сьогодні визнаватися складним, безперервно розширюваним процесом розподілу влади й публічного контролю за її використанням та здійсненням у межах політики, позначеної наявністю інституціонально різних – проте завжди пов'язаних між собою – сфер громадянського суспільства й держави» [100, с. 23].

Таким чином, взаємозв'язок принципу більшості із принципом взаємної відповідальності держави і громадянина є невід'ємним структурним елементом сучасного концептуально-теоретичного розуміння феномену демократії як способу політичної організації життя суспільства.

Досліджуючи сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку демократії, Н. Латигіна справедливо зазначає: «Демократія в трьох основних аспектах переважає інші реально існуючі способи управління, якщо визначати демократію як політичну систему, члени якої вважають один іншого політично рівними, де вони володіють колективним суверенітетом, а також усіма можливостями, ресурсами та інститутами, необхідними для самоврядування. По-перше, демократія надає свободу у тій мірі, в якій цього не може зробити жодна альтернатива, яку можна виконати. Ця свобода реалізується в формі особистого і колективного самовизначення, у тому рівні моральної автономії, яку демократія заохочує і робить можливою, а також – в широкому наборі інших, більш специфічних свобод, що притаманні самому демократичному процесу. Дані специфічні свободи або є його необхідними

передумовами, або, як засвідчує історія, втілюються у життя внаслідок схильності людей, які підтримують теорію та практику демократичного процесу, відстоювати й інші свободи. По-друге, демократія надає поштовху розвитку особистості, а надто, її здатності до самовизначення, моральної автономії і відповідальності за свій вибір. І, нарешті, по-третє, це – найнадійніший, хоча і не найдосконаліший спосіб захисту і здійснення громадянами тих інтересів і уявлень про благо, котрі вони поділяють з іншими людьми» [118, с. 16].

Таким чином, демократія ґрунтується на принципі людиноцентризму. Людиноствердність демократії як способу політичної організації суспільства полягає саме в тому, що фіксуючи на рівні суспільної свідомості та конституційного законодавства рівність всіх громадян, вона також породжує принципову колективну відповідальність, тим самим об'єднуючи населення в певну політично-соціальну спільність, цілісність, єдність – громаду, народ, націю. Саме демократія з її гуманістично-культуротворчим потенціалом, на нашу думку, може стати духовно-енергетичним джерелом відродження України у вигляді новітньої, повноцінної, сучасної нації з усіма відповідними ознаками, від національної ідеї до реального народовладного політичного управління соціально-громадянськими справами.

Звідси витікає глибоко гуманістична сутність демократії як форми політичного управління суспільством, адже демократично-правова держава за будь-яких обставин орієнтується насамперед на забезпечення умов особистісної самореалізації кожного громадянина, що зрештою витікає в законотворчу фіксацію та конституювання прав людини і громадянина як незмінного принципу сучасного народовладдя.

Висновки до другого розділу

Демократія в сучасному світі визнається стратегічною метою соціального розвитку. Водночас, процес демократизації різноманітних за

національно-історичною специфікою суспільств показав, що надзвичайно складно однаково для всіх застосовувати стандарти демократії, сформульовані на ідеально-теоретичному рівні усвідомлення феномену народовладдя.

У сутності демократії можна виділити три плани: народовладдя; уявлення людей про досконале влаштування спільноти та ідеальне здійснення державного управління її життям; збалансований, оптимальний спосіб співіснування громадянського суспільства як сфери людської свободи та держави. Політична демократія визначається, преш за все, як визнання народу джерелом влади, її сувереном, тобто суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, відносно якого інституції влади виконують обслуговуючу роль; як право голосу під час виборів державного керівництва; як репрезентація, представництво окремих верств і категорій населення у центрах прийняття державних рішень; як переважне право більшості при прийнятті спільних рішень; як ротацію, змінюваність посадових осіб. Ознакою демократії є визнання права усіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо.

Досліджено переваги та ризики демократії. Пом'якшення останніх пов'язується з високою політичною культурою населення і політичної влади. Утвердитися повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури.

Проаналізовано основні принципи демократії, серед яких насамперед визнання народу джерелом і сувереном влади, пріоритет людини та рівність громадян перед законом, верховенство закону та розподіл повноважень гілок влади, політичну свободу та виборність органів управління, взаємну відповідальність держави і громадянина. Акцентовано на дослідженнях шляхів становлення основ народовладдя в країнах, що трансформуються. Зокрема

актуальним визнано проблеми політико-правового та інституціонально-владного забезпечення цього принципу; налагодження ефективної комунікативної взаємодії держави і громадянського суспільства. Для останнього важливим є реалізація принципу верховенства права.

Реалізація людиноцентризму, принципів рівності та відповідальності усіх громадян перед законом потребує не простого декларування та фіксації у національному конституційному законодавстві, а глибокого вкорінення його у суспільну свідомість, відчуття відповідальності за себе і країну, усвідомлення колективної відповідальності за владно-управлінські рішення. Водночас держава має створити умови для реалізації та захисту прав і свобод громадянина. Гуманістичність демократії як способу організації політичного життя суспільства полягає в реалізації принципу рівності всіх перед законом у процесі взаємодії держави та громадянського суспільства.

Досліджено взаємозв'язок між політичною свободою та виборністю органів влади, політичною свободою та відповідальністю як на рівні громадянина, так і на рівні органів державної влади, що забезпечує демократично-правові відносини між державою як політичним суб'єктом, який обрано народом, та громадянським суспільством, яке контролює їх діяльність. Акцентується на важливості забезпечення у процесі розвитку сучасного народовладдя в перехідних суспільствах повноцінної участі громадян як у формуванні, так і в контролі діяльності органів влади. Це зрушення – від можливості участі до реальної участі – залежить від рівня демократичності політичної культури еліти та усього суспільства.

Демократизм передбачає також запровадження чітких та обов'язкових для всіх правил, регламентів, процедур здійснення державних функцій. Сучасна демократія засновується на гармонійній взаємодії людини, держави і громадянського суспільства, що створює умови для громадянина як повноправного суб'єкта політичного життя, для громадянського суспільства як рівноправного партнера держави через функціонування різних інституційних форм, для держави як ефективного менеджера суспільними справами.

РОЗДІЛ 3

УПРАВЛІНСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕМОКРАТІЇ

3.1 Діалектична логіка зв'язку демократії та управління у політиці

Суспільство є цілісною, складною, динамічною, самокерованою системою, розвиток якої обумовлений об'єктивними законами. Як найвищий тип соціальної організації, суспільство існує тоді, коли саме функціонує як складне цілісне утворення. Таким системам притаманні різноманітні процеси управління. З цим пов'язується проблема співвідношення стихійного і свідомого, об'єктивного та суб'єктивного в регулюванні суспільного життя.

Науковці пов'язують управління зі свідомим регулюванням суспільних відносин, а за джерелом дії його визначають зовнішнім щодо процесу самоуправління. Питання про ступінь керованості суспільним життям значною мірою залежить від взаємодії соціальних інтересів, оскільки існування та розвиток суспільства пов'язані з діяльністю людини, соціальних груп, реалізацією своїх цілей. Цілеспрямована діяльність людей пов'язана з реалізацією їхнього інтересу як усвідомленої потреби, обумовленої їхнім матеріальним буттям, об'єктивною соціально-економічною структурою суспільства. Соціальна мета є явищем більш загального порядку – суспільної свідомості й вираження загальних потреб та інтересів соціальних груп [225, с. 99-101].

Управління у широкому розумінні є соціальною функцією, яка виникає з потреб самого суспільства як складної саморегульованої системи, супроводжує всю історію розвитку суспільства, набуваючи політичного змісту й відповідних державних форм у соціально розширеному суспільстві. Кожному типу соціальної організації, кожному конкретно-історичному суспільству притаманні свій зміст, свої специфічні процеси, форми і методи управління.

Зміст управління розкривається через: організуючу діяльність, що досягається шляхом об'єднання, узгодження, регулювання, координації та

контролю; владно організуючу діяльність, що пов'язано з волею та авторитетом влади; наявність суб'єктів (люди, їх об'єднання) і об'єктів (поведінка, дії, вчинки людей у процесі спільної діяльності).

Для управління як певної системи характерні причинно-наслідковий зв'язок між окремими елементами, динамізм, здатність до змін, адаптація до зміни умов, зворотній зв'язок та інші якості. Ефективність управління пов'язується з успішною координацією зусиль багатьох людей. Управління залежить від соціальних, економічних умов, а також від досвіду, рівня культури та свідомості людей, зрілості суспільства, його технічних можливостей, оптимальності соціальних цілей.

Управління представляє собою організуючу діяльність держави, спрямовану на виконання її завдань та функцій. Державне управління обумовлене потребами суспільного розвитку, пов'язується з інтересами суспільних верств та груп, суспільними відносинами. Державне управління здійснюється усіма гілками влади. Основними рисами державного управління у науці визначаються такі:

- державне управління є передусім соціальним, політичним явищем; державне управління та державні органи, що здійснюють його функції, є складовою єдиного механізму державної влади;

- державне управління виступає як процес реалізації державної влади, її зовнішнє, матеріалізоване вираження і поза нею не існує;

- діяльність органів державного управління здійснюється на підставі й на виконання законів, тобто державне управління – підзаконна діяльність, хоча і володіє владно-розпорядчими повноваженнями [225, с. 127].

Ю Тихомиров визначає, що державне управління є «організованим процесом керівництва, регулювання і контролю державних органів за розвитком сфер економіки та культури, інших сфер державного життя» [207, с. 102]

Призначення управлінської діяльності держави – забезпечення суспільного розвитку, а також упорядкування суспільного життя, підтримка

стабільності суспільних відносин. Управлінська діяльність держави передбачає поєднання двох явищ – політики та управління. Їх взаємодія опосередковується через право: у процесі державно-управлінської діяльності політика через право втілюється у життя. Тобто через право та державне управління реалізуються цілі політики. Відповідно верховенство права – це має бути основою як політичної, так і управлінської діяльності.

Варто зазначити, що за умов демократії управління передбачає взаємодію механізмів управління і самоуправління, оптимальну перевагу над механізмами стихійного регулювання та стихійного саморегулювання. Домінуючими формами державного управління стають заохочення, стимулювання, переконання, формування і врахування громадської думки, почуття відповідальності та обов'язку. Основними характеристиками демократичного управління є компетентність, оперативність, розрахований ризик, орієнтація на позитивний результат.

Важливою є роль державного управління у період переходу від однієї політико-економічної системи до іншої, коли загострюються політичні, економічні, соціальні відносини, у держави з'являються нові завдання, змінюється зміст управлінських відносин, відбувається зміна державного устрою. Важливим є те, що основою державного управління є людська сутність, тобто управління здійснюється людиною і для людини.

Дослідження класичних принципів народовладдя, сучасних розробок в галузі забезпечення демократичних процедур, а також пошук можливостей впровадження сутнісних ознак демократії в сучасному динамічно-інформаційному суспільстві закладає основу пошуку ефективних демократизаційних стратегій та механізмів для суспільств трансформаційного типу, одним з яких є й Україна. Враховуючи це, актуальною постає проблематика, пов'язана із аналізом взаємозв'язку сутності та принципів демократії як форми політичного управління суспільством із новими соціально-політичними викликами, які постають перед суспільствами трансформаційного

типу в рамках сучасного інформаційного світу. Зупинимось на цьому більш детально.

Сучасна цивілізація поставила перед демократією нові виклики, пов'язані з надзвичайним ускладненням всіх сфер соціальної життєдіяльності, що викликає необхідність пошуку нових методів демократичного управління. У цьому контексті слухними є зауваження Н. Латигіної: «Проблема сучасної демократії – це не стільки проблема віри у її вихідні принципи й ідеали, скільки проблема переусвідомлення їх з позицій сьогодення з метою забезпечення більш ефективною демократичною дією, демократичною політикою, маючи на увазі під політикою перш за все взаємини держави та її лідерів з громадянським суспільством» [118, с. 29].

Особливо гострі питання щодо застосування фундаментальних принципів демократії постають у суспільствах, які намагаються перейти від недемократичних владно-управлінських форм до справжнього народовладдя. Робити це тим складніше, що ні громадськість, ні політикум не готові до свідомого і активного впровадження ціннісно-феноменологічних основ демократичного врядування. Не просто політика, а політика непрофесійна, неефективна, «негідна», як вважає Дж. Сарторі, один з найавторитетніших теоретиків демократії, несе у собі основну небезпеку з точки зору вихолощування сутності демократії. Негідна політика, на його думку, – це антисоціальна економічна політика, ігнорування законності, перетворення політичного життя на виставу. «Саме негідна політика в майбутні роки буде небезпечною для нас, якщо ми не переглянемо наші пріоритети, якщо не піддамо поняття демократії критичному переосмисленню» [198, с. 5], – наголошує Дж. Сарторі. Таким чином, особливо в суспільствах, які не мають тривалих демократичних традицій та усталених демократичних процедур (наприклад, в Україні), надзвичайно важливо й актуально досліджувати й обґрунтовувати шляхи впровадження фундаментальних класичних демократичних принципів в тих формах і організаційно-процедурних рішеннях, які прийнятні на сучасному етапі розвитку національного суспільства.

Для сучасної демократії важливими є питання про те, як співвідносяться між собою демократія, державна влада, бюрократія і громадянське суспільство. Ці явища існують у межах конкретної держави, а їх інститути взаємодіють та впливають один на одного.

Проблема співвідношення демократії та управління малодосліджене у науці. Можна зустріти ототожнення цих понять, протиставлення, поглинання поняття управління поняттям демократії. У першому розділі нами відзначено, що демократія має багато визначень та трактувань. Щоб розкрити логіку взаємодії окреслених понять, визначимо за основне розуміння демократії як способу політичної організації суспільства та здійснення влади в суспільстві. Не можна зрозуміти демократію поза соціальним контекстом, а її природу вивести лише з ідеї.

Співвідношення демократії та управління доцільно розглянути через призму категорії форми та змісту. Одне з визначень розкриває демократію як форму організації та здійснення влади в суспільстві. Форма організації влади є вторинною щодо змісту влади. З іншого боку – влада може створювати інститути.

Демократія (народовладдя) – явище політичне. Як спосіб організації та функціонування влади в суспільстві, вона має свої компоненти – парламент, опозицію, багатопартійність, громадянські права і свободи, законність, гуманізм тощо), що забезпечують їй політичну, правову, етичну цінність. Водночас, демократія має соціальну цінність – здатність виявляти різні інтереси в суспільстві, здатність примиряти через компроміси суперечливі позиції; здатність стимулювати активність людини, групи, суспільства.

Як найвищий тип соціальної організації, суспільству властиві владно організуючі процеси управління, без чого деформуються його функції. Влада є функціональною особливістю, притаманна певній соціальній організації, реалізується через соціальне управління. У демократично організованому суспільстві інститути демократії є формою організації і здійснення влади та управління. В умовах деспотії, тиранії, автократії також відбуваються

управлінські процеси, але в крайній формі примусу і насильства за відсутності реальних демократичних інститутів.

Якщо розглядати співвідношення демократії та управління крізь призму категорії форми та змісту, то формою будуть демократичні інститути політичної системи, а змістом – владно-управлінська діяльність. Отже, можна зауважити, що у деякому сенсі демократію як спосіб політичної організації окреслюють демократичні інститути суспільства, а зміст демократії як управління – владно-управлінська діяльність.

Необхідно підкреслити, що насамперед демократія є формою організації владно-політичного управління, що в найпоширенішому варіанті стосується саме державно-політичного управління суспільством. Важливим аспектом нашого дослідження є те, що «поняття «демократія» завжди виявляє свій глибинний зв'язок як з поняттям «держава», так і з поняттям «управління», оскільки процес реалізації влади передбачає й таку складову частину, як управління. Більше того, О. Скрипнюк вважає, що характеризуючи демократію як «владу», що реалізується народом за допомогою певних способів організованої державної влади, при цьому не забуваючи, що державна влада являє собою «організацію і здійснення політичної влади державою», ми тим самим визнаємо й те, що демократія завжди може розглядатися в контексті такого поняття, як державне управління» [201, с. 3].

Першочерговими завданнями, що постають перед суспільствами, які переживають періоди демократизаційних трансформацій є становлення, утвердження і розвиток управлінсько-інституціональної структури, яка б забезпечувала принципи дієвого і ефективного народовладдя. Замало лише декларативно визнати принцип народного суверенітету, необхідно щоденно його забезпечувати і стверджувати на рівні державного інституціонально-владного управління. На думку Г. Пришляк «будучи однією з історично встановлених форм організації політичної влади у суспільстві, демократія характеризується більш-менш повною наявністю інститутів безпосереднього народовладдя. Вона починається тоді і там, де і коли створена та функціонує

система політико-правових інститутів, норм і структур, які забезпечують громадянам організовану участь у владі та контроль над нею» [180, с. 102].

Народовладдя як ідея та ідеальна модель соціально-політичного управління в своєму реалізаційному вимірі завжди означає встановлення певних управлінсько-владних відносин, енергетичним джерелом яких є воля народу, громадянського суспільства, громадянина як первинного суб'єкта демократичної політичної дії. Сутність демократії як способу політичного управління суспільством, що ґрунтується на визнанні народу вищим джерелом і сувереном влади, полягає саме в забезпеченні громадянину держави права брати участь у владно-політичному управлінні завдяки певним встановленим механізмам прямого чи опосередкованого народовладдя. Головною функцією демократично-правової держави є організаційно-інституціональне забезпечення ефективності таких механізмів. На думку Ю. Мірошніченка «народовладдя, демократія – це така форма організації управління державою, за якої кожен громадянин має право і можливість брати участь в управлінні державними справами безпосередньо або через вільно обраного представника. Змістом народовладдя є сукупність політичних прав громадян і механізмів їх реалізації у відносинах з органами державної влади та органами місцевого самоврядування щодо участі в управлінні власною державою (державними справами)» [141, с. 48].

Зв'язок демократії та управління є досить складним. Демократія за своєю природою є органічною, організуючою формою, а управління в демократичному суспільстві є особливою функцією та одним з головних факторів, що визначає рівень ефективності суспільного розвитку. Управлінський ресурс відображає інтелектуальний та організаційний потенціал держави. На характер взаємодії демократії та управління впливають правові, економічні умови життя суспільства, рівень матеріально-технічної і духовної культури суспільства. Критеріями оцінки такої взаємодії є *зрілість, готовність суспільства до демократії та ефективність* управлінської діяльності.

Маркерами готовності суспільства до демократії, на наш погляд, є:

- особливості та характер зовнішньополітичних, міжнародних відносин (співробітництво чи агресія);
- розвинута ринкова економіка, високі темпи економічного росту, якщо вони використовуються для підвищення рівня матеріального добробуту населення;
- наявність ефективної багатопартійної системи і громадських організацій, інших реальних інституціональних можливостей для вираження і представництва інтересів різних соціальних груп, в тому числі виборчої системи, парламенту;
- нівелювання різкого майнового розшарування і домінування середнього класу - технічної і гуманітарної інтелігенції, представників середнього і дрібного бізнесу, висококваліфікованих робітників, які володіють певним рівнем доходів і освітою;
- політична та правова освіченість населення, поширення громадянської політичної культури, в якій орієнтація на активну участь у політиці поєднується з орієнтацією на підпорядкування законам, з дисципліною і відповідальністю, з повагою прав і свобод інших людей, з готовністю до компромісів, відчуття приналежності до єдиної держави;
- особистісно-психологічний - конкретні дії і вольові рішення ключових політичних суб'єктів, відповідальність, воля, ідеологічні переконання.

Показниками, за якими можна оцінити ступінь розвитку демократії у тій чи іншій країні, науковці визнають такі: вільні громадяни як головні дійові особи суспільного самоврядування; визнання всіх громадян рівноправними, рівень свідомості та активності громадян; повага до спільно прийнятих рішень і готовність неухильно їх виконувати [152, с. 23-25]

Ефективність управлінської діяльності пов'язаний з доцільністю, компетентністю, професіоналізмом управлінської діяльності, а з іншого боку – звітністю та контролем з боку суспільства. Детальніше мова піде у наступному параграфі.

Демократія як форма народовладдя реалізується на засадах гуманізму, твердого дотримання законів, відкритості суспільства, захисту і гарантій прав і свобод людини і громадянина. Призначення демократичного управління – забезпечити максимальну реалізацію прав і свобод усіх громадян, при цьому рамками-обмеженнями прав одного громадянина виступають лише права іншого громадянина.

Спосіб як сукупність і порядок дій, що слугують виконанню будь якої задачі виробляє низку механізмів. Головними механізмами практичної реалізації демократії є: 1) механізм реальної участі громадян у формуванні органів влади та прийнятті політичного рішення (представництво); 2) механізм поділу влади та взаємодія гілок влади (під контролем з боку народу); 3) забезпечення демократичних виборів на всіх рівнях політичного управління; 4) оптимальна взаємодія держави і громадянського суспільства; 5) механізм формування політичної культури особистості. Розглянемо детальніше ці механізми.

При цьому термін «механізм», первісно сформувавшись у природничих науках і поступово інтегрувавшись у галузь суспільствознавства, несе конкретне змістовне навантаження і означає систему органів та процесів, що забезпечуються саморозгортання того чи іншого явища. Відповідно до чого механізм демократичного управління суспільством – це система органів, за допомогою яких здійснюється орієнтована на громадськість реалізація влади як соціального інституту, у зв'язку з цілісною послідовністю заходів із реалізації державно управлінських повноважень.

Механізмом, який найбільш прозоро висвітлює участь громадян у політичному житті країни є механізм реальної участі громадян у формуванні органів влади та прийнятті політичних рішень. Він науково обґрунтований у світовій політичній науці ще у другій половині ХХ століття. Саме криза інституціональних основ політичного процесу, падіння рівня довіри до органів влади на Заході викликало нагальну потребу у дослідженнях, які б ретельно

вивчали поведінкові характеристики динаміки політичного життя, акцентували б увагу на суб'єктивних чинниках політичної участі [212, с. 14].

Він реалізується через представництво громадськості в тих колах, де приймаються політичні рішення різних рівнів. Представницька демократія, як найбільш розповсюджений спосіб організації влади в суспільстві, будується на основі виборності органів влади та осіб, які діють від імені громадян, представляють їх інтереси і звітують перед ними. Вагомим, особливо для країн, що трансформуються у бік демократичних, є усвідомлення того, що представницькі органи створені народом, тому вони підзвітні народу та відповідальні перед ним. Важливим також є те, що громадяни повинні знати і використовувати прийоми контролю за діями влади, серед яких: моніторинг певних дій, лобіювання, консультації, діяльність громадських рад, громадських слухань, експертні оцінки та експертизи. Значимою є участь громадян в організації виконання прийнятих владою рішень, у формуванні громадської думки та зворотного зв'язку між владою і суспільством. Розглянемо це детальніше.

Політична участь громадян залежить від політичного режиму. У демократичному суспільстві ця участь є загальною, вільною, ініціативною і дієвою у вирішення питань, які зачіпають важливі інтереси громадян. Для них вона є засобом досягнення цілей, реалізації потреб у самовираженні і самоствердженні, прояву почуття громадянськості. На думку Г. Алтинбекової, демократична держава забезпечує таку вільну участь за допомогою правових норм і процедур, а також достатньо рівноцінним розподілом серед різних прошарків суспільства таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів прийняття рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації. Демократичне суспільство приймає такі форми протесту і незгоди, як мітинги, демонстрації, пікетування, страйки, відсилання петицій [4].

Дж. Ф. Ціммерман виділив наступні види активної участі громадян: громадські слухання, громадські дорадчі комітети, референдум, ініціатива, відкликання, добровільність [Див. 152, с. 263-304].

В Україні правовою основою залучення громадськості до процесу прийняття управлінських рішень є передусім Конституція. Зокрема, у ст. 38 визначено право громадян на участь в управлінні державними справами, а у ст. 40 зафіксовано право на письмові та колективні звернення до органів влади та місцевого самоврядування [107].

Участь громадян у прийнятті політичних рішень набуває легального і нелегального характеру. Діяти легально – це значить голосувати, брати участь у роботі партій та інших політичних організацій і кампаніях, які ними проводяться, у політичному житті громади, здійснювати грошові пожертви та різного роду матеріальну допомогу тощо. Тут, крім власне членства в громадських організаціях, взаємодія індивіда і держави може бути не опосередкована діяльністю неурядового сегменту суспільства.

Дещо складнішою є ситуація з прикладами нелегальних (неконвенційних) форм політичної участі. Залучення громадян до мітингів, публічних вуличних демонстрацій, інших форм протесту з порушенням закону, відмова підпорядковуватися несправедливим законам, протести у вигляді голодувань, спалень тощо, набувають стихійного неорганізованого характеру.

У цьому випадку, на думку науковців, до механізму мають залучатись громадські організації, з якими влада може вести конструктивний діалог, інакше нелегальні форми участі не лише не сприяють конструктивному вирішенню посталої проблеми, але й є прямою загрозою життю і безпеці їх учасників. У них забезпечується синергетичний ефект – зростання ефективності діяльності в результаті інтеграції, злиття окремих частин в єдину систему [152, с. 647].

Спробуємо уточнити можливості участі громадян на окремих етапах розробки політичного рішення. А. Шаян пропонує такі: 1) етап виявлення та структурування політичної проблеми; 2) висунення та розгляд альтернатив вирішення політичної проблеми експертними інституціями, оцінка наявних політичних альтернатив, що може відбуватися за низкою критеріїв; 3) включення альтернативи-переможці до урядового або парламентського

порядку денного та її легітимація; 4) впровадження та підсумкове оцінювання результатів політичного рішення [231].

На етапі виявлення та структурування політичної проблеми важливою складовою є *моніторинг* – спеціально-організоване, систематичне та безперервне стеження за станом об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінки, контролю, прогнозування тощо. Моніторинг у широкому розумінні може передбачати кілька організаційних функцій: виявлення критичних явищ або тих, що перебувають у стані змін, стосовно яких формується курс дій на майбутнє; моніторинг також встановлює зв'язок з оточенням, попереднім надбанням конкретної політики чи програми; оцінює відповідність правилам та певним зобов'язанням [16, с. 20].

З іншого боку, важливо звернути увагу органу влади на ту чи іншу політичну проблему для вирішення; і кожен громадянин може це зробити, наприклад, офіційним листом-зверненням. Також, якщо така можливість є, ефективним інструментом є лобізм (лобіювання) – діяльність соціальних груп, які відстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої і виконавчої влади; лобізм виник як специфічний інститут політичної системи США для впливу приватних і громадських організацій («груп тиску») на процес ухвалення рішень органами державної влади з питань внутрішньої і зовнішньої політики [195].

У демократичному суспільстві це важлива складова громадянського суспільства, найбільш ефективний елемент інституційної структури; об'єднання одnodумців, які представляють свої інтереси [195, с. 9-11]; інститут демократичного процесу [195, с. 109-110]; технологія представництва інтересів, змістовна оцінка якої можлива лише в конкретній ситуації [60].

Актуальними на нашу думку є твердження науковців політологів щодо цього терміну. Так, В. Бортніков підкреслює, що терміном «лобіювання» описується зв'язок між деякою особою, що діє або від свого імені, або від імені клієнта і залученим у процес прийняття політичних рішень представником

влади або державним органом з метою впливу на характер рішень, що ухвалюються [36].

Як стверджує О. Олійник, до прямих методів лобіювання громадськими організаціями належать: приватні зустрічі із законодавцями; збір інформації, проведення досліджень і підготовка презентацій перед законодавцями; участь у проведенні круглих столів, семінарів; надання професійних порад, допомога в підготовці законопроектів; надання коштів на передвиборчу програму; запрошення законодавців на громадські заходи.

До непрямих методів лобіювання громадськими організаціями О. Олійник відносить: вплив громадськості (наприклад через ЗМІ); опитування населення. При цьому забезпечення високої результативності процесу лобіювання дає використання не одного із згаданих методів, а їх комплексу [150].

Лобіювання є інструментом посилення легітимності парламенту, адже якщо не втілені в життя інтереси будь-якої групи, то сам факт, що представники цієї групи зустрілися з депутатом і він їх вислухав, є дуже важливим. Крім того, лобізм є джерелом інформації не тільки для громадян, а й законодавців, сприяє обміну знаннями та взаєморозумінню між депутатами та громадськістю, допомагає становленню парламенту як демократичного відкритого органу, підвищує ефективність прийняття рішень [150].

Другий етап прийняття політичного рішення – етап висування та розгляду альтернатив вирішення проблеми. На цьому етапі участю громадян є проведення *консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики*. Консультації з громадськістю проводяться з питань суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Результати проведення консультацій враховуються органом виконавчої влади під час прийняття остаточного рішення або у подальшій його роботі.

Консультації з громадськістю в процесі прийняття державно-управлінських рішень, проводяться у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Ці дві форми в науці також отримують більш узагальнену назву публічних консультацій (це процес комунікацій між органами державної влади та громадянами (зацікавленими сторонами), за допомогою якого обидві сторони стають поінформованими про різні перспективи та пропозиції урядової політики і які надають можливість громадянам впливати на зміст державних рішень [175].

Для оптимізації взаємодії органів державного управління з громадськістю при органах виконавчої влади створюються громадські ради – постійно діючий колегіальний виборний консультативно-дорадчий орган, утворений для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів з громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики [176].

Відповідно до «Загального положення про громадську раду при Кабінеті Міністрів України, міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади...», громадська рада передбачена також при Кабінеті Міністрів України, яка координує діяльність громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських, районних, районних у м. Києві та Севастополі державних адміністраціях з питань проведення консультацій з громадськістю і підготовки за їх результатами узгоджених пропозицій щодо формування та реалізації державної політики; вивчає практику роботи громадських рад, надає їм методичну допомогу [81].

Це фактично механізм прямого спілкування громадськості з представниками органів місцевого самоврядування та можливість громадян висловити свою думку щодо питань місцевого значення [185].

Як зазначають українські науковці В. Куйбіда, М. Куйбіда, О. Бабінова, громадські слухання – одна з основних форм консультування, яка є важливим інструментом отримання інформації від громадян. Тут має місце двосторонній зв'язок і двосторонній потік інформації: від влади до населення і від населення до влади. Завдяки цьому обидві сторони мають можливість взаємовпливу та взаємообміну ідеями та інформацією [113].

Систематичне проведення громадських слухань з питань формування та реалізації державної політики забезпечують залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності останніх.

Важливим етапом розробки політичного рішення є участь громадян в експертній оцінці розробленого державно-управлінського рішення. Йдеться про оцінку проектів рішень, які ще тільки плануються до реалізації. У найзагальнішому розумінні, це робота експертних комісій – робочих груп компетентних спеціалістів, які уповноважені реалізовувати експертизу питань, що пов'язані із взаємовідносинами влади та громади.

Громадсько-професійна експертиза відрізняється від вище зазначеної тільки тим, що здійснюється вона не тільки представниками громадськості, а й науковцями та фахівцями з тих питань, що містяться у зазначених документах. Тому друга є більш ефективною, адже найкращі результати досягаються тоді, коли найкращі фахівці та найактивніші працівники громадськості працюють разом над вирішенням спільних завдань та проблем сьогодення [113].

Актуальним є факт, що аналітики Українського незалежного центру політичних досліджень – розглядаючи громадську експертизу як механізм залучення широкої громадськості до оцінки державної політики та її

покращення – розробили комплексні методичні рекомендації щодо планування і проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [122].

Вони виходять з того, що громадська експертиза є дуже корисним і потрібним ресурсом не лише для інститутів громадянського суспільства, але й для самих органів виконавчої влади. Адже останні безкоштовно отримують зовнішній аудит своєї діяльності та цінні рекомендації щодо очікувань соціальних груп, пріоритетів політики, бажаних заходів для її реалізації тощо. Органи влади отримують додатковий консультативний ресурс, а також волонтерів в особі організацій громадянського суспільства.

Важко не погодитись з думкою М. Лациби., що все це потенційно має сприяти покращенню якості управлінських рішень, виробленню політики, зорієнтованої на потреби громадян, ефективному використанню державних ресурсів та громадської підтримки урядової політики. Саме тому механізм громадської експертизи є обов'язковим елементом правової, демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством [122, с. 6].

Надзвичайно важливою для здійснення експертної оцінки є діяльність неурядових (недержавних) аналітичних центрів, які здійснюють експертні дослідження головним чином у таких сферах, як правова, політична, соціальна, економічна тощо. Серед основних функцій, що виконують неурядові аналітичні центри у демократичних країнах – такі:

- формування громадської думки щодо пріоритетів розвитку різних сфер суспільного життя (соціально-економічної, політичної, культурної тощо);
- надання консультаційних та інформаційних послуг населенню; захист конституційних прав громадян;
- артикуляція інтересів і потреб громадян.

Таким чином, вони беруть активну участь у формуванні і реалізації завдань державної політики, виконують роль «інтелектуального мосту» між владою та суспільством».

На жаль, нині в Україні існує безліч проблем, які пов'язані з питанням, що стосується участі громадян в експертних комісіях. Серед них – небажання

представників органів влади «відкритися» для населення, співпрацювати з ним; відсутність законодавчого зобов'язання органів влади спільно з громадськістю вирішувати всі важливі питання, що виникають, в даному випадку при розробці певних проектів чи програм; необізнаність громадськості про діяльність органів влади, їх обов'язки перед громадою, законодавство взагалі.

Наступним етапом є участь громадян в організації виконання прийнятого політичного рішення. Серед основних аспектів організації виконання державно-управлінських рішень, до яких можна долучитись, – координація діяльності та спільна розробка програм; розміщення замовлень на виконання соціальних послуг; діяльність, пов'язана із вивченням відповідності правового та організаційного забезпечення виборчого процесу в Україні сучасним світовим стандартам, спостереження та аналіз виборчого процесу, напрацювання рекомендацій з його удосконалення; використання представників громадських організацій у проведенні виборів та забезпечення їх чесності та прозорості.

Після реалізації ухваленого державно-політичного рішення громадські організації залучаються до подальших етапів його прийняття через вплив на формування громадської думки, що відбувається в ході соціального контролю.

Засобами здійснення громадського контролю можуть бути: соціологічні та статистичні дослідження шляхом анкетування, опитування, стороннього нагляду, включеного нагляду, контент-аналізу, фокус-групових дискусій тощо; участь громадян у виборах, референдумах, зборах, місцевих ініціативах, громадських слуханнях; громадська експертиза актів органів публічної влади та їх проектів; публікації у пресі, випуски по радіо, телебаченню; участь громадськості у роботі колегіальних органів влади; включення представників громади до складу робочих груп, які утворюються владою; діяльність органів самоорганізації населення; перевірка діяльності будь-якої організації або відповідальної особи, аналіз звітності, результатів діяльності з наступним вжитком певних заходів щодо приведення цієї діяльності у відповідність із встановленими нормами; звернення громадян.

На основі громадського контролю можлива реалізація зворотного зв'язку щодо громадської думки з різних питань. Зворотний зв'язок, як визначає Л. Набока є регулюючим і захисним засобом належного функціонування системи управління. Рух по його каналах інформації про кінцеві та проміжні результати впливу, їх порівняння із запланованими (чи бажаними) станами системи дозволяє знайти розбіжності та відрегулювати процес управління відповідно до поставної мети [146].

До зворотних зв'язків у контексті механізмів демократичного управління науковці зараховують: звернення та пропозиції громадян; прямі ефіри, «гарячі лінії» у ЗМІ; аналіз і узагальнення інформації ЗМІ; систему соціологічного моніторингу. Ці зв'язки мають бути взаємопов'язаними і взаємозалежними, тобто здійснюватися у комплексі. В іншому випадку інформаційна робота не буде ефективною. Налагодження зворотного зв'язку є також показником демократизації суспільства, коли влада прислуховується до думки мешканців міста, звертається до них за порадою, а населення відчуває свій реальний вплив на владу і потребу і потребу спілкування з нею, що небажано підміняти консультуванням [20].

У світовому вимірі взаємодія громадянського суспільства з державою набула форми Глобального Договору, який представив у своєму зверненні до Всесвітнього економічного форуму 31 січня 1999 р., Генеральний Секретар Організації Об'єднаних Націй Кофі Аннан [47].

У цілому, актуальним є зауваження Г. Алтинбековою, що широка участь громадян у політичному процесі забезпечує ефективний контроль за посадовими особами, попереджує зловживання владою, відсторонення депутатів від народу, бюрократизацію чиновницького апарату. Відповідно, участь громадян в розробці політичних рішень виступає в ролі інструменту подолання тоталітарних і бюрократичних тенденцій у політичній системі [4].

Узагальнюючи, можна розрізнити пряму (безпосередню) і опосередковану участь громадян в прийнятті політичних рішень. Наведені точки зору на форми політичної участі дозволяють нам зробити узагальнення,

що громадські організації безпосередньо і опосередковано впливають на процес прийняття політичних рішень. Безпосередній вплив може бути реалізований через: вплив на прийняття рішень органами влади; організацію передвиборчих компаній; відстоювання інтересів громадян; організацію громадських слухань і публічних консультацій; участь у експертних комісіях; організацію виконання управлінських рішень; здійснення контролю за діяльністю влади. Опосередкований вплив реалізується головним чином через належність індивіда до громадської організації.

За ступенем інтенсивності виокремлюють постійну та епізодичну, систематичну та періодичну політичну участь. Л. Мілбрайт зазначає, що існує чотири основні форми політичної участі: «активна» (керівництво державними і партійними установами, діяльність кандидатів на вибірні посади на представницьких зборах, організація передвиборчих кампаній тощо), «проміжна» (участь у політичних зборах, фінансова підтримка партій, контакти з офіційними особами і політичними лідерами тощо), «спостерігаюча» (участь у демонстраціях, спроби залучення інших громадян до процесу голосування чи до політичної дискусії тощо), а також «апатійна» – відсторонене ставлення громадян до політики [Див. 55, с. 239-240].

Виокремлюють також, залежно від мотивації дій, два види політичної участі – автономну (свідомо обумовлені форми політичної поведінки індивідів) і мобілізаційну (вимушена участь у політичних діях під тиском держави, страху, підкупу, боргу та інших неполітичних стимулів).

Залежно від співвідношення з діючими в державі законами зазвичай виокремлюють конвенційні (легальні, законні) і неконвенційні форми політичної участі. До перших відносять – голосування, участь у роботі партій та інших політичних організацій і у компаніях, які ними проводяться, участь у політичному житті громади – збори, грошові пожертви тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях. Неконвенційні форми політичної участі – це участь у вуличних демонстраціях, мітингах та інших формах протесту з порушенням законів; протест проти «аморальних» дій влади у вигляді

голодувань, спалень тощо; відмова підпорядковуватися несправедливим законам [55, с. 239-241].

Демократичний устрій суспільства іманентно передбачає конституційно закріплені базові засади участі громадян у політичному житті. Тому проблема залучення широкої громадськості до процесу розробки політичних рішень залишається вельми актуальною. Науковці визнають, що її успішне вирішення потребує не лише наявності конституційно закріплених прав і свобод громадян та політичних інститутів, сформованих демократичним шляхом, але й різноманітності форм та засобів впливу населення на діяльність органів влади [134].

Прийняття управлінських рішень є технологічною компонентою політичної влади, що пов'язана з управлінням суспільними процесами. Фактично процедура вироблення управлінських рішень на думку науковців, це «процес трансформації вимог різноманітних груп та громадян у прийнятні для суспільства засоби та методи регулювання соціальних відносин» [184, с. 392].

П. Манжола справедливо зазначає, що питання участі громадян у процесі вироблення управлінських рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства, якості та ефективності взаємодії його інститутів з владними установами [134, с. 13].

Адже саме інститути громадянського суспільства (громадські організації, профспілки, неурядові дослідні центри), є «сукупністю відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають систему конструктивних противаг і стримувань для структур державної влади», та посередником у діалозі між громадянином та владою [192, с. 205].

І майбутнє демократії, в кінцевому рахунку, пов'язане з сильною демократією учасницького типу... та низкою громадянських інституцій» , – наголошує Бенджамен Барбер [21, с. 258].

Створення громадських рад при органах влади, проведення громадських слухань щодо законопроектів і рішень дедалі більше поширюється в Україні. П. Манжола визначає такі форми громадянської ініціативи: касаційні

законодавчі ініціативи, які стосуються щойно ухваленого політичного рішення і є реакцією на урядову політику; превентивні законодавчі ініціативи, суть яких зводиться до впливу на процес розробки політичних рішень; альтернативні законодавчі ініціативи, які можуть запобігати політичним крокам влади або бути реакцією на них; інноваційні законодавчі ініціативи, метою яких є участь громадян у формуванні міжвиборчого політичного дискурсу [134].

Разом з тим, на сьогоднішній низьку ефективність діалогових форм співпраці влади та громадян спричинюють як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед цих факторів основними науковці визначають такі: обмеження повноважень громадських рад дорадчим статусом та невизначеність джерел їх фінансування; низький рівень політичної культури усіх учасників даного процесу. Не набула подальшого розвитку така форма політичної участі, як громадські слухання. Їх результативність залежить не лише від позитивної налаштованості до співпраці можновладців, але й від спроможності інститутів громадянського суспільства адекватно репрезентувати інтереси населення. На сьогоднішній день частка рядових членів громадських організацій, які беруть участь у подібних заходах, залишається мінімальною [194].

Призначення демократичного управління – забезпечити максимальну реалізацію прав і свобод усіх громадян, обмеженням забезпечення прав одного громадянина виступають лише права іншого громадянина. Специфічною «гілкою влади», яка забезпечує контроль за діяльністю державно управлінських органів з боку народу (громади) виступають засоби масової інформації та громадські організації. Формально владою вони не наділені, але мають повноваження популяризувати (ЗМІ) і лобіювати (громадські організації) інтереси широкої громадськості або її окремих груп. У цьому контексті набуває поширення термін «влада громадянського суспільства», і зокрема в Україні ми можемо спостерігати за частковими проявами успішного впливу цієї гілки на ті чи інші державні рішення. Хоча, на жаль, доводиться констатувати, що сплески громадянської активності, які «запускають» реалізацію влади громадянського

суспільства, пов'язані в більшості випадків з тими чи іншими несправедливими діями офіційних структур.

Тепер звернемося до гілок офіційної влади. Конкретизуємо коротко, яким чином поділ повноважень між ними забезпечує реалізацію демократичної моделі управління суспільством.

Роль законодавчої влади в демократичній системі пов'язана з її повноваженням приймати закони, а демократизм забезпечується голосуванням депутатів, представників різних фракцій і політичних сил. Саме законодавчій гілці влади належить право приймати бюджет та фінансові закони, а також контролювати дію виконавчої влади – уряду. У країнах з парламентською формою державного правління виконавча влада несе відповідальність перед законодавчою владою.

Проте в питаннях термінологічної чіткості окремі науковці, наприклад, В. Шаповал, вважають, що використання терміна «представницька влада» є хибним з огляду на конституційно прийнятий принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Такий поділ відображає функціональне призначення органів, які реалізують ту чи іншу «гілку» влади. Термін «представницька влада» може засвідчувати лише спосіб формування відповідних органів – виборність. «У разі його прийняття, – пише В. Шаповал, – не виправдано будуть поєднані в одне ціле установчі збори і парламент, як загальнонаціональні представницькі органи і муніципалітети, як місцеві представницькі органи. Водночас будуть поєднані окремі структури державної влади (парламент) і місцевого самоврядування (ради)» [230, с. 6].

Законодавча гілка влади в демократичній системі створює правову основу, на якій функціонують всі інші гілки влади і суспільство в цілому.

Характерним компонентом цієї сфери суспільних відносин науковці називають участь і взаємодію різних уповноважених органів (що становлять апарат держави), організацій, зацікавлених осіб з метою забезпечення суспільства належним рівнем законодавчого регулювання [27, с. 50].

Визначаючи парламент як представницький орган державної влади, не можна в повному розумінні характеризувати його як «представницьку владу». На думку В. Шаповала, використання терміна «представницька влада» є хибним з огляду на конституційно прийнятий принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Такий поділ відображає функціональне призначення органів, які реалізують ту чи іншу «гілку» влади. Термін «представницька влада» може засвідчувати лише спосіб формування відповідних органів – виборність. «У разі його прийняття, – пише В.Шаповал, – не виправдано будуть поєднані в одне ціле установчі збори і парламент, як загальнонаціональні представницькі органи і муніципалітети, як місцеві представницькі органи. Водночас будуть поєднані окремі структури державної влади (парламент) і місцевого самоврядування (ради)» [230, с. 6].

Виборне політичне представництво через парламент має бути пов'язане насамперед не з функціями цього органу, а з діяльністю депутатів. Тому представницький характер парламенту є опосередкованим, в основу якого покладено мандати депутатів.

Дієздатна урядова монополія на застосування сили є найважливішим критерієм інтеграції диференційованого суспільства. Але це не означає одноосібності і неподільності верховної влади у державі. Ще Ш.Монтеск'є у своїй праці «О духе законів» (1748 р.), писав: «Політична свобода, може бути виявлена тільки там, де немає зловживання владою. Однак багаторічний досвід показує нам, що кожна людина, що наділена владою, схильна зловживати нею і утримувати у своїх руках владу до останньої можливості ... Для того, щоб попередити подібне зловживання владою, необхідно, як це впливає з самої природи речей, щоб одна влада стримувала іншу ... Коли законодавча і виконавча влади поєднуються в одному і тому ж органі ... не може бути свободи... З другого боку, не може бути свободи, якщо судова влада не відділена від законодавчої і виконавчої... І наступить кінець усьому, якщо одна і та ж особа або орган, дворянський або народний за своїм характером, почне здійснювати усі три види влади» [142, с. 20].

Іншими словами, правова держава на відміну від деспотичної або поліцейської, сама себе обмежує певним комплексом постійних норм і правил, центральне місце серед яких займає поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову, які, реалізуючи свої строго визначені функції, стримують та врівноважують одна одну, тим самим створюють гарантії проти порушення демократичних норм і зловживань владою [65].

Третьою гілкою влади є судова. Незалежна, справедлива і сильна судова влада є обов'язковою умовою реалізації демократії в країні. У сучасній демократичній державі судова влада забезпечує легалізацію функції права. Й.Изензее визначає, що фактично вони виступають черговими посередниками, через яких проходить влада народу: спочатку народ обирає своїх представників, потім ці представники формують виконавчу владу, далі влада передається до судової гілки з метою контролю і недопущення порушень прав громадянина – первинного власника права. Уявлення про народ як про вихідний і кінцевий пункт демократичної легітимації є базовим у розумінні демократії [91, с. 35].

Серед усіх гілок державної влади саме для судової влади проблема легітимності є найбільш гострою, оскільки судді не обираються народом, а призначаються (отже, первинна легітимація відсутня); у порівнянні з іншими гілками влади діяльність судової системи є менш публічною і не має можливості підняти рівень своєї легітимності популістськими рішеннями або діями.

З метою викорінення подібної практики необхідно вивчати досвід країн Європи, а саме впровадження загального фундаментального принципу «правової впевненості», що знайшов відображення в судовій практиці Європейського Суду з прав людини.

На жаль, принцип поділу влади зовсім не є аксіомою як для значної частини українських політиків, так і для певної частини населення.

Реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення. Формула «народ є джерелом влади» стає не просто декларацією, а фактичним станом

справ у суспільстві. Демократія, на думку науковців, передбачає повагу *права і закону*, наявність у суспільстві сталої законності і міцного правопорядку, послідовне здійснення принципу поділу державної влади за її функціональними формами на законодавчу, виконавчу й судову [60, с. 16].

Демократизм держави визначається не тільки тим, що народ має доступ до управління нею, а й тим, наскільки в суспільстві утвердилося верховенство права, якому підпорядковується як влада держави, так і влада народу. Демократія та право є взаємопов'язаними поняттями, вони органічно поєднуються у демократичній, правовій державі, оскільки їхня природа, соціальне призначення виникають з одного, первинного джерела – народовладдя. Демократія і право не тотожні поняття, хоча перебувають в органічній взаємодії, але закріплюються у відносно самостійних категоріях.

Як спосіб організації суспільного життя, демократія створює найсприятливіші умови для життєдіяльності людини. Як форма організації влади демократія передбачає певний суспільний порядок, який підтримується правилами поведінки людей – соціальними і правовими нормами, тобто заходами належної і можливої соціальної поведінки, регламентованої державою. При чому правовий характер діяльності державних інститутів виявляється передусім у рівності громадян перед законом, у рівних для всіх громадян межах їхньої поведінки – через певні дії або стримування дій окремих людей та організованих колективів.

Правова держава і громадянське суспільство, що формуються, передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою та громадянами, які є, зрештою, основними законотворцями і, водночас, суб'єктами права. За своєю сутністю законотворчий процес потребує прозорості, відкритості, доступності та участі у ньому громадян та громадських організацій, що є ключовим елементом для реалізації демократії в країні. Більш того, така участь є вельми важливою для розробки якісних законопроектів. Варто зазначити, що реальна участь громадян у формуванні органів влади є свідченням того, якою є держава, її цілі і ставлення до свого народу.

3.2. Передумови і ознаки демократичного управління суспільством

Демократія як спосіб управління суспільством побудований на системі відповідних цінностей та сукупності інститутів, форм, процедур діяльності як державних, так і недержавних структур. Справжня демократія – це такий політичний лад, де взаємодіють державна влада та громадянське суспільство, де суспільні відносини унормовані конституцією та законами.

Демократичні цінності втілюються за допомогою механізму управління на засадах конституційності, виборності, верховенства права, плюралізму та поділу влади. У демократичному управлінні органічно поєднуються категорії демократії і права, політики і управління. Вони не поглинаються, а органічно взаємодоповнюються, зберігаючи при цьому автономний, самостійний статус. Актуальним на сьогодні є вирішення як теоретично, так і у практичній площині проблеми співвідношення і взаємозв'язку між демократією та державним управлінням.

Поділяємо думку багатьох науковців, що умовами успішного розвитку демократії (особливо актуальним є для перехідних суспільств), є розвинені демократичні інститути, гласність, культура та ефективність управління, високий авторитет закону у поєднанні з ефективним самоуправлінням.

Важливим є те, що державне управління за умов демократії не є єдиним чинником в організації суспільного життя. Воно поєднується з регулюванням та самоорганізацією об'єднань різних форм власності. Демократія за своєю природою є органічно притаманним способом, формою організації життя суспільства, суспільних відносин, способом організації влади й управління, цілеспрямованим процесом реалізації влади. Розглядаючи демократію як спосіб управління суспільством, можна її представити у вигляді своєрідної матриці, в межах якої здійснюється державне управління. І чим чіткішою й міцнішою буде ця матриця, тим ефективнішими будуть демократичні дії у сфері управління. Водночас демократія не має бути простим політичним гаслом неефективного функціонування влади і державного механізму.

У контексті аналізу демократичного управління варто розглянути поняття демократизм та ефективність. Перше відображає створення та вдосконалення демократичних інститутів, закріплення у свідомості відповідних цінностей, формування демократичних традицій. Ефективність є багатовимірним поняттям і включає доцільність, компетентність, професіоналізм управлінської діяльності, а з іншого боку – звітність та контроль з боку суспільства. Що вищою є якість та ефективність управління, то розвинутішими є прагнення демократії. З іншого боку, чим досконалішими є демократичні інститути, тим ефективніше державне управління може впливати на соціальні процеси. Демократизм та ефективність є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими поняттями, проте не гарантують одне одного.

Демократичне управління – це відкритий процес, до прийняття і реалізації рішень залучаються широкі верстви населення. Це посилює його демократичний потенціал.

Функціонування суспільства без управління неможливе. З іншого боку – державне управління ніколи не має підноситися вище соціальних інтересів політичних груп, воно має відповідати об'єктивно зумовленим соціальним цілям і завданням управлінської системи. Це передусім залежить від політичних чинників, які доповнюються досконалістю форм, методів управління.

Важливим критерієм управління є поняття ефективності. Суспільно-політичні науки досліджують нормативно-юридичну основу управлінської діяльності, процедуру прийняття рішень і контроль за їх виконанням, функції, систему органів управління, компетенцію, форми і методи роботи, правове становище і діяльність посадових осіб. Менше уваги приділяється поведінці людини, що вступає в управлінські відносини. В цілому критерієм ефективності визначається результат управлінської діяльності, оскільки від управлінського впливу залежать конкретні результати соціальної діяльності людини, груп людей і усього суспільства.

Варто відзначити, що проблема ефективності управлінської діяльності є недостатньо висвітленою в науковій літературі. Це обумовлено складністю, багато вимірністю цього питання, а також недосконалістю критеріїв оцінки поведінки людини в сфері управління. Як наслідок – розбіжність поглядів з питань управління, нормативних та методичних матеріалах, що безпосередньо відбивається і на практиці управління.

Прагнути високої ефективності й управління є одним із соціальних замовлень суспільства. Ставлення до соціально-політичного ладу й управлінсько-владних структур відображається у свідомості громадян та сприйнятті влади з боку суспільства. У перехідний період можна спостерігати посилення негативних оцінок діяльності влади за рахунок помилкових і неефективних рішень.

У політичній сфері питання ефективності управлінської діяльності є однією з актуальних. Так, доктрина поділу влади відображає прагнення добитися біль ефективного функціонування державного механізму і кожної гілки влади окремо. Крім того, з питанням ефективності пов'язана ієрархія у виконавчій владі, проблема децентралізації влади. Політична ефективність цих питань пов'язано зі зменшенням ризику виникнення тиранії, можливості домінування окремих груп, незалежно від того, більшість це чи меншість; посиленням сепаратистських настроїв та дій тощо.

Серед найважливіших завдань є забезпечення демократичного управління є постійне підвищення його ефективності. Підвищення якості та ефективності управлінської діяльності, функціональної результативності роботи державного апарату поміж іншими, є важливим політичним завданням. Це включає забезпечення максимальної відповідності структури, форм, методів, сили управлінського впливу цілям та вимогам різних сфер суспільного життя, які розвиваються і наповнюються новим змістом, а також забезпечення схвалення і підтримки дій влади з боку населення.

Крім цього, особлива увага має приділятися методологічним та практичним політико-правовим проблемам формування і конституційно-

правового забезпечення діяльності органів державного управління. Це є важливим для сучасної України, коли відбувається перегрупування політичних сил та процес трансформації політичної, зокрема, владної еліти. Це відбувається складно, супроводжується поляризацією політичних сил, неусталеною політичною структурою, олігархічністю, корупційністю влади тощо.

Варто звернутися до змісту поняття ефективності. Коренева частина слова ефективність – ефект, що позначає виконання, дію. Ефективність – це результат, наслідок певних причин, сил, дій. Відповідно термін ефективності часто пов'язують з діями, що приводять до потрібних результатів, тобто ефективних ознак. Можна зустріти визначення ефективності як узгодження результату з метою. Слід відзначити, що категорія ефективності є більш розробленою в економічній науці, де виступає як один з важливих показників рівня розвитку, функціонування та раціональної організації галузі народного господарства й економіки країни.

Також ефективність є однією з категорій менеджменту разом з продуктивністю, економією. Так, в американській науці можна зустріти два терміни «efficiency» та «effectiveness», що перекладаються як «ефективність». Значна частина науковців перше пов'язують з економічною сферою, друге – з політичною. Термін «efficiency» часто вживається для оцінки діяльності прибуткових організацій. Якщо основною метою діяльності не є отримання прибутку або це завдання не висувається на перший план (добровільні, неприбуткові організації), то вживається термін «effectiveness».

Е. Сабас, досліджуючи проблеми ефективності, виділяє її два види: дієвість (efficiency), яку можна підрахувати кількісно і вивести коефіцієнт корисної дії та ефективність (effectiveness), що має якісний характер і є оцінюючим поняттям. Також на основі цих понять він розділяє політику та адміністрування. Управлінська діяльність менеджера, на його думку, полягає у тому, щоб мати оптимальний результат від наявних у нього матеріальних та людських ресурсів. Це означає «efficiency»: робити краще те, що робиться. А

ефективність (effectiveness) – передбачає пошук таких можливостей, які б дали змогу отримати додаткові прибутки, створити нові ринки і постійно змінювати економічні характеристики товарів, що виробляються. Ефективність (effectiveness) є основою успіху, ефективність (efficiency) – мінімальна умова існування [241, р. 45-46]

Серед американських науковців поширеним є підхід, згідно з яким термін «effectiveness» безпосередньо позначає саму діяльність і пов’язується з її результатом, досягненням її мети, а поняття «efficiency» використовується у спеціальному значенні тоді, коли акцент робиться на «затрати – прибуток».

Англійська політична наука вказує на подвійне розуміння поняття ефективності: effectiveness – ефективність, визначення мети, вимір прогресу в досягненні цієї мети і розгляд альтернативних засобів її досягнення; efficiency – дієвість; за даної мети і вибраних методик мінімізації витрат щодо випуску продукту. Тобто ефективність стосується сфери досягнення публічно-політичної мети і засобів, якими вона досягається і вимірюється тоді, коли це можливо. Дієвість включає вимірювання.

Сучасні течії американських наукових досліджень включають проблему ефективності публічної адміністрації, екстраполюючи ефективність та дієвість на політику та партійність. Серед них поширені антиетатистські теорії невтручання в дії ринкових сил. Від держави вимагається підтримка стабільної фінансової політики та відкритих ринків. У 1980-ті роки була популярною і впливала на публічну адміністрацію США (федеральний рівень; податкова і кредитна політика) теорія «публічного вибору», з акцентом на включенні держави в ринкові відносини. Їх противники наголошували на небезпеці виникнення диктаторства та авторитаризму. Після вересневих подій 2001 року і випадків шахрайства у деяких великих корпораціях Конгрес США виступив за посилення контролюючої ролі державних установ і в приватному секторі економіки («Білль про чесний бізнес»).

Особливо важливою роль держави (державного управління) є в періоди загострення політичних, економічних, соціальних відносин у державі. В

умовах, коли суспільні процеси відзначаються суперечливістю, неоднозначністю, вектори та методи реалізації є неадекватними один одному, що в цілому вихолощує ідейне наповнення, до функцій управління, крім забезпечення поступального розвитку суспільства, додається і забезпечення стійкості стабільності суспільних відносин, без чого неможливо досягнути впорядкованості суспільного життя і підтримки його. Ця функція наразі є актуальною для України.

В цілому, досвід розвинених держав свідчить, що для прогресу потрібна висока ефективність як ділового, так і публічного секторів управлінської діяльності. Управлінська ефективність є однією з важливих цінностей суспільства, пов'язується з людиною. Ефективний публічний менеджмент є продуктом позитивної («можу» - «роблю») поведінки. Ефективні менеджери намагаються зрозуміти природу, причини, наслідки явища, виробити шляхи подолання чи упередження негативних наслідків. Ефективність управлінської праці є результатом досягнення поставленої соціальної мети за найменших витрат, тобто штучне злиття результатів та засобів.

Розглядаючи публічне адміністрування, варто зазначити, що воно виявляється на інституційному і індивідуальному рівнях. На нашу думку, важливим є обидва, які взаємодоповнюють один одного.

Значна частина науковців переконані у тому, що досягнення високої ефективності управління значною мірою обумовлено особистими та професійними якостями менеджера. Так, П. Друкер виділяє навички, які треба мати, щоб бути ефективним:

- 1) вміння організувати свій час;
- 2) зосереджуватися на тому, що можна зробити для того, щоб вплинути на покращення результатів організації, в якій працюєш;
- 3) спиратися на сильні сторони колег; виходити з того, що людина може робити, а не що від неї вимагається;

4) зосереджувати зусилля на кількох основних ділянках роботи, де можна отримати високі результати роботи; виконання головних справ першочергово;

5) приймати ефективні рішення [242, р. 23-25].

Не менш важливим чинником ефективності управлінської діяльності є соціально-політичне середовище: наукова обґрунтованість та організованість усіх сфер суспільного життя, планомірність та економічність використання природних, матеріальних, людських та організаційних ресурсів, національна злагода та єдність, політична стабільність. Загалом, важливими чинниками є соціально-політичний, організаційно-правовий, морально-ідеологічний, психологічний, етичний, що впливають на ефективність управлінської діяльності. Також визначальними елементами ефективної управлінської діяльності є характер взаємовідносин, особливості суб'єктів та процесів прийняття рішень. На жаль, політична нестабільність, невизначеність політичного та економічного курсу розвитку, чвари політичної еліти, слабкість, а часто і відсутність контролю за термінами і якістю виконання рішень, зниження дисципліни та відповідальності чиновників, ріст корумпованості та бюрократизації, що супроводжують демократизаційні процеси в Україні, призвели до певної некерованості в багатьох сегментах суспільства, знецінили управлінську працю, понизили її ефективність до мінімального рівня.

Основним змістом управлінської діяльності є досягнення мети управління. Відповідно маркерами ефективності управління, на думку В. Цветкова, можуть бути «рівень досягнення цілей управління та ступінь досягнення об'єктом управління бажаного стану» [225, с. 99-101].

Для політичного суб'єкта маркером ефективності його діяльності, на нашу думку, можуть бути голоси виборців у виборчій кампанії.

Управління є взаємодією управляючої та керованої підсистем. У цьому контексті ефективність управління є не лише результатом праці службовця. Це результат взаємодії всіх її елементів та підсистем. Варто відзначити, що ефективність управління меншою мірою визначається його внутрішньою

природою порівняно з тим, як воно сприймається зовнішнім середовищем, об'єктами управління. Ефективність влади – це її прийнятність для населення. Ефективність влади визначає ступінь її легітимності в суспільстві.

Поняття ефективності влади було введено в науковий обіг С. Ліпсетом у роботі «Політична людина. Соціальні підстави політики», яка вийшла в 1960 р. Згідно теорії С. Ліпсета, стабільність влади визначається не одним (легітимність), а двома параметрами – легітимністю і економічною ефективністю влади. Саме через ефективність влади С. Ліпсет розглядає легітимність влади. На його думку ефективність влади – це допоміжний параметр, який нерідко розглядається політологами як такий, що може замінити легітимність на певних етапах суспільно-політичного розвитку держави та здатний стабілізувати систему навіть в умовах її недостатньої легітимності [Див. 228, с. 159]

С. Ліпсет вважав, що сама легітимність системи влади може досягатися двома шляхами: або за рахунок спадкоємності, сприйняття нею старих, встановлених норм; або за рахунок ефективності, тобто отримання самою системою здатності, навіть відмовившись від традиційних норм, вирішити назрілі, передусім соціально-економічні проблеми суспільного розвитку. У першому випадку С. Ліпсет мав на увазі виявлений та введений у науковий обіг ще М. Вебером традиційний тип легітимності, який спирається на патріархальну або станову систему соціальних зв'язків. Це історична ситуація, в якій імператив економічного розвитку ще не проявив своєю значимість. Тому влада може бути стурбована і іншими власними проблемами (інтриги, усунення непокірних, об'єктивно непотрібними зовнішніми війнами).

Харизматична легітимність, яка покликана продемонструвати пророчі властивості лідера та його здатність очолити процес кардинальної трансформації економічних і ціннісних підстав суспільства, спираючись на афектну віру мас в його екстраординарні якості. Цей вид легітимності тісно зв'язаний з економічною ефективністю. По-перше, він не зможе існувати досить

тривалий час без суттєвих економічних зрушень а по-друге, сам характер і глибина цих зрушень підпорядковані впливу харизматичного лідера.

Узявши за приклад сталінські перетворення, дослідник доводить, що авторитет «вождя» в партійних та народних масах виник і зміцнився через існуючий вакуум влади і здатності Сталіна, скориставшись цим вакуумом, поступово підпорядкувати собі органи державного примусу і машину партійної влади. Проте пізніше одним з чинників цього авторитету, на думку С. Ліпсета, стає економічний стрибок, здійснений країною від доіндустріальної до індустріальної економіки. Цей стрибок, розтиражовані показники досягнень, пропагандистська кампанія, що не припинялася, в суспільстві з традиційною політичною культурою слугувала одночасно і джерелом масового ентузіазму, і трудового героїзму, і зміцнення авторитету «вождя всіх часів і народів» [Див. 228, с. 160].

Економічна ефективність режиму таким чином, як відзначає Є. Цокур, служить одним з джерел його легітимності. Певною мірою ця динаміка характерна для будь-якої політичної системи. С. Ліпсет писав, наприклад, що «успіх американської республіки у встановленні постреволюційної демократичної легітимності міг бути пов'язаний з потужністю цінностей, що існували в суспільстві». Ефективність, як стає зрозуміло, є джерелом легітимності і, одночасно виступає фактором, який сприяє заміні одного типу легітимної влади іншим [228, с. 160-161].

Відповідно цих міркувань, С. Ліпсет розділив всі політичні системи на чотири групи: легітимні, але недостатньо ефективні; системи, в яких втрачена легітимність і відсутній потенціал ефективності; політичні системи, що володіють і легітимністю, і ефективністю; ефективні, але недостатньо легітимні. [247, р. 6-8].

Значення дослідження С. Ліпсета Є. Цокур пов'язує з тим, що цей вчений одним із перших пов'язав легітимність не лише з певними абстрактними категоріями, такими як довіра, визнання, але і з прагматичними прагненнями та очікуваннями суспільства від дій органів влади та лідерів:

«Саме економічна ефективність, а зараз це положення майже не піддається сумніву, є запорукою стабільності політичного життя та легітимності влади. Відсутність економічної ефективності у діях влади, рано чи пізно призводить до втрати нею довіри та підтримки з боку суспільства, і, як наслідок, втрати легітимності [228, с. 162]

Ефективність парламентської діяльності досліджує І. Климкова та визначає, що «ефективність парламентської діяльності – це властивість політичних дій, рішень, що відображає міру того, наскільки ці дії і рішення приводять до бажаних наслідків; це результативність здійснення функцій і виконання свого призначення парламентом у політичній системі і суспільстві. Ефективність парламентської діяльності тісно пов'язується з легітимністю парламенту як однієї з гілок влади, ступенем довіри до народних обранців з боку громадян, їх підтримкою/непідтримкою на виборах, сподіваннями щодо задоволення їх потреб» [101, с. 34].

Також ефективність парламентської діяльності, на думку І. Климкової, істотно визначається раціональним і чітким характером дотримання її процедурних форм. [101, с. 42].

Не менш важливою характеристикою демократичного управління є його якість. Якість управління пов'язана з чітким визначенням та науково обґрунтованими метою, завданнями, об'єктивною визначеністю функціонально-структурною побудовою управлінських органів, сучасними формами і методами діяльності; демократизмом; технічною оснащеністю і особистісними характеристиками службовців апарату управління (компетентність, діловитість, почуття обов'язку, відповідальність, творчість, дисциплінованість, принциповість, дотримання закону тощо).

Якість управління включає сукупність суттєвих властивостей управлінської діяльності, що характеризують її здатність задовольняти потреби прогресивного розвитку суспільства на основі забезпечення максимальної раціональності організації і діяльності апарату управління.

Серед базових засад демократичного управління науковці виділяють: цілепокладання (визначення зрозумілої для усього суспільства мети його розвитку); окреслення методів та засобів досягнення мети (наукове обґрунтування і чітке визначення функцій державного управління, що залежить від ефективності, культури, етики управління, цивілізованих форм реалізації його функцій); чітка юридична закріпленість функцій органів державного управління; доцільна організаційна структура держави; відкритість та прозорість органів влади; розвинута комунікація між державною владою та громадянським суспільством.

У певній залежності перебувають ефективність управління та культура. Культура є чинником, характеристикою організаційно-функціонального процесу управління, ефективність – результатом досягнення поставлених цілей. Чим вищою є культура управління, тим тим вищою є його ефективність, а отже, якість і швидкість вирішення соціальних завдань.

Культура управління є складним та багатограним поняттям, у ньому закладаються певні вимоги до процесу управління. Культура державного апарату управління є однією з форм вияву культури суспільства, що відображається у типах і формах організації та діяльності людей.

І. Климкова вказує, що в науці існує розмежування понять «культура управління» і «політична культура». «Якщо політичній культурі як соціальному феномену присвячено багато наукових досліджень, то поняття «культура управління» є недостатньо розробленим. Існує думка, згідно з якою культура управління пов'язується з зовнішнім функціонально-організаційним аспектом управлінської діяльності і ніяк не пов'язується з її змістом, політичними і моральними цінностями, з політичною культурою суб'єктів управління. Проте центральною ланкою управління є управлінське рішення, в якому віддзеркалюються морально-політичні, професійні якості працівників управління: їх досвід і навички підвищують його політичну якість, а форми і методи, які організують управлінське рішення, створюють необхідні умови для реалізації політичної культури її суб'єктів.

Будучи за своєю сутністю політичним, управлінське рішення регулює різні сфери суспільних відносин: економічну, соціальну, політичну, духовну. Мета як головний компонент рішення, яке приймається, разом з умовам і засобами досягнення її складає зміст управлінської акції, а політична культура такого рішення прямо залежить від врахування і реалізації інтересів соціальних груп, інтересів усіх громадян в умовах становлення демократії. [101, с. 23].

Культура прийняття рішень містить у собі багато складових і вимагає значних зусиль і ресурсів для розвитку й підтримки. Однак важливо відзначити, що саме ця культура є інтегруючою й від її рівня визначальним ступенем залежить ефективність роботи парламенту й усіх органів влади *(дописано автором – О. Ф.)* [101, с. 114].

В. Цветков до поняття культури управління включає матеріальні й духовні форми культури, впроваджувані та використовувані в управлінні. Розглядає її як процес створення і реалізації їх в управлінській практиці, рівень духовного розвитку і відповідні знання людей, зайнятих в управлінській сфері, уміння й навички, необхідні для виконання своїх функцій; як комплекс уявлень про систему цінностей і цілі дій організації, шляхи і засоби їхнього досягнення, правила і норми ділової поведінки, що визначають характер, зміст і методи виконання прийнятих управлінських рішень [225, с. 214].

Культура управління включає до себе культуру управлінської праці, яку характеризують уміння творчо, ініціативно, професійно використовувати досягнення науки та техніки, знаходити раціональні прийоми та методи роботи, висока якість та ефективність. Ці вміння відображають моральний, організаційний, правовий, економічний, психологічний, науково-технічний зміст управлінської праці.

Доречним для аналізу культури управлінської праці буде поняття «політичний професіоналізм», пов'язаний з професійною культурою політика, державного діяча. Остання включає такі компоненти, як політична культура політика, управлінська культура, моральні, вольові якості. «Типологічні і

стильові різновиди політичної культури (демократичної, авторитарної тощо) визначають різні напрямки розвитку політичного професіоналізму, а ступінь опанування політиком соціально-політичними і управлінськими технологіями є мірою розвитку і рівнем його професіоналізму. Відповідно, основним показником моральної компоненти в діяльності політика є, з одного боку, ступінь орієнтації на політичні дії, а з іншого, рівень відповідальності за рішення, які він приймає і їх наслідки.

Інституційні механізми виявляються у політичному професіоналізмі функціонування тих політичних, правових, ідеологічних, наукових, освітніх інститутів, які культивують і відтворюють у суспільстві той чи інший тип політичної культури. Персоналістські прояви політичного професіоналізму адаптують через інститути політичної соціалізації і політичної культури лідерські, мотиваційні і вольові, пізнавальні, комунікативні, моральні здібності і якості політичного діяча» [101, с. 35].

Культура управління засвоює культурну спадщину попередніх поколінь, використовує їхні досягнення відповідно до нових соціально-економічних, соціально-політичних умов, цілей і завдань суспільного розвитку; є механізмом акумулювання й передачі набутих суспільством прогресивних цінностей у сфері управління, а також знань, професійних навичок, форм, методів, стилю тощо з одночасним забезпеченням максимальної можливості для вияву творчого ставлення до праці.

Обов'язковими елементом культури державної управлінської діяльності є правова та політична культура.

Умовами демократичного управління є дисципліна Дисципліна – це дотримання обов'язкових правил поведінки, передбачених нормами права та моралі суспільства або певної організації. У випадку порушення дисципліни, застосовуються санкції (правові, моральні, адміністративні). У сфері управління дисципліна є організаційно-правовою категорією, змістом якої є урегульовані нормами права відносини, що складаються у процесі управління.

Дисципліна пов'язується з таким соціальним явищем як відповідальність. За своєю сутністю – це форма контролю за діяльністю суб'єктів управлінського процесу з боку суспільства, держави, особи.

Політичну відповідальність науковці розглядають як відповідальність за належне (в розумінні суспільства або його більшості) здійснення державної влади. На думку В. Мельниченка, суб'єктом політичної відповідальності при цьому постають ті носії влади, які реально визначають зміст державно-управлінської діяльності. У тих чи тих проявах політична відповідальність є атрибутом усіх державно організованих суспільств. Навіть у східних деспотіях існувала політична відповідальність як відповідальність перед династією, панівними верствами, правлячим угрупованням, майбутніми поколіннями тощо [140].

М. Остапенко систематизує основні змістові компоненти політичної відповідальності: залежність від спроможності широкого загалу зважено оцінювати діяльність владних структур, адекватності політико-правової культури населення політичному режиму, розвинутості політичних інститутів тощо; забезпечення відповідальності на засадах змагальності інтересів і забезпечення в діяльності держави найвпливовіших із них; пов'язаність із політичною компетентністю, упевненістю в правильності обраного політичного курсу, громадянським обов'язком і патріотизмом, відчуттям причетності суб'єкта політики до суспільно значущих рішень; колективний і солідарний характер (відповідальність партій, інших суспільних сил та інституцій); механізми забезпечення політичної відповідальності передбачають прийняття відповідних рішень стосовно конкретних посадових осіб саме внаслідок їх належності до тих чи тих угруповань; централізованість і транспарентність, які безпосередньо пов'язані з колективним характером політичної відповідальності (не лише номінальна визначеність, а й усвідомлення суспільством, хто відповідає за стан державного управління; які політичні сили, представлені у сфері управління певними особами, визначають зміст, форму і способи використання державної влади і з якими суспільство має пов'язувати всі

(позитивні та негативні) наслідки подібного використання; вимірюваність ступенем довіри до державних органів і посадовців, ступенем легітимності політичної влади; у політичній практиці існують феномени популізму, спекулятивної риторики, демагогії тощо, які різною мірою відображають безвідповідальність політиків, що підриває довіру до них і загалом легітимність політичної влади [155, с. 91-92].

Політична відповідальність має кілька рівнів:

1) морально-психологічний стан суб'єктів політики, зумовлений розумінням сенсу та наслідків політичної діяльності. Підґрунтям цього стану є політичні інтереси і потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей;

2) свідоме дотримання політичним суб'єктом норм і правил політичного життя, зовнішніх (підзвітність, стандарти, рекомендації та ін.) і внутрішніх (обов'язок, моральні чинники тощо) форм контролю політичної діяльності.

Політична відповідальність як цінність виявляється через усвідомлення необхідності дотримання зобов'язань, відкритість для контролю з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті (порядність виконання наданих обіцянок і зобов'язань).

Ми розділяємо позицію науковців, що політично відповідальними мають бути не лише політики, політична еліта. Важливим і актуальним для України є питання відповідальності громадян, виборців, усієї сукупності електорату. Це передусім відповідальність за свою країну, за збереження і розвиток суспільства. Активна реакція електорату на ті чи ті дії політиків коригує ці дії (головним інструментом тут є виборчий процес, але не тільки він), а в разі потреби – припиняє їх шляхом масових громадянських виступів. Крім того, суб'єктами політичної відповідальності є політичні партії, громадські організації і рухи, окремі громадяни, наслідки діяльності яких можуть впливати на цілісність, інтеграційність і подальший прогрес розвитку суспільства. [155, с. 92].

Безперечно, що держава і громадянське суспільство передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою та громадянами, які є, зрештою, основними законотворцями і, водночас, суб'єктами права. В свою чергу, законотворчий процес потребує прозорості, відкритості, доступності та участі у ньому громадян та громадських організацій, що є ключовим елементом для реалізації демократії в країні. Більш того, така участь є вельми важливою для розробки якісних законопроектів.

Зрозуміло, що гілки влади на всіх рівнях повинні формуватись демократичними, прозорими і чесними виборами. Важливим аспектом є активна позиція громадян та їх організацій по контролю за виборчим процесом. Таким чином, демократія пов'язується з участю громадян у формуванні органів влади і впливом на прийняття політичних рішень. Для ефективного перебігу цих процесів потрібна оптимальна взаємодія та комунікація держави і громадянського суспільства.

Справедливою є теза Ю. Воробйова, що формування сталого позитивного ставлення до влади у значної частини електорату і забезпечення участі населення в управлінні справами держави і суспільства є більш ефективним, якщо органи державної влади вступають у діалогічні відносини не з дифузним електоратом, а зі структурами громадянського суспільства (органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, релігійними організаціями, недержавними організаціями у сфері бізнесу, освіти і культури, соціального захисту, а також іншими формами ініціативної участі громадян у рішення конкретних соціальних проблем) [44, с. 10-11].

Адже, на думку вітчизняних дослідників, взаємодія органів влади із громадою забезпечує не тільки прямий зв'язок, а й безпосередньо зворотний, що сприяє прозорості та відкритості діяльності владних структур. А це відповідно сприяє демократизації суспільства, адже громадянин відчуває себе почутим, а це у свою чергу визначає впевненість громадянина в його причетності до суспільного розвитку [60, с. 632].

На думку Г. Нестеренко громадянське суспільство як сукупність створених на добровільній основі організацій, які виражають інтереси певних соціальних груп і організують своїх членів незалежно від державної влади не може бути повністю вільним від інституту держави: в процесі самоорганізації, який активно розгортається в громадянському суспільстві, утворюються параметри порядку – але надалі вони фіксуються державною владою і відтоді регулюють громадянські взаємини. З іншого боку, і державне управління тісно пов'язане з громадянським суспільством, можна навіть зауважити, що вони не мають чітких меж одне стосовно одного [148, с. 178-183].

Має сенс синергетична теза, що саме вплив громадянського суспільства на державу (шляхом породження параметрів порядку) є прямим, а виробництво державою законів, їх функціонування та контроль за виконанням – це вже зворотний зв'язок. Усе вище зазначене логічно підводить нас до узагальнюючого висновку про те, що демократизація спільноти означає не передачу влади громадським організаціям, і не просто їх можливість впливати на прийняття державних рішень – а активну врівноважену узгоджену співпрацю органів державної і громадської влади. Функціональними органами останньої якраз і виступають громадські організації. Більш детально ця ідея отримує розвиток у колективній монографії «Громадські організації як чинник демократизації суспільства» [60].

Взаємодія органів державної влади з громадянським суспільством має бути реалізована щонайменше на трьох рівнях:

- 1) на оперативному – будь-яка громадська організація має вступити у взаємодію з органами державної влади для вирішення гострих ситуацій, що склалися на місцевому рівні;

- 2) на тактичному – в контакті мають перебувати громадські організації, що відтворюють думку територіальної або національної громади на районному, міському або обласному рівні з питань експертної оцінки стану проблем соціального розвитку та контролю за виконанням прийнятих рішень;

3) на стратегічному – громадські організації мають привертати увагу державних органів до розбудови нормативно-правової бази їх діяльності, створення представницької структури громадських організацій як в країні так і на міжнародній арені, акредитації міжнародних організацій, представників світового громадянського суспільства в країні, що потребує широкого використання інструментарію експертизи і прогнозування соціального розвитку [60].

Реалізація названих функцій забезпечується низкою механізмів (політичної участі, поділу влади, соціального контролю), а провідними елементами, які виконують специфічну функцію інтеграції державної влади і громадянського суспільства, постають типові моделі дорадчих органів. [60, с. 730].

Разом із тим, останнє являє собою лише зовнішній бік актуальних тенденцій в оптимізації демократичного управління державою. Є ще й прихований, «внутрішній» бік – той, без налагоджування якого демократію в нашій країні так і будуть повсякчас називати «хибною», «гібридною», «напів-» «псевдо-», тощо. Це формування й розвиток демократичної політичної культури суспільства, соціуму, груп, особистості.

Розглядаючи значимість ролі політичної культури у розвитку демократії, демократичного управління, варто звернутися до ключових ідей концепції громадянської культури американських дослідників Г. Алмонда і С. Верби, та впливу останньої на стабільність демократичного політичного режиму [3].

Вчені виокремили три основних типи політичної культури, а саме: приходську, де немає конкретизації політичних ролей і де орієнтація зазвичай не конкретизується; підданську, де ставлення до політичної системи у цілому є пасивним; і культуру участі, в якій члени суспільства чітко орієнтовані на систему в цілому, на систематичне залучення до процесу прийняття політичних рішень. Дослідники зазначають, що розвиток демократії є можливим завдяки формуванню громадянської культури як змішаного типу. В її межах багато хто

з громадян може бути активним у політиці, але більшість відіграє пасивну роль підданих. І навіть у тих, хто активно виконує роль громадянина, якості підданих і громадян не повністю витіснено. Це стає можливим завдяки тому факту, що, по-перше, орієнтації прихожанина і підданого змінюють інтенсивність політичного залучення і активності індивіда. Політична діяльність є лише частиною інтересів громадянина, і при чому, не дуже важливою. Зберігання інших орієнтацій обмежує ступінь його залучення до політичної діяльності і підтримує політику у потрібних межах. Більш того, орієнтації прихожанина і підданого не просто співіснують з орієнтаціями учасника, вони пронизують та видозмінюють їх [3].

Існує тісний двобічний зв'язок між формуванням політичної культури громадянського типу і ступенем політичної зрілості та активності громадян: без достатнього рівня розвитку першого не буде повноцінного другого, - і навпаки. Реалізація волі особистості, рівно як і політична участь суб'єктів громадянського суспільства у самовідтворенні інституту влади, ґрунтується на певній політичній культурі. Тому, як справедливо зазначає Е. Гутман, з одного боку, реалізація закріплених прав на основі запровадження ефективних механізмів залучення громадян до участі у законотворчій діяльності слугуватиме розвитку політичної культури, політичної та правової освіти громадян, сприятиме утвердженню демократичних цінностей і формуванню дієвих правових засад громадянського суспільства в Україні [65, с. 326].

З іншого боку, розвиток політичної культури має бути випереджувальним – тоді він може стимулювати прогресивну динаміку демократичних механізмів самоорганізації суспільства.

Висновки до третього розділу

Управлінський потенціал демократії досліджено у контексті взаємодії та взаємообумовленості таких важливих складових суспільного розвитку як демократія, право, політика й управління. Співвідношення демократії та

управління досліджено через призму категорії форми та змісту. Форму окреслюють демократичні інститути суспільства, зміст – владно-управлінська діяльність. Визначається їх взаємообумовленість: влада є функціональною особливістю і реалізується через соціальне управління; інститути демократії є формою організації і здійснення влади та управління. Демократія за своєю природою є органічною, організуючою формою, а управління в демократичному суспільстві розглядається як особлива функція та один з головних факторів, що визначає рівень ефективності суспільного розвитку.

На характер взаємодії демократії та управління впливають правові, економічні умови життя суспільства, рівень матеріально-технічної і духовної культури суспільства. Критеріями оцінки такої взаємодії є зрілість, готовність суспільства до демократії та ефективність управлінської діяльності.

Представницька демократія, як найбільш розповсюджений спосіб організації влади в суспільстві, будується на основі виборності органів влади та осіб, які діють від імені громадян, представляють їх інтереси і звітують перед ними. Вагомим, особливо для країн, що трансформуються у бік демократичних, є усвідомлення того, що представницькі органи створені народом, тому вони підзвітні народу та відповідальні перед ним. Важливим також є те, що громадяни повинні знати і використовувати прийоми контролю за діями влади, серед яких проаналізовано: моніторинг певних дій, лобіювання, консультації, діяльність громадських рад, громадських слухань, експертні оцінки та експертизи. Значимою є участь громадян в організації виконання прийнятих владою рішень, у формуванні громадської думки та зворотного зв'язку між владою і суспільством.

У демократичному управлінні органічно поєднуються категорії демократії і права, політики і управління. Вони не поглинаються, а органічно взаємодоповнюються, зберігаючи при цьому автономний, самостійний статус. У контексті аналізу ознак демократичного управління розглядаються поняття демократизм та ефективність. Що вищою є якість та ефективність управління, то розвинутішими є прагнення демократії. З іншого боку, чим досконалішими є

демократичні інститути, тим ефективніше державне управління може впливати на соціальні процеси. Демократизм та ефективність є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими поняттями, проте не гарантують одне одного.

Результативність демократичної трансформації залежить від розвиненості державних і громадських інститутів, гласності, рівня політичної культури, ефективності управління і самоуправління, авторитету закону.

РОЗДІЛ 4

ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ СУЧАСНИМ СУСПІЛЬСТВОМ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

4.1 Особливості імплементації демократичних перетворень в політичне життя сучасної України

Початок 90-х рр. ХХ ст. в Україні позначений загальною тенденцією лібералізації суспільного життя, що поступово відобразився на системі взаємовідносин між державою та громадянським суспільством, інституційному та нормотворчому процесах. Осмислення процесу демократизації політичного життя вітчизняними дослідниками та політичними експертами відбувається на основі принципів науковості, об'єктивності, історичності, системності, які передбачають об'єктивне висвітлення та комплексний аналіз політичних і суспільних процесів (праці В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Беха, К. Ващенко, В. Горбатенка, Г. Дашутіна, М. Дмитренка, Г. Зеленько, І. Кресіної, Н. Латигіної, М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Северинюка, Є. Тихомирової, С. Телешуна, Ю. Шайгородського, М. Шаповаленко та інших дослідників). У дисертаційних роботах В. Дем'яненка, О. Євтушенка, О. Категоренка, О. Коляденка, О. Новакової та інших досліджуються проблеми демократизації політичної системи України.

Демократія є важливою і універсальною політичною умовою та засобом оптимізації організації, функціонування і вдосконалення суспільства і держави, вільного розвитку особи. За сучасних умов політичний демократизм означає: особисту, індивідуальну свободу людини; спосіб управління суспільними справами, певний режим, порядок здійснення влади; соціальна активність, участь громадян у житті держави, у розв'язання суспільних проблем. Держава дає особі певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору і обрання представників влади, свободу слова тощо.

Від критеріїв демократії залежить не тільки оцінка зрілості суспільства, а й визначення напрямів його подальшої демократизації. Науковці визначають, що демократизація суспільства вимагає такої політики, яка б забезпечила розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання виникаючих конфліктів – з іншого. Для цього необхідно також, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування правової держави і громадянського суспільства. Будь-які способи стримати демократію або вдатися до імітації означатимуть гальмування суспільного прогресу [172, с. 166].

Сучасна Україна перебуває на шляху демократичних перетворень – удосконалення існуючих та запровадження нових основ демократії. Легітимність влади, від якої суспільство очікувало ефективного управління та вирішення актуальних питань, є необхідною умовою для успішної демократії. Розвиток демократії зараз зіштовхнувся із загрозами і викликами, пов'язаними із глобалізацією суспільства, поширенням терористичної загрози, етнічними конфліктами, що приводить до серйозних змін у функціонуванні сталих демократичних інститутів.

Процес становлення демократичної політичної системи в сучасній Україні відбувається складно, суперечливо, на тлі перманентних криз у політичній, економічній, соціальній та духовній сфері. Специфіка протікання процесу демократизації в Україні полягає у збереженні при владі груп старого радянського правлячого класу, у відсутності фази досягнення суспільного пакту між представниками протидіючих у ході демократизації сторін, збереженні для цього класу певних гарантій політичної і економічної безпеки та включення його до нової політичної системи як легітимного учасника політичного процесу. Науковцями відзначається стихійність, необґрунтованість суспільної трансформації, ігнорування владою прогностичних оцінок науковців, відсутність достатнього політичного та правового забезпечення реформ,

зневага інтересів суспільства, поляризація суспільства, тиск олігархічних структур на економіку країни, великий рівень корупції, економічний, соціальний, етнічний, регіональний, ідеологічний розкол суспільства, що призвели до політичної кризи, яка вибухнула революційним виступом народних мас і перманентними політичними суперечками.

Створення демократичних інститутів у сучасній Україні супроводжується суперечностями про їх доцільність і можливість застосування в українському політичному процесі. Серед багатьох чинників демократичних перетворень не можна не виокремити такі, як певний рівень соціально-економічної модернізації суспільства, ступінь розвитку політичної культури, створення масового середнього класу, становлення громадянського суспільства.

Більшість дослідників вважають, що стабільність демократії залежить від широкої підтримки з боку громадян. Громадянське суспільство не може бути просто запозичене, а повинно формуватися на основі традиційної культури з огляду на економічний і політичний розвиток країни, зростання добробуту і самосвідомості народу.

Реальна участь громадян у формуванні органів влади є свідченням того, якою є держава, її цілі і ставлення до свого народу. Важливо, що залучення громадян до процесу прийняття управлінських рішень має правову основу, що записано у Конституції України. Важливою є участь громадян в організації виконання прийнятих владою рішень, особливо у формуванні громадської думки та зворотного зв'язку. Слід відмітити, що питання участі громадян у процесі вироблення управлінських рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства.

Політична влада, на нашу думку, повинна усвідомлювати, що реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення. Формула «народ є джерелом влади» стає не просто декларацією, а фактичним станом справ у суспільстві. Демократія передбачає поважання права і закону, наявність у суспільстві сталої законності і міцного правопорядку, послідовне здійснення принципу поділу

державної влади за її функціональними формами на законодавчу, виконавчу й судову.

Правова держава і громадянське суспільство передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою та громадянами, які є, зрештою, основними законотворцями і, водночас, суб'єктами права. За своєю сутністю законотворчий процес потребує прозорості, відкритості, доступності та участі у ньому громадян та громадських організацій, що є ключовим елементом для реалізації демократії в Україні. Більш того, така участь є вельми важливою для розробки якісних законопроектів.

Зрозуміло, що гілки влади на всіх рівнях повинні формуватись демократичними, прозорими і чесними виборами. Загальна декларація прав людини встановила загальне право на вибори. У Статті 21 Загальної декларації зазначається, що «кожна людина має право брати участь у процесі управління своєю державою, безпосередньо або через вільно обраних представників». У тій самій статті йдеться про те, що вільні вибори є єдиною основою влади уряду: «Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля має виражатися в ході періодичних та справжніх виборів, які повинні проводитися на основі загальності та рівності виборчого права шляхом таємного голосування або із застосуванням рівнозначних процедур вільного волевиявлення».

Усі кандидати, партії та політичні організації, які бажають взяти участь у виборах, повинні мати таку можливість, змагаючись на засадах рівноправ'я та неупередженості, що декларуються законодавством та забезпечуються владою. Кандидати та політичні партії повинні мати безперешкодний доступ до засобів масової інформації, не зазнаючи дискримінації, а державні мас-медіа мають виконати своє зобов'язання — надавати збалансовану інформацію у достатньому обсязі, аби виборці мали змогу зробити вибір на основі всієї отриманої інформації. Автори «Посібника зі спостереження за виборами» зазначають, що нормативні акти, що регулюють питання фінансування передвиборчої кампанії, не повинні надавати преференції або піддавати дискримінації жодну партію чи кандидата. Має існувати чітке розділення між

державою і політичними партіями, і державні ресурси не повинні використовуватися у нечесний спосіб на користь одного кандидата або групи кандидатів. Управління виборами на усіх рівнях має здійснюватися професійно і неупереджено, а процеси голосування, підрахунку голосів та встановлення результатів повинні відбуватися без фальсифікацій чи маніпуляцій. Кандидати, партії та виборці повинні мати можливість невідкладно вимагати відшкодування, в тому числі в установах незалежної судової гілки влади, у випадках порушення закону або прав людини. Особи, які порушили закон, мають бути своєчасно притягнуті до відповідальності. Кандидатам, які отримали необхідну для обрання кількість голосів, має бути забезпечений належний вступ на посаду [174].

Силу впливу на виборчі процеси потенційно мають громадські організації. Мета «втручання» громадських організацій може бути різною, серед найбільш розповсюджених: поширення різної інформації щодо політичних акторів виборів; контроль за виборчим процесом; консультування виборців у питаннях виборчого процесу, виборчого законодавства тощо; спостереження за проведенням чесних і прозорих виборів; підготовка членів виборчих дільниць тощо [60, с. 379].

Оскільки виборчі процеси в Україні, на думку М. Лациби характеризуються тим, що ні органи влади, ні політичні партії не зацікавлені в проведенні чесних і прозорих виборів, представники влади і владних партій намагаються використати «адміністративний ресурс» для того, аби лишитися при владі, а опозиційні партії готові з легкістю порушувати стандарти чесних та прозорих виборів, якщо це допоможе їм перемогти [123].

Як наслідок, відповідальність громадських організацій під час виборів посилюється ще й тим фактом, що необхідно уникнути суб'єктивізму відносно тих чи інших партій, залишитися неупередженими консультантами при наданні консультативної допомоги виборцям.

Саме громадські організації, чесні журналісти та небайдужі громадяни, як свідчить практика, виявилися головними опонентами влади та політичних

партій, що порушували виборче законодавство. Саме вони забезпечували поширення всебічної інформації про вибори та сприяли усвідомленому вибору громадян. Більшість із них достатньо професійно виконували свою функцію здійснення громадського контролю за виборчими процесами. Однак відомо й чимало випадків використання політиками громадських ініціатив з метою спрямованої підтримки певних політичних сил та агітації за них.

Досліджуючи роль громадських організацій на виборах М. Лациба виокремлює найбільш поширені види діяльності громадських організацій під час виборчого процесу. По-перше, це інформаційно-мобілізаційні акції: інформування виборців щодо різних аспектів виборчої кампанії і виборчих прав громадян, мобілізація виборців та активізація їх участі у виборах. По-друге, – правозахисна діяльність: консультування виборців та учасників виборчого процесу стосовно методів захисту їх виборчих прав. Цим видом діяльності займалися, наприклад, Об'єднана асоціація юристів Закарпаття та Фондація регіональних ініціатив (м. Ужгород), а також Всеукраїнська громадська організація «Фондація сприяння правосуддю» (м. Київ), яка провела низку семінарів із питань законодавства про вибори та ін.

По-третє, – моніторингова діяльність: стеження за дотриманням виборчого законодавства, спостереження на виборчих дільницях та безпосередньо в день голосування, проведення електоральних соціологічних досліджень.

Четвертий вид діяльності громадських організацій під час виборчого процесу – просвітницька діяльність: правова й організаційна підготовка спостерігачів, правова підготовка членів виборчих дільниць, підвищення якості підготовки суддів у галузі виборчого законодавства;

Яскравим прикладом останніх двох пунктів є діяльність Чернігівського громадського комітету захисту прав людини, який здійснював за підтримки Асоціації американських правників та організації «Правова ініціатива» в центральній та Східній Європі» проект «Правова допомога суб'єктам виборчого процесу-2004», що передбачав роботу з широким колом цільових

груп – від суддів до членів комісій, а також широкий спектр напрямків діяльності – від правової допомоги до підготовки звіту за результатами моніторингу порушення прав людини на виборах та ін. [123].

На відміну від виборів 2004 р., вибори 2009 і 2012 років не відрізнялися масовою активністю громадських організацій, не характеризувались значним суспільним резонансом у вигляді проведення масових акцій протесту, акцій перевірки списків виборців та ін.; засвідчили значно менший відсоток залучення населення до виборчого процесу, на фоні наполегливої рекламної діяльності, і діяльності щодо залучення населення до політичного процесу зокрема; продемонстрували збільшення обсягів активного використання громадськими організаціями рекламних технологій, символіки, ЗМІ: загалом кампанія характеризувалася застосуванням великої кількості інноваційних методів впливу на суспільну думку і політичну активність населення.

Важливим елементом демократичного життя є активна позиція громадян та їх організацій по контролю за виборчим процесом, адже Україна є суб'єктом міжнародних правових відносин. Спостереження за виборами має посилювати відповідальність та прозорість, підвищувати рівень довіри до виборчого процесу як з боку самих виборців, так і з боку міжнародної спільноти. Факт присутності міжнародних спостерігачів не слід розглядати як такий, що забезпечує легітимність або визнання виборчого процесу. Спостереження за виборами — це діяльність, основним призначенням якої є підтримка держав, які нещодавно стали на шлях демократичного розвитку, і держав, які прагнуть цього. Зокрема, в рамках такого сприяння функціонує Бюро демократичних інститутів і прав людини зі спостереження за виборами (БДІПЛ).

Бюро може направляти одного експерта або невелику групу експертів для присутності безпосередньо до, під час та безпосередньо після виборів. Група експертної підтримки найчастіше направляється у випадку проведення муніципальних виборів або референдуму, здійснювати більш масштабне спостереження за ходом якого БДІПЛ не має наміру.

Ще однією формою впливу громадських організацій на органи влади під час виборів науковцями визначена діяльність неформалізованих об'єднань (наприклад, «Пора», «Чиста Україна», «Студентська хвиля», «Знаю!» та ін.). Такі об'єднання спеціалізуються переважно на: проведенні масових акцій; розповсюдженні агітаційної продукції та інформаційних матеріалів на виборах; зборі коштів; наданні організаційної допомоги учасникам громадських акцій; представники таких організацій можуть брати участь у виборах в якості спостерігачів тощо [60, с. 383; 209].

Одним з елементів політичного життя, що здатний впливати на розробку та прийняття владних рішень, який бере участь у забезпеченні демократичного, прозорого та чесного характеру виборів у органи державної влади всіх рівнів та місцевого самоврядування, а також участь у роботі громадських рад і колегій, створених при центральних органах влади Ю. Якименко Ю називає неурядові дослідницькі (аналітичні) центри [237, с. 10].

Аналіз попередніх виборів і процес прийняття важливих рішень на державному рівні не дає нам основу вважати, що в Україні вже є достатній рівень демократії. Створення таких умов і є наступним політичним пріоритетом, який повинна вирішити українська влада. Проте, асоціюючи демократію завжди з вільним вибором, варто пам'ятати, що сама процедура виборів може набувати різноманітних форм. Виборча система не є певною єдиною та універсальною моделлю для всіх демократій. Існують три великі групи – мажоритарна, пропорційна та змішана. При цьому не можна однозначно стверджувати, що якась з них є більш демократичною, ніж інші. Також це стосується і принципів, які покладено в основу функціонування тих чи інших невід'ємних для демократії інститутів.

Політичний режим є демократичним тоді, коли він представляє інтереси широких верств населення. Політична еліта повинна управляти в інтересах більшості суспільства, а не для вигоди привілейованої меншості. Демократія виходить із цінності кожної людини, тому прагне до утворення цивілізованих умов життя для всіх громадян.

Науковці виокремлюють чинники, які гальмують утвердження демократичних засад в суспільстві: висока забюрократизованість апаратів і управлінських процедур у державній владі й самоуправлінні на тлі ще низької політичної й управлінської культури чиновництва; низька законослухняність на всіх рівнях влади; корупція; недостатньо висока політична і правова культура громадян, які не можуть відстояти свої права і свободи; високий рівень конфліктності в суспільстві та серед політичної еліти [171, с. 36].

Ці та інші чинники показують наявність комплексу проблем у перетворенні української держави на справді демократичну і правову.

Демократизація, яку проходить Україна, повинна поповнюватися не лише економічними змінами, які мають важливе значення в умовах перехідного стану суспільства, а й забезпечуватися відчутним соціально-правовим оновленням. Воно передбачає наповнення конституційних положень реальним змістом, реформуванням і підвищенням ролі судової влади, реальний захист прав і свобод людей, демократизація відносин влади і громадянина. До цього спонукає потреба правового реформування українського суспільства. На думку дослідників, орієнтирами тут можуть стати:

- визнання права людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства, усвідомлення гуманістичної ролі, значення легітимності та демократичності, моральності та справедливості, відповідності високим міжнародним європейським стандартам;
- підвищення ефективності державного управління, раціоналізація всієї системи бюрократії, удосконалення засад розвитку через конституційні та правові норми, правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформами, стабільності й правопорядку в країні;
- адекватне усвідомлення призначення і можливості права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду, пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку [153, с. 11].

Утвердження демократичного ладу в державі передбачає здійснення

цілого комплексу заходів у різних сферах суспільного життя, а також переорієнтацію наявних соціально-політичних структур та формування демократичного типу політичної культури. Все це потребує тривалого часу й постійної корекції поставлених завдань.

Одним із найважливіших орієнтирів у діяльності держави вважається необхідність підвищення рівня конкуренції у сфері державотворчої діяльності. Відсутність достатнього рівня конкуренції у політико-владних структурах України дає змогу номенклатурно-клановим утворенням керувати державою за допомогою волонтаристських методів. Тому стає активною потреба розвитку конкуренції в середовищі державних службовців, що передбачає: рекрутування їх на основі професіоналізму; залежність службової кар'єри від особистих якостей працівників; адекватну оплату праці державним службовцям [171, с.34].

У перехідних державах особливого значення для успіху модернізаційних процесів набуває необхідності максимальне наближення держави до людей, що забезпечується через підвищення довіри населення до діяльності держави. Це досягається шляхом інформованості населення щодо підготовки і здійснення соціально-економічних програм, розширення участі населення за посередництвом взаємних консультацій державних інститутів та структурних підрозділів громадянського суспільства.

В перехідному стані вирішального значення набуває створення децентралізованої політичної системи. Це дасть змогу підвищити якість управління й розширити представництво та реалізацію інтересів місцевих спільнот і окремих громадян. Несвоєчасне втілення політики децентралізації в Україні привело до значної деградації централізованого механізму прийняття рішень.

Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства в умовах демократизації вважається поширення демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. Відомий західний політолог Р. Дарендорф вважав, що шлях до свободи веде в бік, протилежний адміністративному централізмові, туди, де, можливе створення відкритих форм держави й

суспільства [69, с. 72].

Гармонійна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дають змогу поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово зведене до мінімуму і дасть можливість останній посісти належне місце їй в умовах сучасного розвитку, місце – бути лише функцією суспільства під його всебічним і постійним контролем.

У посттоталітарних країнах демократичні державні інститути недостатньо інтегровані в суспільний організм. Модель модернізації повинна бути оригінальною для кожної країни та враховувати історичні, культурні, духовні, соціальні, економічні, політичні особливості. Для пострадянських країн особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Важливою є стабілізація законодавства, легітимний розподіл функцій влади та формування сильного центру, утвердження демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення.

Варто зосередити свої зусилля на вищих пріоритетах, що передбачає подолання таких негативних явищ, як корупція, тиск на ЗМІ, порушення права інтелектуальної власності, вплив адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній. Україні необхідно розробити на загальнодержавному рівні всього суспільства власну чітку стратегію розвитку, тобто план дій на рівні українського народу.

В сучасних умовах Україна не повинна залишатися у перманентному стані політичної, соціальної і економічної нестабільності. Реформи, що покликані перетворити Україну на демократичну державу, здатну забезпечити права і свободи людини та високий життєвий рівень громадян, впливову державу на міжнародній арені залишаються незмінними. На думку вчених,

наслідком реформи має стати перемога суспільного ладу, побудованого за критеріями постіндустріального, інформаційного, високо технологічного суспільства, що розвивається на основі досягнень сучасної науки і техніки. Це передбачає зміцнення держави, де кожна гілка влади діє відповідно до передбачених компетенцій для забезпечення намічених цілей. Економічна роль держави повинна визначатися потужною соціальною орієнтацією поряд із створенням нею реальних умов підтримки і розвитку середнього класу, економічно незалежного від держави, здатного впливати на прийняття важливих політичних [78, с. 17].

Враховуючи це, науковці визначають такі напрями демократизації українського суспільства:

1. розвиток громадянського суспільства та зниження рівня віддаленості влади від громадян;
2. сприйняття демократії як цінності більшістю громадян, порівняно високий ступінь їх освіченості, що дає людям можливість робити свій вибір свідомо;
3. формування політичної еліти, що сповідує демократичні цінності;
4. досягнення консенсусу між різними політичними силами. Подолання суперечності між демократичною формою і недемократичною сутністю інститутів влади;
5. високий соціально-економічний рівень розвитку держави, економічна стабільність, переважання середнього класу;
6. збереження чесних, змагальних та регулярних виборів;
7. захист прав меншості. Думка більшості, виражена демократичним шляхом під час виборів, є необхідною, але не достатньою умовою демократії. Лише поєднання уряду більшості й захисту прав меншості становлять демократію;
8. політичний лідер держави (глава держави) повинен брати на себе відповідальність і мати активну позицію стосовно процесів, що відбуваються в країні;

9. активна життєва позиція молоді. Від того, наскільки глибоко молодь інтегрована в усі сфери життя, залежить напрям і темп розвитку суспільства;

10. формування сприятливого зовнішнього оточення, вироблення адекватного новому режиму зовнішньої політики, заснованої на узгодженні наявних у суспільстві інтересів, у співпраці з парламентом, політичними партіями і з врахуванням громадської думки [152, с. 19].

З наявних у підсвідомості ідей демократизація має перейти в активну свідому діяльність, до якої залучатимуться всі члени українського суспільства.

Політична реформа означає перетворення політичного життя суспільства без зміни основ існуючого ладу. Поняття політичної реформи вміщує в себе цілий комплекс складових, які передбачають реформування системи політичних відносин у суспільстві шляхом більш чіткої артикуляції політичних інтересів, раціоналізації політичної діяльності, виведення політичної свідомості на якісно новий рівень, формування активістського типу політичної культури тощо. Конституційна реформа в Україні, яка передбачає перерозподіл частини повноважень між президентом та урядом і парламентом, є ключовою до вирішення політичної кризи.

Основними політичними тенденціями у 2010-2013 роках в розвитку демократичної політичної системи української держави були: консолідація влади після перемоги В. Януковича на виборах у 2010 році та домінування Партії регіонів і пов'язаних із нею бізнес-груп у всіх гілках влади на всіх рівнях; зростання ролі органів центральної влади та зниження компетенцій місцевого самоврядування у зв'язку з поверненням до попередньої Конституції 2006 року з президентським правлінням; зростання авторитарного правління з відносно сильним політичним плюралізмом та громадянським суспільством, а також з наявністю деяких вільних ЗМІ.

Розвиток і реформування політичної системи України відбувається сьогодні під впливом об'єктивних обставин, очікуваннями громадян та глобальних викликів сучасності. Ними задається спрямованість реформи та пріоритетність завдань, що стосуються, у першу чергу: оновлення змісту та

форм забезпечення народного суверенітету в умовах світових тенденцій глобалізації та регіоналізації; розуміння сутності народовладдя та механізмів його реалізації в рамках основних демократичних інститутів; ефективної організації державної влади, її орієнтації на потреби громадян; запровадження нових принципів і форм територіальної організації влади [152, с. 32].

Основними завданнями змін до Конституції України було створення ефективної, політичної відповідальної влади, гілки якої б не конфліктували чи конкурували між собою, а змагалися за кращу пропозицію для суспільства.

Сьогодні конституційні норми містять низку недоліків: нечіткість принципу народовладдя, зокрема, право народу змінювати та встановлювати конституційний лад; недосконалий спосіб формування та відповідальності уряду; закріплення неефективної системи центральних органів виконавчої влади; відсутність реальних гарантій незалежності судів та прокуратури; невідповідність адміністративно-територіального устрою принципам організації ефективної системи влади та управління тощо.

Головними рушіями конституційних змін попередніх років було прагнення тих чи інших політичних сил до розширення повноважень президента або їх звуження на користь уряду чи парламенту. Щоразу у розробках конституційних проектів нехтували суспільні потреби у встановленні системи стримувань і противаг та становлення ефективного механізму державного управління.

Особливий акцент сучасні політики роблять на реформуванні системи взаємовідношення між гілками влади, збільшення питомої ваги політичних партій у політичному житті сучасної України. При цьому низька ефективність процесів трансформації політичної системи України певною мірою пов'язана із недостатньою реалізацією соціальної ролі, яку повинні були виконувати інститути громадянського суспільства у соціально-політичному житті ще у перші роки незалежності. У цьому контексті С. Бостан справедливо наголошує, що політична реформа повинна бути орієнтована на стійке зростання та інтереси більшості, а не на корисливі інтереси небагатьох. А кінцевою метою

має стати демократична, соціально-правова держава, яка здатна реалізувати програму прискорення економічних і соціальних перетворень, забезпечити зростання добробуту народу, духовне і моральне оздоровлення суспільства, підвищення престижу та міжнародного авторитету України [37, с. 39].

Беручи до уваги всі проблеми та недоліки побудови демократії в країнах, які пройшли цей шлях, українська держава має виробити власну модель, що враховуватиме історичні та культурні цінності, які виникли на теренах України, є природними для політичної свідомості громадян, інтегруючи досвід провідних країн світу.

Основними напрямками розвитку демократичної політичної системи України науковці називають:

- подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору демократичним засадам в управлінні суспільством на всіх його соціально-політичних організаціях;
- розвиток демократичної, правової, соціальної держави на принципах демократії і політичного плюралізму з ефективно діючими політичними інститутами;
- законодавче забезпечення можливості встановлення балансу політичних сил, яке спонукало б до рівноваги стримуючих противаг, законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, їх співробітництва;
- законодавче забезпечення залучення представників політичної опозиції, засобів масової інформації до участі у діяльності владних інститутів, розробки, прийняття та регламентації важливих державних законів;
- забезпечення реальної підзвітності виборчих органів влади, політичних сил, що їх утворюють перед виборцями і створення умов, які б дозволяли змінність влади, що вичерпала законодавчий термін або не виправдала довіри електорату;
- формування інститутів громадянського суспільства як співтовариства вільних людей і їх самодіяльних організацій, політичних партій, рухів, профспілок, кооперативів, асоціацій;

- забезпечення дієвої участі громадськості у формуванні та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави;
- забезпечення необхідних прав для розвитку політичної нації в цілому та кожного етносу зокрема, формування і зростання національної свідомості і самосвідомості, політичної культури владної еліти і кожного громадянина; своєчасне самооновлення політичної системи України з врахуванням внутрішнього і міжнародного становища, тобто її постійна самоадаптація.

Отже, осмислюючи певний позитивний і негативний досвід у розбудові сучасної демократичної держави, необхідно зазначити, що сьогодні актуальною залишається розробка таких ключових проблем теорії, як роль держави у підтримці захисту і зростання середнього класу, регулюючі функції держави в економіці і соціальній сфері. Поглибленні пошуку реального забезпечення прав і свобод громадян, розвитку правової системи з питань правового регулювання з ефективної боротьби з корупцією та організованою злочинністю, а також правових аспектів пошуку Україною свого місця і міжнародного впливу у світовому світо порядку.

4.2 Чинники сучасних демократичних змін та роль молоді у їх реалізації

Обираючи демократичне майбутнє для України, слід виходити з того, що в реальності чіткої моделі демократії не існує. Також погоджуємося з тезою В. Цветкова та В. Горбатенка, що демократію не можна сприймати як абсолютне явище з раз і назавжди заданими атрибутами [226, с. 79].

Демократія постає як певний ідеал, мета, до реалізації якого можна наблизитися різними шляхами. У такому розумінні демократія постає швидше як постійний стимул самовдосконалення суспільства і держави, ніж схема, яка застосовується однаково й за однаковими правилами у будь-яких випадках, у будь-яких історичних, соціальних та культурних контекстах.

Важливим аспектом демократичних змін сучасної України є їх зовнішній вимір, зумовлений процесами глобального розвитку, характером геополітичних відносин. Нині глобалізація впливає на характер усіх складових політичного життя сучасного суспільства. Як справедливо зауважує Л. Півнева, цей вплив відображається насамперед у руйнуванні старої конструкції національного демократичного співтовариства держав та їхньої політичної культури, поширюючи цінності, які взаємопроникають, намагаючись створити єдину світову спільноту [166]

Розуміння геополітичних відносин надає можливість охарактеризувати особливості Східноєвропейського регіону, до якого належить Україна. Він, вказує І. Шлука, характеризується специфічним географічним положенням, яким зумовлена виняткова вага у міжнародній торгівлі як транзитної держави. У напрямку «північ — південь» - це шляхи транспортного сполучення між північчю Європи та Чорноморським регіоном, у напрямку «захід — схід» — між Російською Федерацією, країнами Центральної Азії та Євросоюзу [234, с. 120].

Особливе географічне розміщення зумовило складну історичну долю даної території та українського народу — від часів занепаду Київської Русі це був шлях боротьби за незалежність і територіальну цілісність. Також Україна була місцем стику двох культур — європейської та азіатської. І понині, на думку науковців, у військово-політичному відношенні Україна розглядається як своєрідний «буфер», «прикордонна смуга» між двома полюсами геополітичного впливу — РФ та ЄС [213, с. 15].

Перед суверенною Україною постає складний геополітичний вибір пріоритетного напрямку стратегічної співпраці: між західними сусідами або ж східним сусідом. Орієнтація на «схід» чи «захід» є одним із чинників, що викликають ідеологічне протистояння між регіонами України. В останній час, особливо в період Революції гідності усе більшої популярності набуває орієнтація на самодостатнє політичне існування України.

Ми розділяємо погляд І. Штуки, що існує вагомий вплив чотирьох груп чинників на подальший розвиток демократії в Україні: чинник «притягання» колишніх республік СРСР до економічного та політичного центру - Росії; чинник розширення впливу західноєвропейської демократії - ЄС; розвиток інформаційних суспільств; інші геополітичні чинники [234, с. 121].

Вищеперераховані чинники є зовнішніми та безпосередньо впливають на процес демократичного розвитку українського суспільства.

Розглядаючи перспективи українсько-російських відносин, звертаємо увагу на суттєві відмінності економічного, внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру між українським та російським варіантами розвитку незалежної держави. Події, що розгортаються нині дають підстави вважати, що тісне зближення Росії та України є малоімовірним, однак вплив цього геополітичного чинника буде залежати від розстановки політичних сил і розвитку громадянського суспільства у найближчому майбутньому.

Також припускаємо, що внаслідок впливу низки факторів політичного характеру - лобіювання владою приватних економічних інтересів, наявність перманентного конфлікту між українсько- та російськомовним населенням, який розпалюється деякими вітчизняними політиками, - лише загострять українсько-російські відносини, і у подальшому – нівелюють ймовірність відновлення їх на кшталт тих, які були характерні за часів СРСР.

Важливий зовнішній чинник – вплив Європейського Союзу. З моменту проголошення незалежності Україна прагнула увійти до спільноти провідних демократичних держав світу. Обравши курс на євроінтеграцію, було поставлено за мету наблизитися до європейських стандартів суспільно-політичного життя; відповідати вимогам демократії, які є домінуючими в країнах Європи; втілити у життя демократичні цінності – свободу, відповідальність, рівність, справедливість. Важливими у цьому ключі є вирішення проблем адаптації законодавства України до стандартів ЄС (зближення з із сучасною європейською системою права, реформування вітчизняної правової системи

відповідно до європейських стандартів); реальної внутрішньої демократичної трансформації України (політична консолідація та зміцнення демократії).

Доречним при аналізі впливу зовнішніх чинників на розвиток демократії в Україні видається звернення до проблеми зовнішньополітичної діяльності України. Зовнішня політика кожної країни залежить від багатьох факторів: історичного минулого, географічного розташування, природних ресурсів, міждержавних діалогів, внутрішньополітичної ситуації, ментальних особливостей, релігії, панівної ідеології, ціннісних орієнтацій населення та ін. Усі ці чинники явно чи приховано формують векторну лінію зовнішньополітичних цілей країни та визначають спрямованість стратегічного мислення державних діячів. Зовнішня політика характеризується широкими просторовим та соціальними вимірами, адже за своєю суттю вона визначає характер взаємодії двох або більше держав, відбувається в системі міжнародних відносин та регулюється міжнародними нормативно-правовими документами.

На думку В. Зіміна, зовнішньополітичний розвиток сучасної України як самостійної держави має певні досягнення у сфері міжнародних відносин – членство в міжнародних організаціях, дипломатичні відносини з багатьма державами. Водночас, Україна залишається здебільшого об'єктом зовнішньополітичних впливів. Суперечності у системі міжнародних відносин, особливості внутрішньополітичної ситуації в Україні позначаються на зовнішньополітичному курсі й визначають шляхи його модернізації, потребують зваженого, послідовного підходу у визначенні напрямів та пріоритетів зовнішньополітичної стратегії [88, с. 1].

У цьому ключі науковець визначає, що «трансформація зовнішньополітичної стратегії України в контексті викликів сучасності має охоплювати такі основні напрями: дотримання демократичних засад зовнішньої та внутрішньої політики, що сприятиме всебічній інтеграції України до сучасного світу; антропоцентрична спрямованість, що забезпечується механізмами захисту прав і свобод людини на всіх рівнях; транспарентність (відкритість і прозорість) намірів та дій у сфері міжнародних відносин;

взаємодія між органами влади та громадськими організаціями; вдосконалення інформаційної забезпеченості шляхом використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій» [88, с. 10]

Динамічність і системність проникнення інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сфери життєдіяльності дає підстави стверджувати, що нині в Україні відбувається перехід до нової доби — доби інформаційного суспільства. Це викликає певні зміни у суспільно-політичних відносинах та умовах життєдіяльності людини. Ще Ф. Бекон наголошував на важливості одержання й використання інформації в усіх сферах суспільного життя, зокрема в політичній [96, с. 48].

Основною детермінантою процесу переходу до інформаційного суспільства, організації його різних сфер суспільних відносин є інтенсивний розвиток та впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (Японія, 2000 р.) визначає інформаційно-комунікаційні технології як важливий стимул розвитку світової економіки та політики, оскільки:

1) надають можливість оперативного доступу максимальній кількості людей до текстів законопроектів ще на стадії їхньої попередньої розробки, а також до значного обсягу аналітичної інформації з цього приводу;

2) впроваджують нововведення, яке полягає у можливості кожного громадянина з відносно мінімальними витратами звернутися до необмеженої аудиторії та висловити власну думку з того або іншого питання [149].

Інформаційному суспільству притаманна альтернативна система пріоритетів, де парадигмою соціального розвитку є використання інформації на благо людини та народу, основною цінністю — доступ до інформації та можливість використовувати її без часових, політичних і територіальних перешкод. У суспільно-політичному контексті — це умови для взаємодії ціннісних систем світоглядів та забезпечення умов для самореалізації кожної з них.

Вплив ІКТ на політичне життя виявляється у двох аспектах — інформаційному і технологічному. Так, в інформаційному вимірі ІКТ є: засобами передачі інформації — формування, висловлення, поширення думки; простором «віртуалізації» думки (за аналогією із матеріалізацією) — трансляція ідеї у вигляді аудіо- та відеосигналів, спрямованих на виникнення стабільного ряду асоціацій (переконань); простором для міжособистісного спілкування; засобами самовираження – трансляції власних чи групових переконань; засобами самопрезентації — поширенні інформації про особу, соціальну групу, політичну партію і т.п.

У технологічному вимірі ІКТ — це: засоби встановлення міжрівневого двостороннього зв'язку між суб'єктом та об'єктом впливу; простір для реалізації функціональних систем соціальних, економічних, політичних, культурних та наукових інституцій .

Вищезазначене обумовлює потенційний вплив використання засобів ІКТ на формування політичного життя суспільства. Очевидно, що їхній арсенал зможе змінювати політичну активність, свідомість та поведінку населення. Найважливішими серед них І. Штука називає: засоби вивчення громадської думки (опитування, Інтернет-приймальні); засоби забезпечення участі у процесі прийняття рішень (голосування, конференції, обговорення); засоби агітації (сайти-візитки, розповсюдження інформації про діяльність партії, поштова розсилка, інтерв'ю із політичними діячами); засоби організації суспільно-політичного життя (ініціювання голосувань, організація Інтернет-спільнот, акумулювання інтелектуального та людського ресурсу для вирішення конкретних питань соціальної, економічної чи політичної сфери суспільних відносин) [234, с. 131]

Моніторинг вітчизняного інформаційного простору дозволяє зробити висновок про те, що користування політико-інформаційними ресурсами мережі Інтернет поступово активізується. Так, веб-аудиторія України в 2013 році складала 17,74 млн.(у 2012 році - 15,41 млн). В Україні, за даними реєстру каталогу «Мета – Україна», Інтернет налічує 353 сайти політичної

спрямованості. Серед них: інформаційно-політичних – 98, сайтів політичних партій – 110, особистих сайтів політиків – 71, сайтів партійної преси – 15, порталів соціологічних досліджень політичної сфери – 37 [155].

Водночас, як справедливо зазначає М. Остапенко, у демократичному суспільстві комунікація є ефективною, якщо вона не просто технічно сучасна, інтерактивна, двостороння, а й відповідає іншим демократичним вимогам – таким, як правовий і моральний контроль суспільства над діяльністю ЗМІ, забезпечення справжнього плюралізму думок, прямий контакт між відправниками й одержувачами інформації, децентралізація інформаційних каналів, повага до свободи слова та конфіденційності приватного життя.

В умовах інформаційного суспільства політична комунікація унікальна – відбувається між образами, трансльованими за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Вона набуває властивостей віртуальності, симуляції, міфологізації і медіатизації, а політичне життя – імітаційності, театральності, ілюзорності. Водночас імітація політики не свідчить про відсутність політичного життя як такого, йдеться винятково про його медійне відображення. До суб'єктів політичної комунікації в інформаційному суспільстві додаються нові – політичні інтернет-комунікатори, посилюється значення зворотного зв'язку – відбувається інтерактивний обмін інформацією. Ланки комунікаційного процесу загалом зберігаються – комунікаційні канали й технічні способи обміну, виробництва, інформування та здійснення зворотного зв'язку, але відзначаються удосконаленням технічного рівня і витонченістю інфлуентального (управління мотивацією людини). При цьому політичні сили, не представлені в засобах масової комунікації, можуть бути виключеними з політичної комунікації і, отже, політичного життя [155, с. 155-156]

Серед внутрішніх чинників розвитку демократії в сучасній Україні важливими є горизонтальна (партнерські, контролюючі один одного відносини) та вертикальна (відносини між елементами громадянського суспільства та владними органами різних рівнів – центральні, регіональні, місцеві) взаємодія

держави і громадянського суспільства. Як вже було зазначено, Україна прагне стати рівноправним партнером держав – членів Європейського Союзу. Одна з умов - це реально діюче, життєздатне громадянське суспільство як певна система, яка складається з кількох елементів: громадських організацій (інститути), що виконують соціальні функції; механізмів взаємодії між суспільством та державою; механізмів контролю суспільством владних відносин.

На думку частини вітчизняних науковців процес інституціалізації (соціально-проавового закріплення) громадянського суспільства відбувається такими шляхами: формування інститутами власної світоглядної, моральної та ціннісної системи; входження до чинної правової системи суспільства; ініціювання нових та вдосконалення діючих законодавчих актів, покликаних забезпечувати функціонування і розвиток інститутів [104].

Ми погоджуємося з науковцями, що у реальному житті брак дієвого судового захисту громадян, розчарування та зневіра населення у демократичних інститутах (вибори, партії); низький рівень довіри громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства; поляризація соціальної структури та бідність широкого загалу, низький рівень політичної культури громадян та політичної еліти; патерналістська ментальність, невідповідність управлінських кадрів до вирішення завдань перехідного періоду є головними перешкодами на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні [104].

Основна мета демократичної політики – досягнення балансу між приватними інтересами (виразниками яких умовно можна вважати громадянське суспільство) і колективною волею соціуму, раціонально вираженою в державі (загальносуспільний, державний інтерес). Баланс цих сил можливий у разі продукування громадянським суспільством цінностей і норм, які держава закріплює санкцією, перетворюючи їх із соціальних на правові. Це можливо також за умови розвитку комунікації між державою та громадянським суспільством, що сприятиме зростанню «соціального капіталу», тобто

потенціалу взаємної довіри і взаємодопомоги. Обсяг такого соціального капіталу визначається показником індексу довіри й членства в громадських об'єднаннях.

У політичній науці сформувалась низка підходів до дослідження відносин «громадянське суспільство – держава»: плюралістичний, некорпоративний, мережевий. Також розробленими є три моделі цієї взаємодії: конфронтаційна, патерналістська та консенсусна. За оцінками науковців, експертів, в Україні характер взаємодії держави і громадянського суспільства відзначається певною «кволістю»: з боку держави відчувається незацікавленість, адже немає користі від діяльності інститутів громадянського суспільства; інститути, у свою чергу, докладають недостатньо зусиль, щоб змінити ставлення до себе; відносини будуються переважно на основі спонсорства громадських інститутів; недостатнє інформування населення про діяльність інститутів громадянського суспільства; недостатня комунікація між владними органами та інститутами громадянського суспільства.

Одним з факторів розвитку демократії, як зазначає, А. Боднар, є створення багаторівневої системи відносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Для цього необхідним є повноцінна нормативно-законодавча база, яка б регламентувала діяльність інститутів громадянського суспільства, а також держави як посередника в розв'язанні конфліктних ситуацій у громадянському суспільстві [29, с. 74.]

У цьому контексті слухною видається думка науковців щодо створення концепції ефективної взаємодії на горизонтальному та вертикальному рівнях усіх структур громадянського суспільства з чітко зорієнтованою діяльністю та функціями усіх його інститутів. Експерти фіксують, що найвищий рівень плідної співпраці існує між такими парами структур: органи місцевого самоврядування – органи державної влади; органи місцевого самоврядування – політичні партії та рухи; органи державної влади – політичні партії та рухи. Тобто, співпрацюють структури, що репрезентують сферу управління суспільством на різних рівнях [43, с. 48.].

На думку вчених для подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні необхідно: законодавчо врегулювати багаторівневу систему відносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства; розробити концепцію ефективної взаємодії на горизонтальному і вертикальному рівнях усіх структур громадянського суспільства з чітко визначеними функціями усіх його інститутів; визнати провідними осередками діяльності інститутів громадянського суспільства місцеві структури (територіальні громади, ради, органи самоорганізації населення), яким простіше лобювати інтереси окремих громадян; визначити пріоритетні напрями діяльності інститутів громадянського суспільства (закріпити за ними низку функцій у соціальній сфері, спорті, культурній діяльності); забезпечити інформованість населення про діяльність інститутів громадянського суспільства (висвітлювати в ЗМІ роль відповідних інститутів у соціальному житті громадян, проводити на телебаченні зустрічі, «круглі столи», дискусії представників громадських організацій з представниками гілок влади) [43, с. 65].

Вагомими чинниками, що впливають на перебіг демократизаційних процесів є об'єктивні та суб'єктивні. Перші пов'язані з особливостями життя суспільства – економічними, соціальними, правовими, політичними, ідеологічними, культурними та іншими. Не можна применшувати вплив суб'єктивних чинників, які пов'язані з бажаннями та волею пересічних громадян та посадових осіб. Залежно від того, хто складає політичну та управлінську еліту, а також у який спосіб приймається рішення (одноосібно чи спирається на думку вузького кола осіб або широкої частини суспільства), як воно реалізується – формується уявлення про характер держави, її демократичну чи недемократичну природу. Демократія – це повага суспільства до права і закону, легальність і правопорядок, реалізація та дотримання принципу поділу державної влади.

Сучасний стан розвитку українського суспільства характеризується перебудовою економічної та політичної систем, які зорієнтовані на

демократичні перетворення в країні. Для цього періоду характерні інституціональні зміни та невизначеність, що супроводжуються конфронтацією політичних інтересів, настанов, стратегій дій учасників політики. Триває процес сутнісних трансформацій суспільних цінностей та ідеалів, виникають нові соціальні структури та зазнають змін старі - все це висуває підвищені вимоги до особистості як суб'єкта соціального буття. Виникає потреба у створенні нових моделей соціальної й політичної поведінки, вибудовуванні власної системи цінностей, самоконструюванні ідентифікаційних структур. Процес становлення і структурування політико-ідеологічного простору держави ставить перед громадянами ряд запитань, які стосуються визначення свого ставлення до тих ідеологічних цінностей, які презентуються суб'єктами політичного процесу, формування стійких політичних і ідеологічних пріоритетів, уявлень про відповідні цілі в сфері політичних відносин, засобів досягнення цих цілей.

Ми відзначаємо, що є ще й прихований, «внутрішній» бік – той, без налагоджування якого демократію в нашій країні так і будуть повсякчас називати «хибною», «гібридною», «напів-» «псевдо-», тощо. Це демократична політична культура, яка пов'язана з реалізацією принципу людиноцентризму, пріоритету прав людини і громадянина у побудові суспільних відносин, цінностей свободи, відповідальності, рівності, плюралізму, консенсусу, порядку, стабільності, толерантності, безпеки та інших.

Поняття політичної культури зараз увійшло в склад ключових категорій політичної науки. Це зумовлене тим, що політичний процес при всіх притаманних йому непередбачених, випадкових подіях та несподіванках, альтернативності та діалектичності ситуацій, що постійно виникають, підкоряється внутрішнім закономірностям, які не можуть бути виведені безпосередньо ані з економіки, ані з психології. Дослідження проблем політичної культури допомагають глибше побачити закономірності політичного процесу, особливості політичної свідомості і поведінки людей в сучасному суспільстві. Аналіз проблеми політичної культури дає можливість

зрозуміти, чому групи людей або цілі народи, діючи в межах ідентичних політичних систем, якщо вони виховані на різних цінностях та мають різноманітний історичний досвід, по-різному сприймають ті самі політичні події, по-різному діють в однакових політичних ситуаціях.

Політична культура – це сукупність загальноприйнятих ціннісних орієнтацій, переконань і норм політичного життя суспільства. В. Лісовий пов'язує міру її засвоєння з адаптацією до існуючої політичної системи, здатністю активно впливати на неї, тобто в перетворенні людини на суб'єкта політичного життя [127].

Формування й розвиток політичної культури постає стрижнем політичної соціалізації, за допомогою збагачення особистості політичним досвідом попередніх поколінь. Тоді процес формування політичної культури особистості комплексно можна, на думку М. Білик, визначити як усвідомлення та засвоєння соціально-політичних норм, принципів, відносин (суспільної свідомості загалом), інтеріоризації їх у власні, особистісні психологічні структури політичної свідомості з урахуванням соціально- та індивідуально-психологічних властивостей особистості, а також відтворення цього нового рівня самосвідомості у різних формах політичної поведінки та самоактуалізації з метою реалізації себе як дієвого суб'єкта суспільно-політичної діяльності [25].

Своєрідність політичної культури обумовлена особливостями сфери політики, специфічністю складових її елементів, таких як цінності, політичні орієнтації й установки, традиції і політичні уявлення, що забезпечують у своїй єдності захист і ефективне стабільне функціонування політичної системи суспільства, її інститутів і організацій, усього багатоскладового механізму їх владовідносин. В умовах інтенсивної реалізації демократичної суспільної моделі (що намагається робити і Україна) найбільш адекватною є такий її компонент, як культура участі (або учасницька політична культура).

У формуванні політичної культури важливо розуміти, що її не можна зводити тільки до політичної свідомості чи політичної поведінки. До її складу входять також інституціональні компоненти, що відображають особливості

конкретно-історичного розвитку країн, окремих спільнот, ступінь розвиненості і гнучкості політичного життя. З іншого боку, вона містить у собі не всі складові політичної свідомості і політичної поведінки, а лише найбільш типові, характерні для політичного життя даного суспільства, тобто лише те, що, можна сказати, ввійшло у звичку.

І саме такі феноменологічні особливості, як вважають науковці, політичної культури роблять її досить значимим каналом взаємодії особистості і політичної влади і відповідно дуже істотним фактором політичної соціалізації. Тому її розуміння можливе лише через діалектичний синтез політики, ідеології і культури, а сама вона має поліфункціональний характер – виконуючи пізнавальну, нормативно-ціннісну, виховно-комунікативну, соціально-адаптивну функції [92].

Варто зауважити, що політична культура перехідного суспільства представляє собою суперечливу взаємодію минулих і нових (що зароджуються) ціннісних орієнтацій. Це закономірно, адже процеси перебудови свідомості, ціннісних орієнтацій, стандартів політичної поведінки відрізняються найбільшою інерційністю і консерватизмом, розвиваються через механізми зміни поколінь. Штучне прискорення природного темпу культурної модернізації становить найбільшу небезпеку на шляху глибоких суспільних перетворень. З цієї причини активістська громадянська культура, яка зароджується, ще довго буде йти поряд з традиційними стандартами політичної діяльності, часом дивовижно переплітаючись, а іноді вступаючи в протиборство одна з одною. Ринкові відносини змінюють конфігурацію джерел і способів формування політичної культури, роблячи їх вплив значно ширшим, а процес формування стихійним і не врегульованим. Сама ж культура стає більш диференційованою з точки зору її носіїв (суб'єктів) і способів вираження.

За змістом політична культура – це історично і соціально зумовлений продукт життєдіяльності людей, їхньої політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними

спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя [170, с.507].

Завдяки відтворенню, передаванню з покоління в покоління та засвоєнню попереднього політичного досвіду політична культура розглядається в суспільстві як засіб діяльності людей у сфері політики для реалізації своїх класових, національних та групових інтересів. У загальному розумінні політична культура – це культура політичного мислення й політичної діяльності, міра цивілізованості характеру та способів функціонування політичних інститутів, організації всього політичного життя в суспільстві.

Здатність суспільства до саморозвитку залежить від того, на яких засадах будуються відносини між владою і громадянами, як працює система багатопартійності, в якій тональності відбувається діалог різних ідеологій. В широкому розумінні поняттям «політична культура» охоплюється весь спектр ціннісних орієнтацій. У вузькому — рівень політичної свідомості і поведінки, культура діяльності політичних інституцій і окремих політиків.

В. Литвин визначає, що стан політичної культури в суспільстві залежить від багатьох параметрів: ментальності, вкоріненості демократичної традиції, системи управління, стану громадянського суспільства. Внаслідок іманентно властивій політичним культурам інерційності зміни в орієнтаційній сфері відбуваються повільніше, ніж у політичній системі. Політичні уподобання і особливо стереотипи електоральної поведінки напрочуд довго зберігають залишкову традиційність. Цим незмінно користуються політичні сили, що будують свою стратегію на використанні старих ідеологем [126, с. 3]

Сучасне українське суспільство переживає період глибоких реформ у всіх сферах буття, намагається встати на шлях цивілізованого розвитку, функціонування ринкової економіки, сформованого громадянського суспільства і правової держави. Значну роль у питаннях розвитку демократії в Україні відіграє громадянська позиція, соціальна активність кожного члена суспільства, передусім молоді. Сучасний стан українського суспільства

відображає об'єктивну необхідність розглядати молодь як невід'ємну частину соціальної системи, що виконує особливу роль в процесі її розвитку.

Молодь – це соціально-демографічна група, що переживає періоди становлення соціальної зрілості і адаптації до світу дорослих. Молодь має рухомі межі свого віку, вони залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, рівня культури, умов життя. Суттєвий внесок в розробку сутності цього поняття зробив відомий російський соціолог І. Кон, визначення якого, зокрема, увійшло до «Філософського енциклопедичного словника» 1989 р. Розглядаючи молодь як суб'єкт соціальних відносин, вчений зазначав, що вона є «соціально-демографічною групою, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища й зумовлених тим чи іншим комплексом соціально-психологічних особливостей» [218, с. 375].

Німецький дослідник В. Фрідріх, ідентифікуючи молодь як один із суб'єктів суспільно-політичних відносин, зазначав, що зміст поняття «молодь» має соціальну природу. «Його науково-соціальне значення передбачає наявність особливої стратегії усупільнення, специфічної системи виховання і розвитку підростаючого покоління» [222, с. 279].

Отже, молодіжний вік сьогодні – це поняття соціальне і політичне. Молодь знаходиться в авангарді суспільного прогресу. Неможливо собі уявити не лише політичного, але й економічного і культурного життя в XXI столітті поза молодіжним ракурсом. Іноді роль молоді в тій чи іншій історичній події важко переоцінити. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень. Не можна не рахуватися з молоддю, з її потенціями, ідеалами та інтересами, сподіваннями, з її радикалізмом і нетерпимістю до всього оманливого й хибного, з її відвертістю та прямоотою, з її безапеляційністю та невмінням часто уважно прислуховуватися до старших.

М. Головатий вказує, що питання суті молоді як великої соціально-демографічної групи, характеру і особливостей молодіжного руху має велике як теоретичне, так і практичне значення, бо дає змогу, з одного боку, створити

умови для саморозвитку і самореалізації молоді, а з іншого, - включити молодь у всі суспільні процеси з метою прогресивного поступу суспільства вперед [49, с. 59].

Як специфічна соціально-демографічна група суспільства молодь характеризується не лише віковими ознаками, але й місцем, яке вона посідає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення та розвитку. Саме тому постає питання про молодь як суб'єкт суспільних перетворень, як активний співучасник національного державотворення. При цьому маємо враховувати, що молодь ніколи не була, не є і не може бути однорідною. Вона різниться за рівнем освіти, професійної підготовки, ціннісних орієнтацій, соціальної активності, участі у політичних та інших суспільних процесах.

Молодь як органічна частина суспільства на кожному етапі його розвитку виконує інтеграційні функції, акумулюючи і розвиваючи досвід попередніх поколінь, сприяючи соціальному прогресу. Молодь є дзеркалом, в якому відображається та соціальна дійсність, в умовах якої вона живе. Якщо в молодіжному середовищі активізується прояв деструктивних явищ, якщо в цьому середовищі з'являються проблеми, то це перш за все вина соціального середовища. З молоддю може відбутися тільки те, що вже відбулося з суспільством; молодь така, яким є суспільство, що виростило її.

Молодь – свого роду соціальний акумулятор тих трансформацій, які поступово і тому непомітно для загального погляду відбуваються в глибинах суспільного життя, вислизаючи від уваги більшості. Як носій інтелектуального потенціалу, особливих здібностей до творчості (підвищені чуттєвість, сприйняття, образність мислення і т.п.), молодь – прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя, бо за природою вона супротивник консерватизму і застою.

Стан суспільства, перспективи його подальшого розвитку можна визначити й спрогнозувати у розрізі стану і шляхів соціалізації саме молодого покоління, стосовно всіх форм його життєдіяльності. При цьому важливого

значення набуває спадкоємність поколінь. Вона обумовлена низкою об'єктивно-історичних причин, пов'язаних як з особливостями розвитку людської спільноти, так і місцем та роллю самої молоді в суспільстві. Бо історія - це не що інше, як постійна зміна поколінь, кожне з яких відповідним чином не лише успадковує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому старшими поколіннями, але й примножує, розвиває їх. Отже, від того, як буде передаватися від одного до другого покоління матеріальна і духовна спадщина, залежить стабільність і перспективність суспільного розвитку.

Українська держава зацікавлена у цивілізаційній соціалізації молодого громадянина, у формуванні в нього демократичної політичної свідомості й культури, поваги та дотримання закону, які обмежують прояви крайнощів і радикалізму, роблять людину соціально активною, здатною до саморозвитку та самореалізації.

Задля ефективної взаємодії держави та молоді у державотворчому процесі необхідно усвідомити, на думку М. Головатого, що держава має за всіх обставин визначати молодь активним суб'єктом історичного процесу, а не об'єктом ідеологічного, виховного впливу, як було раніше, за часів існування СРСР. Уся діяльність держави стосовно молоді як специфічної соціально-демографічної групи, повинна бути спрямована на сприяння розкриттю і реалізації різноманітних інтересів, запитів і потреб молоді. Але робитися це повинно не у вигляді надання пільг, а, перш за все, шляхом підтримки й розвитку ініціативи, діяльності самої молоді, її організацій, об'єднань. Найперше, звичайно, йдеться про інноваційну діяльність юнаків та дівчат як у власних, так і суспільних інтересах [49, с. 56].

Становлення демократичного ладу суспільства вимагає від громадян активної участі у політичних процесах, а демократичні установки молоді повинні забезпечити відповідну політичну активність молоді і корелювати з її поведінкою. Офіційні норми демократичного суспільства покликані забезпечити участь громадян у політичному житті не тільки як виборців, але через відстоювання своїх інтересів за участю партійних та громадських

організацій. На відміну від тоталітарного режиму, за якого політична діяльність громадян обмежувалася державними структурами, демократичний лад сприяє політичній активності. Натомість серед молоді соціологи фіксують політичну апатію, яка виражається у небажанні приймати участь у громадських політичних організаціях.

Значну роль у політичному житті відіграє студентська молодь зі своїми інтересами, пріоритетами і цінностями. Н. Пробийголова зазначає, що роль студентської молоді у процесах державотворення повинна формуватися кількома шляхами, та головною є не стільки політична участь, скільки відповідні освітні механізми політичної соціалізації. Тому демократична політична освіта має бути спрямована на виховання громадянина (громадянська освіта), який цінує власні права, готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності, володіє відповідними практичними навичками. Громадянська освіта подається як одна з найвпливовіших серед зовнішніх факторів впливу на формування політичної культури молоді, саме від якості громадянської освіти залежить рівень ціннісних уявлень молоді про структуру та принципи дії політичної системи, свої права та обов'язки в цій країні, вміння користуватися цими знаннями. До громадянської освіти відносять також патріотичне виховання [181, с. 8].

Необхідна активізація ролі освіти на всіх рівнях. Безперечно, що роль навчального закладу у формуванні політичної культури молоді полягає в організації цілеспрямованого впливу на особу у навчально-виховному процесі, зокрема у процесі вивчення предметів суспільствознавчого циклу та позанавчальній діяльності, завдяки якому вона засвоює основні політичні уявлення та норми суспільства, установки, переконання, що сприяє виробленню певних моделей поведінки і допомагає спрямувати молоду особистість на свідому участь у політичному житті.

Проте нинішня система освіти не надає достатньої уваги формуванню політичних ідеалів та цінностей молоді. Аналіз шкільних програм і підручників

із суспільствознавчих дисциплін, які покликані вирішувати це завдання, свідчить, що системного підходу до цієї проблеми сьогодні не існує.

Ми приєднуємось до думки А.Хорошенюка, що процес розвитку політичної культури молоді має включати такі складові:

- базову – засвоєння досвіду політичного розвитку українського суспільства минулого і сьогодення, історичних фактів, пов'язаних з політичним життям нації, народу;

- інформаційну – засвоєння загальних знань про політичні явища і процеси, про владу й політику, устрій держави, форми участі громадян у розв'язанні політичних питань; знань Конституції, прав, свобод, обов'язків громадян щодо політичного життя;

- ціннісну – формування відповідних духовних цінностей: свободи, гуманізму, справедливості, плюралізму, толерантності, демократизму.

- нормативну – формування в у політичній свідомості старшокласників демократичних установок і переконань [224].

Серед визначених складових варто зробити наголос на оволодінні елементами політичної компетентності у процесі формування умінь і навичок політичної поведінки, аналізу й оцінок політичного життя суспільства, результатів політичної діяльності соціальних груп, владних структур, політичних та громадських організацій.

Політика - це сфера особистісного самовизначення, але для, того щоб особистість зміла самовизначатися, тобто формувати стійкі й осмислені політико-ідеологічні переконання, настановлення, ідеали, норми поведінки, формувати вміння спостерігати й усвідомлювати явища навколишнього життя, у неї має з'явитися хоча б елементарна зацікавленість і мінімум знань про політичну дійсність.

Молодь формує систему ціннісних орієнтацій через розширення сфери спілкування, спостереження за різноманітними формами поведінки, поглядами, ідеалами, що збільшує можливості робити самостійні вибори, у тому числі й політичний. Поява власних соціальних і політичних установок, переконань,

орієнтацій свідчить про активний зацікавлений пошук свого Я в соціумі. Проте численні соціологічні дослідження свідчать, що тільки незначний відсоток молодих людей виявляє інтерес до сфери політики і є політично активним.

Роль молоді в суспільстві визначається її духовністю, моральними устоями, національними традиціями, загальним рівнем культури. Кожне покоління формується на основі попередніх духовно-моральних основ, що є відбитком соціально-політичних та економічних факторів суспільного розвитку. Сьогодні нова українська держава прагне підтримувати національну культуру, щоб на її основі сформувані цінності, які повинні сприйматися молоддю. Культура суспільства, в атмосфері якої виховується молодь, повинна формувати її моральні ідеали, на основі яких обираються певні цінності, визначається їх значущість і послідовність. Важливою складовою загальної культури суспільства є політична культура.

Особливої актуальності в зазначеному контексті набуває потреба аналізу місця української молоді в процесах зовнішньополітичного вибору. Слід проаналізувати, яким чином молоде покоління нашої держави здатне і чи здатне взагалі впливати на визначення пріоритетного курсу інтеграції. Питанням більш глибокого масштабу є суспільна необхідність виховати в української молоді таку громадянську позицію щодо цього питання, відповідно до якої вибір пріоритетних стратегічних напрямів зовнішньополітичного розвитку буде розглядатися виключно в інтересах національної самоідентифікації, територіальної цілісності та економічної самостійності.

Як соціально-демографічна група населення, молодь наділена доволі специфічними рисами. Ця специфіка полягає в тому, що за відсутності власного життєвого досвіду молодим людям притаманні такі якості, як допитливість, активність, молодіжний максималізм, ініціативність і прагнення до самоорганізації та самоуправління. Сьогодні, внаслідок демократизації політичного життя, молодь наділена значно більшими можливостями у виборі шляхів, форм і механізмів самоорганізації, аніж в радянську добу. Сучасними формами самоорганізації молоді можуть бути різні за структурою та

ідеологічною спрямованістю утворення: студентські колективи, професійні гуртки, молодіжні політичні партії, неформальні об'єднання за інтересами, інтерактивні клуби, соціальні мережі в Інтернет, міжнародні спілки, молодіжні громадські організації тощо. Зважаючи на стрімко зростаючу чисельність останніх, сміливо можна стверджувати, що їх потенціал є надзвичайно вагомим для формування системи зовнішньополітичних цінностей та орієнтацій молоді.

Не втрачають актуальності зауваження А. Карнаух про гостроту проблеми формування і розвитку демократичної політичної культури сучасної молоді. Йдеться про політичну культуру якісно нового рівня – культуру громадянськості, культуру реальної участі у процесах вироблення політики і державного управління. Запорукою того, що молоді не дадуть зануритися у тенетах інфантилізму і апатії, є зусилля громадських організацій, засобів масової інформації, науковців і освітян, спрямовані на соціалізацію молоді, її більш активне залучення до суспільно-політичних процесів [95, с. 134].

Не можна одночасно стверджувати, що рівень політичної культури молоді вимірюється лише активністю участі в політичному житті. Міра участі кожної особистості в політичному житті є по суті унікальною за мотивами, потребами в реалізації інтересів, сповіданням цінностей тощо.

Формування політичної культури пов'язано з реалізацією демократичних процесів у країні. Вирішуючи проблему формування демократичної політичної культури молоді, студентства, необхідно враховувати особливості та рівень культури всіх прошарків суспільства, всіх його соціальних груп. Проблема формування політичної культури молоді в Україні сьогодні слід розглядати з урахуванням дійсних та уявних цінностей політичної культури, особливостей участі молодих громадян в усіх державотворчих процесах, суттєвих змін у суспільстві. Від рівня політичної культури залежить ступінь політичної і соціальної активності молоді. Це є необхідною умовою успішної розбудови України як суверенної демократичної держави.

Нова демократична модель молодіжної політики передбачає поширення ідей плюралізму у середовищі молоді, розвиток недержавних і приватних організацій, деінституціоналізацію (відмову від тотальних закладів контролю та підпорядкування), децентралізацію суспільно-політичного життя. Вона пов'язана, насамперед, не стільки з соціально-економічною допомогою молодим людям, скільки зі зростання уваги до проблем освіти, інформаційного забезпечення, інноваційних технологій та інвестуванням у ці галузі, як найбільш перспективні для зростання та реалізації молодого покоління. Не применшують ролі традиційних цінностей, історичного спадку країни глобальні перетворення і становлення міжнародних стандартів у цій галузі. Сучасні моделі молодіжної політики є більш плюралістичними, багаторівневими, до міри інкорпоруючи зарубіжний досвід, об'єднуючи міждержавні, урядові, муніципальні, громадські й приватні ініціативи.

Невизначеність нинішньої моделі української молодіжної політики обумовлена незавершеністю якісних перетворень у цій галузі, тяжінням до прогресивних ідейних настанов, демократичних цінностей з одночасним збереженням традиційних, автократичних інструментів ведення політики. Розробка Україною власного ідеологічного стрижня молодіжної політики вимагає глибшого осмислення еволюції, витоків, уроків та наслідків тих змін, які зазнали відомі світові моделі молодіжної політики, а також трансформації молодіжної політики в країнах перехідного типу. З огляду на це необхідно видається підготовка відповідних фахівців, а також молодих лідерів, здатних проводити обґрунтований аналіз альтернативних шляхів реформування молодіжної політики у нашій країні, які б віддзеркалювали сучасні досягнення й тенденції в умовах перманентних політичних змін та глобалізації.

Особливості молодіжної політики та специфіка політичних інтересів молоді дозволяють визначити об'єктами такої політики організовані канали суспільно-політичного життя молоді та процеси її політичного розвитку. Перше передбачає створення державних органів, громадських організацій, напрацювання політико-правових норм, визначення принципів діяльності

організаційних структур, повноважень і взаємовідносин політичних інститутів, формування демократичних процедур політичної діяльності, що у той чи інший спосіб пов'язані з молодіжним середовищем. Друге – активізація участі молоді у розробці та прийнятті політичних рішень; формування політичної свідомості і політичної культури молодих громадян. У цілому, об'єктом молодіжної політики прийнято вважати відносини індивідів та соціальних груп з приводу життєво важливих для молоді інтересів, а також відносини між ними та державними інституціями.

Комплексна та системна державна політика щодо розвитку громадських молодіжних ініціатив в Україні ґрунтується на низці принципів положень. Як зазначає Ю. Поліщук, державну політику відносно молодіжних об'єднань необхідно будувати так, щоб органи влади в своїх діях могли забезпечити послідовне і неухильне дотримання таких принципів: принцип полікультурності; рівності всіх спілок молоді перед законом; повна повага до їхніх прав на свободу думки, отримання інформації, дій, зборів тощо; пріоритетного ставлення до тих молодіжних об'єднань, в основі статутних положень яких покладено орієнтацію на загальнолюдські гуманістичні духовно-моральні цінності, а діяльність має яскраво виражений соціально значущий і суспільно корисний характер; державних гарантій у здійсненні діяльності молодіжних організацій на різних етапах: створення, організаційного оформлення, безпосередньої багато профільної роботи; всебічної підтримки традицій, змісту, форм і методів роботи молодіжних об'єднань; узагальнення, осмислення і поширення кращого досвіду їхньої діяльності [173, с. 34].

Серед найважливіших ідеологічних засад молодіжної політики у громадянському контексті також належать принципи свободи, незалежності та автономії молодої людини. Як відзначає Ю. Криворучко, молодіжний рух, як форма присутності у громадянському суспільстві, можливий лише за наявності правових гарантій усіх рівнів свободи для кожного члена суспільства. Водночас для повноцінного розвитку молоді потребує залучатися до молодіжного руху,

адже свобода – це фундамент демократії, головний фактор існування молодіжного руху і повноцінного громадянського суспільства. [112, с. 12].

Сьогодні, коли Україна прагне наблизитися до європейських стандартів, не можна недооцінювати роль молоді у цих процесах. Слід зазначити, що за роки незалежності молоде покоління навчилося більш вільно виражати свої думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, усвідомлення нею можливості критики і демократичного контролю владних структур. Усвідомлюючи, що молодь з одного боку є осередком нових знань, ідей, можливостей, головним замовником на гідне майбутнє і головним стратегічним ресурсом суспільства, а з іншого – вимагає пильної уваги суспільства і довгострокових інвестицій, варто зупинитися на проблемі створення і поліпшення умов її розвитку, підтримки інноваційної діяльності, громадської активності.

Висновки до четвертого розділу

Процеси демократизації в Україні мають суперечливий характер та супроводжуються низкою проблем. Причинами кризового стану в Україні є: стихійність, необґрунтованість суспільної трансформації, ігнорування владою прогностичних оцінок науковців, відсутність достатнього політичного та правового забезпечення реформ, зневага інтересів суспільства, поляризація суспільства, тиск олігархічних структур на економіку і політичний вибір країни, значний рівень корупції, економічний, соціальний, етнічний, регіональний, ідеологічний розкол суспільства. Це призвело до вибуху революційного виступу народних мас і перманентних політичних суперечок.

Модернізація політичного життя передбачає створення демократичної, соціально-правової держави, становлення розвиненого громадянського суспільства, демократизацію державно-політичних інститутів та розвиток нового типу відносин з громадянським суспільством, досягнення балансу та конструктивної співпраці між гілками державної влади, наявність громадського

контролю за діяльністю політичних інститутів, гуманізацію громадсько-політичної сфери життя, оновлення системи місцевого самоврядування. За цих умов одним із актуальних є питання формування і конституційно-правового забезпечення діяльності органів державної влади в Україні; посилення ефективності діяльності політичної та управлінської еліти, що залежить від морально-ідеологічних, організаційно-управлінських професійно-особистісних якостей, загальної, у тому числі й політичної, культури, глибин інтелекту народу.

Проаналізовано зовнішні чинники, які впливають на характер демократичних змін в українському суспільстві – геополітичні, глобалізаційні процеси, розвиток інформаційних і комунікативних технологій. До внутрішніх чинників віднесено горизонтальну та вертикальну взаємодію держави і громадянського суспільства. Досліджено вагомість латентного внутрішнього чиннику політичних зрушень і державницьких перетворень, відсутність якого дозволяє означувати демократію трансформаційного періоду популярними у наш час предикатами «хибна», «гібридна», «напів-» «псевдо-», тощо. Це демократична політична культура, яка пов'язана з реалізацією принципу людиноцентризму, пріоритету прав людини і громадянина у побудові суспільних відносин, цінностей свободи, відповідальності, рівності, плюралізму, консенсусу, порядку, стабільності, толерантності, безпеки та інших.

Визначено вагому роль молоді у процесах демократизації суспільного життя в Україні. Проаналізовано нагальні проблеми молодіжної політики, зокрема формування прозорих демократичних процедур її організації та впровадження. Цілеспрямований процес формування необхідних умов для розвою демократичної політичної культури відбувається серед інших й за допомогою освіти молоді, зокрема політичної.

ВИСНОВКИ

Аналіз сутності та змісту феномену демократії дозволив прослідкувати еволюцію теоретичних уявлень про демократію, що склалися в політичній науці. Проаналізовано теоретичні основи колективістської (Ж.-Ж. Руссо), соціалістичної демократії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін), соціал-демократичної (Е. Бернштейн), репрезентативної (Р. Дарендорф), плюралістичної демократії (Г. Ласкі, А. Бентлі, Д. Трумен, Р. Даль та ін.), елітарної демократії (Й. Шумпетер, С. Келлер, О. Штаммер, Д. Рісмен), корпоративної демократії (Ф. Шміттер), плебісцитарної, християнської (К. Аденауер), консоціативної (А. Лейпхарт), делегативної (Г. О'Доннелл), ринкової (Е. Даунс), електронної демократії (М. Кастельс, М. Кітсінг, Й. Масуда, Дж. Фонтейн та ін.), партисипаторної демократії (С. Ліпсет, К. Пейтман, К. Макферсон, Д. Циммерман, Н. Боббіо, П. Бахрах, Б. Барбер та ін.), варіанти псевдодемократії (Л. Даймонд, В. Меркель, А. Круассан) та інші. Це надало можливість розглянути демократію як певний порядок відносин між державою, громадянським суспільством та окремим громадянином, що заснований на системі цінностей та ідеалів відповідного суспільного устрою та демократичного світогляду. Обґрунтовано важливість застосування теоретичних здобутків згаданих концепцій у вивченні демократизаційних трансформацій у перехідних суспільствах.

Досліджуючи феномен демократії, визначено та проаналізовано її окремі аспекти: чиї інтереси представлені у владі; хто представляє інтереси суспільства; які принципи закладено у демократичну організацію суспільства і якими методами вони реалізуються. Це дозволило осмислити демократію як феномен, що відображає спосіб організації суспільства і функціонування політичної влади. Демократія є відкритою суспільною системою з демократичною політичною культурою, сформованою на демократичних цінностях; способом організації суспільного буття, який створює найсприятливіші умови для життєдіяльності та розвитку людини; способом

організації політичної влади в умовах соціального розшарування та різноманіття інтересів.

Сутність феномену демократії обумовлена не лише розумінням прав і свобод окремої особистості, рівністю усіх перед законом, а й реальними відносинами між групами в суспільстві, відмінностями між людьми, що обумовлені економічним, соціальним, політичним їх статусом. Визначено, що демократія як спосіб організації суспільства розкриває політичну, економічну, соціальну, культурну зрілість суспільства, визначає його прогрес.

Дослідження демократії як способу організації політичного життя суспільства дозволило обґрунтувати реалізацію відповідних принципів, серед яких: визнання народу джерелом і сувереном влади, пріоритет людини та рівність громадян перед законом, верховенство закону та розподіл повноважень гілок влади, політичну свободу та виборність органів управління, взаємну відповідальність держави і громадянина демократії.

Проаналізовано проблему взаємозв'язку демократії та управління. Демократія виступає механізмом управління через сукупність відповідних інститутів, методів, засобів, процедур діяльності як державних, так і недержавних структур, об'єднань громадян. Доведено, що демократія як спосіб управління суспільством засновується на системі цінностей, які складають її зміст, та забезпечуються на основі конституційності, виборності, верховенства права, плюралізму і поділу влади. Визначено, що демократизм та ефективність як ознаки управлінського процесу мають бути органічно доповненими і взаємообумовленими.

Демократія як спосіб організації та управління суспільством змінюється у часі відповідно до закономірностей розвитку соціально-політичних відносин, а також у просторі, обмеженому державою, групами держав, глобальними мережами зв'язків.

Виступаючи найкращою відносно інших способів організації та управління суспільством, демократія водночас провокує окремі небезпеки або й кризові явища у ньому. Нині її можливості ще не вичерпані остаточно, що

формує ґрунт для подальших наукових досліджень. Важливим завданням сьогодення є забезпечення відповідності демократичних форм новим суспільним і науково-технічним викликам прийдешнього століття. У науці це позначається пролонгацією та новими якостями дискусій між прихильниками елітарної (з посиленням ролі держави) та плебісцитарної (з максимальним залученням громадян до прийняття рішень) теорій демократій, а також формуванням нових теоретичних моделей демократичної організації – теледемократії, електронної демократії та інших. Окреслено невирішеність проблем співвідношення свободи та рівності у сучасному суспільстві, реалізації ідеї соціальної справедливості. Зроблено теоретичну спробу дослідити їх у взаємозв'язку з такими категоріями як демократія, право, мораль, управління та визначити їх органічну єдність не лише у теоретичній, а й практичній площині.

Розкрито взаємозалежний характер понять демократії, свободи, соціальної справедливості та ефективності управління. Реальне здійснення народовладдя, свободи, рівності, гласності, врахування громадської думки забезпечує соціальний баланс у суспільстві. Зв'язок між цими категоріями опосередковується об'єктивними умовами, економічним розвитком, системою і статусом права в певному суспільстві. Суб'єктивні чинники політичного життя – рівень свідомості, політичної та правової культури, моральні якості, відповідальність, ініціативність, професійна кваліфікація суб'єктів політики значним ступенем обумовлюють ефективність управління. Реалізація принципів демократизму, соціально-правової держави є умовою розвиненого громадянського суспільства, утвердження народу як джерела і носія влади. Саме ж демократичне суспільство має усі підстави до динамічного розвитку й цивілізаційного поступу.

Обґрунтовано, що демократизація суспільного життя в Україні має складний та суперечливий характер. Хаотичність, непродуманість, невідповідність методів реалізації стратегії розвитку українського суспільства, а також низка зовнішніх та внутрішніх чинників призвело до кризового стану. Актуальними наразі є проблеми формування демократичної політичної

культури суспільства, опанування навичками контролю за діями влади. Крім того, важливим є усвідомлення того, що суспільна система та апарат державної влади є взаємними каталізаторами. Демократична зрілість суспільства потребує ефективної праці управлінських структур. Суперечливість, ускладнення в усіх сферах перехідного суспільства висувають надзвичайно високі умови до управлінської діяльності.

Важливим кроком у напрямку розвитку демократії є робота з молоддю. Пріоритетними у цьому аспекті є політична освіта молодого покоління, громадсько-патріотичне виховання, а також перегляд базових засад молодіжної політики. Нова демократична модель молодіжної політики має включити до об'єктів організовані канали суспільно-політичного життя молоді та процеси її політичного становлення і розвитку. Перше передбачає створення державних органів, громадських організацій, напрацювання політико-правових норм, визначення принципів діяльності організаційних структур, повноважень і взаємовідносин політичних інститутів, формування демократичних процедур політичної діяльності, що у той чи інший спосіб пов'язані з молодіжним середовищем. Друге – активізацію участі молоді у розробці та прийнятті політичних рішень; формування політичної свідомості і політичної культури молодих громадян. Важливу роль тут відіграють процеси політичної соціалізації та громадянської освіти як засоби інтегрування молодих людей, становлення особистості як суб'єкта політичних відносин, для якого характерні громадянська відповідальність, активна політична позиція, навички суспільно-політичної діяльності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазовська О. Здобутки організацій громадського контролю за 2008 рік [Текст] / О. Айвазовська // Громадянське суспільство. – 2009. – № 3(10). – С. 20.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Текст] / Г. Алмонд / пер. Л. А. Галкиной // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 124.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. – Режим доступа : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>.
4. Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия : новые концепции и подходы [Электронный ресурс] / Г. Алтынбекова. – Режим доступа : <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>.
5. Аналитические сообщества в публичной политике : глобальный феномен и российские практики [Текст] / Российская ассоциация политической науки ; отв. ред. Н. Ю. Беляева — М. : АНО «Издательство РОССПЭН», 2012. — 253 с.
6. Андрієнко О. В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності / О. В. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 3. — С. 96 – 100.
7. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії : (Західноєвропейський контекст) : Підручник [Текст] / В. П. Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.
8. Андрущенко Т. В. Політико-аксіологічні детермінанти цивілізованого розвитку [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.01 «Політична теорія та історія» / Т. В. Андрущенко. — Чернівці, 2012. — 36 с.
9. Анкерсмит Ф. Репрезентативная демократия : компромисс vs консенсус [Электронный ресурс] / Ф. Анкерсмит // Русский журнал. — 2004. — 9 января. — Режим доступа : <http://old.russ.ru /politics/20031230-ank.html>. — Название с экрана.
10. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Текст] / О. В. Бабкіна // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — Т. 2. — С. 41 – 55.

11. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування / О. В. Бабкіна [Текст] // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 5. — С. 5 – 10.
12. Багрій Т. Принцип верховенства права як умова розвитку сучасного українського конституціоналізму [Текст] / Тарас Багрій // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. — 2011. — № 2. — С. 44 – 51.
13. Байме К. Політичні теорії сучасності [Текст] / Клаус фон Байме. — К. : Стилос, 2008. — 396 с.
14. Балакірєва О. М. Демократичні цінності в українському суспільстві [Текст] / О. М. Балакірєва // Український соціум. — 2007. — № 3 (20). — С. 7 – 25.
15. Бандурка О. М. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : [Текст] : [монографія] / О. М. Бандурка, В. А. Греченко. — Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. — С. 163.
16. Баранов Н. Современная демократия : эволюционный подход [Текст] / Николай Баранов. — СПб. : БГТУ «Военмех», 2007. — 208 с.
17. Барановський Ф. В. Активізація розвитку громадянського суспільства в Україні — шлях до європейської моделі демократії [Текст] / Ф. В. Барановський // Наукове пізнання : методологія та технологія. — 2006. — № 1 (17). — Серія : філософія, соціологія, політологія. — С. 9 – 16.
18. Баталов Э. Я. Идея демократии в Америке XX века [Текст] / Э. Я. Баталов // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. — 2006. — № 4. — С. 3 – 26.
19. Бегунов Ю. К. Тринадцать теорий демократии [Текст] / Ю. Бегунов, А. Пониделко, А. Лукашев. — СПб. : Издательский дом «Бизнес-Пресса», 2002. — 240 с.
20. Беззубко Л. В. Проблеми взаємодії місцевої влади та територіальної громади [Текст] : [монографія] / Л. В. Беззубко ; під заг. ред. В. В. Дорофійенка. — Донецьк : СПД Купріянов В.С., 2009. — 334 с.

21. Бенджамен Б. Сильна демократія : політика учасницького типу / Б. Бенджамен / Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII + 1108 с. — («Політичні цінності». Вип. 1). — С. 254 – 263.
22. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну [Текст] / Ульрих Бек [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
23. Бессет Дж. Тихий голос разума. Делиберативная демократия и американская система государственной власти [Текст] / Дж. Бессет ; [Пер. с англ.]. - М. : Российская политическая энциклопедия, 2011. — 336 с.
24. Бехманн Г. Современное общество : общество риска, информационное общество, общество знаний [Текст] / Г. Бехманн. — М. : Логос, 2010. — 248 с
25. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді. Соціальна психологія [Електронний ресурс]. / М. Білик. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=28&c=426>
26. Білоконь М. В. Теоретико-філософський аналіз демократичних трансформацій соціально-політичних систем / М. В. Білоконь [Текст] // Теорія та практика державного управління : збірник наукових праць – Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2011. – Випуск 2 (33). – С. 76 – 80.
27. Богачова О. В. Законотворчий процес зарубіжних країн [Текст] / О. В. Богачова [и др.] ; ред. В. О. Зайчук. — К. : Реферат, 2006. — 656 с.
28. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів [Текст] / К. Богуславська // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2006. — № 4. — С. 80 – 88.
29. Боднар А. Гражданское общество : проблемы интерпретации [Текст] / Политология вчера и сегодня. — Выпуск 3. — М., 1991. — С. 72 -79.
30. Бойчук М. А. Державна влада і громадянське суспільство в умовах становлення демократичного устрою [Текст] / Микола Бойчук // Вісник Інституту розвитку дитини. Випуск 14. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : Збірник наукових праць. — К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — С. 31 – 36.

31. Бойчук М. А. Основні форми демократії : український контекст [Текст] / Микола Бойчук // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Випуск 46. — С. 613 – 618.
32. Бойчун С. О. Електронна демократія як тенденція глобального політичного розвитку [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Сергій Бойчун. — К., 2010. — 15 с.
33. Борисов Л. П. Политология : Учебное пособие [Текст] / Л. П. Борисов. — М. : Белье альвы, 1996. — 136 с.
34. Боренько Я. Соціальне партнерство в Європі : плюси і мінуси корпоративних угод [Текст] / Я. Боренько // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. — 2000. — Вип. 2. — С. 130 – 135.
35. Боренько Я. Інтерпретація концепції груп інтересу у дослідженні політичного процесу в Україні [Текст] / Я. Боренько // Вісник Львівського національного університету. Серія: філософські науки. — 2001. — Вип. 3. — С. 261 – 268.
36. Бортніков В. І. Політична участь і демократія : українські реалії [Текст] : [монографія] / В. І. Бортніков. — Луцьк, РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2007. — 524 с.
37. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави : проблеми історії, теорії, практики [Текст] : [монографія] / С. К. Бостан. — Запоріжжя : Юридичний інститут, 2005. — 540 с.
38. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / С. С. Бульбенюк. — К., 2004. — 20 с.
39. Бурдяк В. І. Політична культура Європи в контексті інтеграційних процесів [Текст] : [монографія] / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. — Чернівці : Рута, 2004. — 328 с.
40. Быков И. А. «Электронная демократия» VS «Электронное правительство» : концептуальное противостояние? [Электронный ресурс] / И. А. Быков // Журнал ПОЛИТЕКС. — Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/171/>.

41. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; [пер с англ. П. М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — Спб. : Изд-во «Университетская книга», 2001. — 416 с.
42. Влада в Україні : шляхи до ефективності [Текст] : [монографія] / Голова редакційної ради О. Д. Святоцький. — К. : Ін Юре, 2010. — 688 с.
43. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні : аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Відп. ред.: Ю. Саєнко. — К. : Стило, 2002. — 368 с.
44. Воробьев Ю. Л. Коммуникативное взаимодействие гражданского общества и структур публичной власти как управленческий процесс [Текст] : автореф. дис. ... д. соц. наук : 22.00.08 / Юрий Львович Воробьев. — М., 2008. — 32 с.
45. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії громадянське суспільство [Текст] / Юрген Габермас ; [перекл. з нім. А. Онішко]. — Львів : Літопис, 2000. — 319 с.
46. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку [Текст] / К.С. Гаджиев. — М. : Логос, 1997. — 135 с.
47. Глобальний Договір [Електронний ресурс] // Українська мережа Глобального Договору ООН. — Режим доступу : <http://www.globalcompact.org.ua/UA/about/what>.
48. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс // Сочинения. — Т. 2. — М. : Мысль, 1991. — 545 с.
49. Головатий М. Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану [Текст] / М. Ф. Головатий // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 55–63.
50. Головатий М.Ф. Політична психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / М.Ф.Головатий. — К. : МАУП, 2006. — 400 с.
51. Головатий М. Діалог між владою і суспільством — важлива засада формування української державності [Текст] / Микола Головатий // Політичний менеджмент : наук. журн. / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2011. — № 5 (50). — С. 19 – 24.

52. Головка І. В. Ліберальна демократія : умови формування та специфіка становлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Ірина Головка. – Чернівці, 2010. – 21 с.
53. Голосов Г. В. Сравнительная политология : Учебник. – 2-е изд. перераб. и допол. [Текст] / Г. В. Голосов. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. Ун-та, 1995. – 324 с.
54. Грачев М. Н. Демократия : методология исследования, анализ перспектив [Текст] : [монография] / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М. : Издательство «АЛКИГАММА», 2004. – 128 с.
55. Грачев М. Н. Политическое участие [Текст] // Зарубежная политология : Словарь-справочник / под ред. А. В. Миронова, Г. А. Цыганкова. – М. : Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. – С. 239-241.
56. Грица Ю. І. Принцип верховенства права як функціональний стрижень правової держави і громадянського суспільства [Текст] / Ю.І. Грица // Гуманітарний вісник. Збірник наукових праць Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя : ЗДІА, 2011. – Випуск 45. – С. 68 – 77.
57. Грицяк Н. Впровадження етичних принципів демократичного врядування та їх значення [Текст] / Н. Грицяк // Ефективність державного управління : Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління НАДУПУ. – Вип. 24. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 102 – 107.
58. Грозьцька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці [Текст] : автореф. дис. ... кандидата політичних наук : 23.00.01 / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова / Т. Ю. Грозьцька. — Одеса, 2000. — 19 с.
59. Громада і влада : участь громадськості у місцевому самоврядуванні. Співпраця із ЗМІ : навч. посібник [Текст] / укл. О. Карий, О.Процак. — Київ : КІС, 2006. — 164 с.
60. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства [Текст] : [монографія] / Мін-во освіти і науки, НПУ імені М.П. Драгоманова [за науковою ред. В. П. Беха ; Редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 680 с.

61. Громадянське суспільство і влада : інтерактивна інформаційно-аналітична система [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/index>.
62. Громадянське суспільство в сучасній Україні : становлення, тенденції розвитку [Текст] / [за заг. ред. Ф. М. Рудича]. — К. : Парламентське вид-во, 2006. — 412 с.
63. Громадянське суспільство і держава в Україні : проблеми взаємодії : матеріали методологічного семінару, м. Київ, 27 січня 2004 р. [Текст] / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / [С. В. Перегуда (упоряд.), І. О. Кресіна (відп.ред.)]. — К. : Логос, 2004. — 84 с.
64. Грошевий Ю. М. Органи судової влади в Україні [Текст] / Ю. М. Грошевий, І. Є. Марочкін – К. : ІнЮре, 1997. – С. 6.
65. Гутман Е. Типи і парадокси демократії [Текст] / Е. Гутман // Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 143 – 154.
66. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації [Текст] / Отфрід Гьофе. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с.
67. Давиденко В. В. Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства і держави [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / В. В. Давиденко. — Львів, 2008. — 35 с.
68. Даль Р. А. Поліархія, плюралізм і простір [Текст] / Роберт Алан Даль // Політологія. Хрестоматія : Навч. посібник. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 448 – 464.
69. Дарендорф Р. Дорога к свободе : демократизация и ее проблемы в Восточной Европе [Текст] / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1999. – № 9. – С. 69 – 75.
70. Демократія : универсальные ценности и многообразие исторического опыта : материалы круглого стола [Текст] // ПОЛИС. — 2008. — № 5. — С. 55 – 73.
71. Демократія и модернізація : к дискуссии о вызовах XXI века [Текст] / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Изд-во «Европа», 2010. — 318 с.
72. Джанда К. Трудным путем демократии : Процесс государственного управления в США [Текст] / Кеннет Джанда, Джеффри И. Берри, Джерри Голдман, Кевин В. Хула. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 656 с.

73. Джозеф Ф. Ціммерман. Учасницька демократія : відродження популізму [Текст] / Джозеф Ф.Ціммерман. / Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 263 – 304.
74. Дмитренко М. Політична система України : Розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] : [монографія] / М. Дмитренко. — К. : Ун-т «Україна», 2011. — 820 с.
75. Древаль Ю. Д. До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії [Текст] / Ю. Д. Древаль // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 2 (34). – С. 42 – 49.
76. Електронний робочий стіл громадського експерта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ngoexpert.in.ua>.
77. Ельштейн Д. Б. Демократична законність [Текст] / Джін Бетке Ельштейн // Демократія – це дискусія. Громадянська заангажованість у старих і нових демократіях : Посібник / Редактор Сондра Майєрс. – Нью-Лондон : Центр країнознавства і гуманітарних наук ім. Тура Каммінгса, 1996. – С. 21 – 22.
78. Європейська інтеграція України : політико-правові проблеми [Текст] / За ред. В. П. Горбагенка. – К. : Юридична думка, 2005. – 279 с.
79. Ємельяненко О. М. Електронний уряд: інноваційні підходи до політики і управління в інформаційному суспільстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Олена Ємельяненко. – Одеса, 2008. – 20 с.
80. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) [Текст] / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – С. 266 – 267.
81. Загальне положення про громадську раду при Кабінеті Міністрів України, міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації від 26 листопада 2009 р. N 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF>.

82. Закария Ф. Будущее свободы : нелиберальная демократия в США и за их пределами [Текст] / Фарид Закария. – М. : Ладомир, 2004. – 383 с.
83. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-ХІІ від 3 липня 1991 року(зі змінами) // Голос України від 26.07.1991.
84. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
85. Застава І. Умови становлення ліберальної демократії в контексті трансформаційних процесів на пострадянському просторі [Текст] / Ірина Застава // Соціологія у (пост)сучасності : Збірник тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 13 – 15 квітня 2009 р.) – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 95 – 97.
86. Застава І. В. Концепт неліберальної демократії в політичній науці [Текст] / Ірина Застава // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології : Збірник наукових праць. Вип. 14. – 2009. – № 839. – С. 78 – 84.
87. Заяць Н. В. Особливості формування народного представництва в Україні [Текст] / Наталія Заяць // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : Науковий журнал. – 2011. – № 2 (75). – С. 150 – 158.
88. Зімін В. С. Зовнішньополітична стратегія України в умовах сучасної динаміки цивілізаційних змін (теоретико-політологічний аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Володимир Зімін. – К., 2012. – 20 с.
89. Інституційно-правові проблеми організації державної влади в Україні : аналітична доповідь [Електронний ресурс] / Розумний М. М. [та ін.] ; НІСД. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1034/>. — Назва з екрану.
90. Иванчишин П. А. Общество. Государство. Власть [Текст] / П. А. Иванчишин. – М. : Граница, 1994. – 400 с.
91. Изензее Й Государственное право Германии в 2 т. : пер. с нем. [Текст] / Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – 312 с.

92. Камалов М. Демократическая политическая культура : американський опыт [Текст] / М. Камалов // Вестник МГУ. – 1991. – Серия 12. – № 5. – С. 73-78.
93. Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Т. О. Каменчук / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2006. — 187с.
94. Каплан Ю. Участь громадськості в державному управлінні: роль недержавних аналітичних центрів. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Ю. Каплан. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/260>
95. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі [Текст] / А. Карнаух // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 134 – 139.
96. Картунов О. Інформаційне суспільство : аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій [Текст]: [монографія] / О. Картунов, О. Маруховський ; за заг. ред. : О. Картунов ; Ун-т економіки та права «КРОК». — К. : Крок, 2012. — 343 с. — (Інформаційно-знаннєве суспільство).
97. Карчевська О. В. Розвиток теорії громадянського суспільства в контексті визначення сутності політичної стабільності [Текст] / О. В. Карчевська // Політологічні записки : Збірник наукових праць. Випуск 3. – Луганськ : Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 124 – 136.
98. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту : фінська модель [Текст] / М. Кастельс, П. Хіманен ; [пер. з англ.]. — Київ : Ваклер, 2006. — 256 с.
99. Кастельс М. Інтернет-галактика [Текст] : міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс ; [пер. з англ. Е. Г. Ганиша]. — Київ : Ваклер, 2007. — 304 с.
100. Кин Дж. Демократия и гражданское общество [Текст] / Дж. Кин / Пер. с англ.; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
101. Климкова І.І. Культура парламентської діяльності : світовий досвід та українські реалії [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Ірина Климкова. – К., 2011. – 195 с.
102. Козаков В. М. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні [Текст] : [Монографія] / В. М. Козаков. — К. : Вид-во НАДУ, 2007. —

284 с.

103. Козлов К. І. Політична модернізація : імплементація принципів Goodgovernance [Електронний ресурс] / К. І. Козлов // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. — Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. — Вип. 4 (31). — Режим доступу: www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-4/doc/2/05.pdf. — Назва з екрану.
104. Колодій А. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні [Текст] / Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю. — 30 травня 2001 р. / Українська Академія державного управління при президентові України. — Т. 1. — К. : Вид-во УАДУПУ, 2001. — 276 с.
105. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст] / А. Ф. Колодій. — Львів : Червона Калина, 2002. — 340 с.
106. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії та практики. До 10-ї річниці незалежності України [Текст] / В. Ф. Погорілко, М. І. Ставнійчук, Н. І. Руда та ін. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 356 с.
107. Конституція України : Офіційне видання. Станом на 01.11.2010 р. — К. : Центр учбової літератури, 2010. — 88 с.
108. Кормич Л. І. Принципові засади паритетної демократії [Текст] / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць. — Одеса : Фенікс, 2011. — Випуск 42. — С. 12 – 20.
109. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні [Текст] : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа ; Вінниц. нац. техн. ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.
110. Костирев А. Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства [Текст] : автореф. дис. ... канд. політичних наук : 23.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2003. — 17 с.

111. Костицький В. В. Розподіл влади у правовій державі та соціально-нормативна закріплення ідеї свободи і демократії [Текст] / В. В. Костицький // Соціологія права. – 2011. – № 2. – С. 4 – 7.
112. Криворучко Ю. З. Ціннісний зміст і принципи структурування молодіжного руху в процесі демократичних перетворень в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 09.00.03 / Ю. З. Криворучко. – Львів, 2005. – 20 с.
113. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії [Текст] : [монографія] / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. – Х. : ХУУП, 2008. – 468 с.
114. Курс социальной демократии. Часть 1. Основы социальной демократии [Текст] / Гомберт Т., Блезиус Ю., Крель К., Тимпе М. — М. : РОСПЭН, 2010, - 160 с.
115. Курс социальной демократии. Часть 2. Экономика и социальная демократия [Текст] / С. Фаут и др. ; [пер. с нем. М. В. Урнау]. — М. : РОССПЭН, 2012. — 166 с.
116. Лазарев В. В. Общая теория права и государства [Текст] / В. В. Лазарев. – М. : Юристь, 1994. – 520 с.
117. Латигіна Н. Базові параметри демократії [Текст] / Н. Латигіна // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2008. – № 4 (18). – С. 29– 36.
118. Латигіна Н.А. Демократія : сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку [Текст] : автореф. дис. ... д. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Наталія Анатоліївна Латигіна. – К., 2010. – 37 с.
119. Латигіна Н.А. Теоретико-концептуальний зміст та практичні моделі демократії / Наталія Латигіна // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 53 (№ 10). – С. 424 – 429.
120. Латигіна Н.А. Цінності та ідеали демократії / Наталія Латигіна [Текст] // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 50. – С. 654 – 661.

121. Лациба М. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень [Текст] / М. Лациба // Перше півріччя 2007 р. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 60 с.
122. Лациба М. В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади : крок за кроком [Текст] / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський / Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство «Україна» , 2010. – 96 с.
123. Лациба М. В. Громадські організації на виборах [Текст] / М. В. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 56 с.
124. Ленин В. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции [Текст] / В. Ленин // Полное собрание сочинений (5 издание). Том 33. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – 434 с.
125. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом [Текст] / І. Лисяк-Рудницький // Історичне есе. — К. : Основи, 1994. — Т.1. — С. 2 – 10.
126. Литвин В. Політична культура українського суспільства : традиції та сучасність / В. Литвин // Столичные новости. – № 10. – 2002. – 19-25 мар. – С. 3.
127. Лісовий В. Поняття політичної культури : сучасний стан політичної культури в Україні [Текст] / В. Лісовий // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 52 – 57.
128. Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах [Текст] / Дж. Локк. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – Т. 2. – 201 с.
129. Ломжець Ю. В. Проблеми формування моделі розподілу влади в Україні [Текст] / Ю. В. Ломжець // Вісник СевНТУ. Збірник наукових праць. – Серія : Політологія. – Севастополь : СевНТУ, 2010. – Випуск 112. – С. 59 – 62.
130. Магновський І. П. Правові аспекти розвитку соціальної держави в Україні на шляху до євроінтеграції [Текст] / І. П. Магновський // Право України. – 2006. – № 8. – С. 118 – 122.
131. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии [Текст] / Крафорд Брафф Макферсон. – М. : Издательский дом ГУВШЭ , 2011. – 176 с.
132. Малеев К. Дві тези про демократію [Текст] / Костянтин Малеев // Агора. Переосмислюючи демократію : Україна і світовий контекст. – Випуск 10. – К. : Стилос, 2011. – С. 51 – 56.

133. Малкіна Г. Демократія і політична відповідальність [Текст] / Ганна Малкіна // Сучасна українська політика. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Випуск 21. – С. 23 – 32.
134. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень [Електронний ресурс] / П. Г.Манжола // Стратегічні пріоритети. 2007. – №4(5). – С.13 – 18. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/02-Manzhola.pdf
135. Марадик Н. Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах [Текст] / Наталія Марадик // Сучасна українська політика. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Випуск 21. – С. 246 – 257.
136. Мартиненко В. М. Демократичне врядування : від практики до теорії чи від теорії до практики? [Текст] / В. М. Мартиненко, Ю. А. Нужнова // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць. – Х. : Видавництво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – № 1 (35). – С. 21 – 30.
137. Мартиненко В. М. Демократичне врядування : проблеми теорії і практики [Текст] / Василь Мартиненко // Публічне управління : теорія та практика : Збірник наукових праць. – Х. : Видавництво «ДокНаукаДержУпр», 2010. – Вип. 1. – С. 16 – 22.
138. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах : теоретико-методологічні й прикладні аспекти [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Оксана Марчак. – Одеса, 2007. – 19 с.
139. Медісон Дж. Основи демократичного врядування [Текст] / Дж. Медісон // Демократія : [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII + 1108 с. — («Політичні цінності». Вип. 1). – С. 383 – 396.
140. Мельниченко В. І. Політична відповідальність влади в демократичній державі : необхідність, сутність, механізм забезпечення [Текст] / В. І. Мельниченко // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 96–104.
141. Мірошніченко Ю. Теоретичні основи народовладдя / Ю. Мірошніченко // Наукові записки Інституту законодавства ВРУ. – 2011. – № 4 (7). – С. 42 – 49.

142. Монтескьє Ш. Л. Избранные произведения [Текст] / Ш. Л. Монтескьє. – М. : Наука, 1955. – 264 с.
143. Морару А. А. Правові основи державного управління в аспекті становлення України як демократичної, правової та соціальної держави [Текст] / А. А. Морару // Наукові праці МАУП. – 2011. – № 2 (29). – С. 173 – 177.
144. Мурашин Г. О. До питання реформування судової влади [Текст] / Г. О. Мурашин // Правова держава. – 1997. – Вип.7. – С.67 - 70.
145. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність : пастки ціннісних розмежувань [Текст] : [монографія] / Л. П. Нагорна. — К. : ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 272 с.
146. Набока Л. В. Організація зворотного зв'язку в діяльності державних і муніципальних установ [Електронний ресурс] / Л. В. Набока. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_1/Naboka_109.htm
147. Нарешті влада знайшла місце для громадських експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ngoexpert.in.ua/news?news_id=54.
148. Нестеренко Г. О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми [Текст] : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Нестеренко Галина Олегівна. – К., 2009. – 428 с.
149. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Законодавство України. Міжнародні документи. — 2011. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_163.
150. Олійник О. М. Лобіювання громадських організацій в Україні : українські реалії та світовий досвід [Електронний ресурс] / О. М. Олійник / Центр політичного моніторингу і прогнозування «Варіанти». – Режим доступу : http://www.varianty.org.ua/projects/total/2005/civil_society/Oliynyk.htm.
151. Оніщук М. Більшість і меншість : уроки парламентської демократії / М. Оніщук [Текст] // Голос України. – 2003. – № 39. – 28 лютого. – С. 8.
152. Основи демократії : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / Авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; За заг. ред. А. Колодій. – К. : Видавництво «Ай Бі», 2002. – 684 с.

153. Основи політичної науки : Курс лекцій [Текст] / За ред. Б. Кухти. Ч. 2. : Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька та ін. – Львів : Кальварія, 1997. – 336 с.
154. Остапенко М. А. Політичний плюралізм як ціннісна основа демократичного суспільства [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Марина Остапенко. – Київ, 2013. – 36 с.
155. Остапенко М. А. Політичний плюралізм : нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги [Текст] : [Монографія] / М. А. Остапенко. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 350 с.
156. Панина Н. Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии [Текст] / Н. Панина // Избранные труды по социологии : в 3-х т. — Т. I. : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики. — К. : Факт, 2008. — С. 30 – 32.
157. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст] : [монографія] / Т.В. Панченко. — Х. : Майдан, 2011. — 368 с.
158. Паславська А. М. Теорія розподілу влади як одна із основ організації влади в Україні (історико-теоретичний аспект) [Текст] / А. М. Паславська // Концепція розвитку законодавства України : Матеріали науково-практичної конференції, травень 1996 р., Київ. – К. : Інститут законодавства ВРУ, 1996. – С. 170 – 172.
159. Патнам Р. Творення демократії : традиції громадянської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті ; [перекл. з англ. В. Ющенко]. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
160. Пашков М. Неправительственные аналитические центры : предложение на фоне отложенного спроса [Електронний ресурс] / М. Пашков / Центр Разумкова. — Режим доступу : www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=322.
161. Петришин О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави [Текст] / О. Петришин // Вісник Академії правових наук України : збірник наукових праць. – Х. : Право, 2009. – № 4 (59). – С. 20 – 30.

162. Петрів А. ЕДЦ «Правова аналітика» [Електронний ресурс] / А.Петрів. – Режим доступу : <http://legalanalytics.com.ua/uk/consultacija/34-public-participation.html>
163. Петровський П. Гуманітарна парадигма як теоретико-методологічна модель демократичного врядування [Текст] / П. Петровський, О. Радченко // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Випуск 26. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 13 – 22.
164. Пехник А. В. Розподіл влади: теоретична концепція та практична реалізація в Україні [Текст] / А.В. Пехник, А.В. Козьмініх // Актуальні проблеми політики : Збірник наукових праць. – Одеса : Фенікс, 2011. – Випуск 43. – С. 136 – 145.
165. Пилинський Я. До питання про демократію загалом і демократичні перспективи розвитку України зокрема [Текст] / Ярослав Пилинський // Агора. Переосмислюючи демократію : Україна і світовий контекст. – Вип. 10. – К. : Стило, 2011. – С. 41 – 50.
166. Півнева Л. Глобалізація і політична культура [Електронний ресурс] / Л. Півнева, В. Саєнко. — Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2451/2/Півнева%20Л.М.,%20Саєнко%20В.Ю..pdf>]
167. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст]: [навчальний посібник] / [Рудич Ф. М., Балабан Р. В., Ганжуров Ю. С. та ін.]. — К. : Либідь, 2008. — 440 с.
168. Полешко А. Конституційні положення правосуддя – втілювати в життя [Текст] / А.Полешко // Право України. – 1996. – №11. – С. 6.
169. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / В. Б. Авер'янов, І. В. Алексеєнко, С. С. Андрєєв та ін. ; [В.П. Горбатенко (упоряд.)] ; Ю. С. Шемшученко та ін. (відп. ред) ; НАН України. Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Українська асоціація політологів. - 2-е вид., доп. і перероб. // В. Б. Авер'янов, І. В. Алексеєнко, С. С. Андрєєв. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.

170. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 310 с.
171. Політологія : Академічний курс : Підручник для студентів юрид.спеціальних вищих навч закладів [Текст] / М. І. Попов (керівн.авт.колект), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. / М.І. Попов. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
172. Політологія : Підручник для студентів вищих навчальних закладів [Текст] / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.
173. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Ю. Й. Поліщук. – Луганськ, 2006. – 42 с.
174. Посібник зі спостереження за виборами : 5-е видання [Електронний ресурс] / переклад з англійської. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odhr/elections/70293>
175. Посібник щодо проведення публічних консультацій [Текст] / Н. Гнидюк, В. Горшкова, Н. Дніпренко та ін. ; за ред. В. Нанівської. – К., 2004. – 67 с.
176. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. №996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [Електронний ресурс] / Нормативно-правові акти з питань участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, сприяння розвитку громадянського суспільства, доступу до публічної інформації, антикорупційної експертизи. Консультації з громадськістю. громадські ради. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>.
177. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1103 від 14.10.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=976-2008-%EF&pass=4/UMfPEGznhh4FC.ZiDT05F8HI4T6s80msh8Ie6>.

178. Постанова КМУ № 996 від 03.11.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF&p=1310713018882675>
179. Правоохранительные органы в СССР [Текст] / В. В. Андреев, В. И. Басков, К. Ф. Гуценко и др. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 88 с.
180. Пришляк Г. Я. Роль інститутів безпосередньої та представницької демократії щодо організації контролю народу за органами держави [Текст] / Г. Я. Пришляк // Митна справа. Науково-аналітичний журнал з питань митної справи та зовнішньоекономічної діяльності. – 2011. – № 1 (73), частина 2. – С. 101 – 105.
181. Пробийголова Н. Деякі тенденції політичної соціалізації молоді [Текст] / Н. Прибийголова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 70 – 81.
182. Проект закону України «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» щодо вдосконалення окремих положень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5175-17>.
183. Прокопчук І. І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. н. : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Ірина Прокопчук. – К., 2001. – 18 с.
184. Пугачев В. П. Введение в политологию : учебник для студентов высш. учеб. заведений [Текст] / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 447 с.
185. Пуценко П. Громадські слухання по-чернігівські. Частина Перша. – [Електронний ресурс] / П. Пуценко. – Режим доступу : <http://maidanua.org/special/vis/?p=634>.
186. Радченко О. В. Держава і демократія : перший мультисемантичний політичний словник. Навчальний посібник [Текст] / Олександр Радченко. – Х. : Видавництво Асоціації докторів державного управління, 2011. – 312 с.
187. Радченко О. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії [Текст] / О. Радченко // Публічне

управління : теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Видавництво «ДокНаукДержУпр», 2011. – № 3(7) – С. 66 – 74.

188. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення [Текст] : [монографія] / Олександр Радченко. – Х.: Видавництво ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

189. Реєстр громадських експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/exam/search>.

190. Реєстр сайтів «Мета — Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dir.meta.ua/ru/country/politics/party-mass-media/> — Назва з екрану.

191. Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. [Текст] / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 83 с.

192. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні [Текст] : [монографія] / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юридична література, 2003. – 336 с.

193. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституційний вимір [Текст] : [монографія] / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

194. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі : передумови та перспективи становлення в Україні [Текст] / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – №1(22). – С.75 – 92.

195. Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів у перехідних суспільствах [Текст] : [монографія] / Ю.В. Сабанадзе. – К.: Логос, 2009. – 208 с.

196. Савицкий В. М. Организация судебной власти в Российской Федерации [Текст] / В. М.Савицкий. – М. : БЕК, 1996. – С. 29.

197. Саморегуляція соціального організму країни [Текст] : [монографія] / за ред. В. П. Бега, Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 652 с.

198. Сартори Д. Размышления о демократии [Текст] / Д. Сартори // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 2. – С. 5 – 15.

199. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : [монографія] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 656 с.
200. Скиба В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки [Текст] / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К. : Основи, 1998. – 638 с.
201. Скрипнюк О. Забезпечення участі народу у формуванні органів влади як фактор функціонування демократичної системи державного управління [Текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2006. – № 6. – С. 3 – 8.
202. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України [Текст] : [монографія] / Олександр Скрипнюк. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2000. – 598 с.
203. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология. Учебник [Текст] / Л. В. Сморгунов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 652 с.
204. Суд и правосудие в СССР [Текст] / под ред. Р. Г. Биктанова. –Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 248 с.
205. Суховець Н. Історія конкретних фактів демократії – 2005 – 2012. [Текст] / Видання друге, доповнене до збірника «Все для народу», 2012 / Надія Суховець. – К. : МП «Леся», 2012. – 92 с.
206. Тилли Ч. Демократия [Текст] / Чарльз Тилли. – М. : АНО «Институт общественного проектирования», 2007. – 250 с.
207. Тихомиров Ю. Публичное право / Ю. Тихомиров. – М. : БЕК, 1995. - 496 с.
208. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі [Текст] автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Володимир Торяник – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.
209. Третьяк С. М. Проблеми та перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій в умовах реформування громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / С. М. Третьяк. – Режим доступу : <http://intkonf.org/category/arhiv/konf1>.
210. Туленков М. Організаційна взаємодія як предметна сфера соціології управління [Електронний ресурс] / М.Туленков. – Режим доступу :

//<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1497>
<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=66&c=1497>.

211. Туленков М. Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави [Текст] / М. Туленков // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 60 – 74.
212. Турен А. Что означает демократия сегодня? [Текст] / Ален Турен // Международный журнал социальных наук. Выпуск «Эпоха демократии». – 1991. – № 1. – С. 10 – 22.
213. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Текст] : [монографія] / [Ф.М.Рудич (кер. авт. кол.), Р. В. Балабан, О. П. Дергачов та ін.] ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К. : МАУП, 2002. — 485 с.
214. Усаченко Л. М. Активізація соціального партнерства органів державної влади з організаціями громадянського суспільства як мірило успішності конституційної реформи [Текст] / Лариса Усаченко // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – Спецвипуск : «Конституційний процес в Україні». – 2008. – № 2 (7). – С. 185 – 187.
215. Федорчак Т. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення демократії [Текст] / Тетяна Федорчак // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал. – 2009. – № 1. – С. 17 – 23.
216. Филиппов П. М. Судебная защита и правосудие в СССР [Текст] / П. М. Филиппов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 29.
217. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
218. Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. [Текст] [ред. кол. С. Аверцев, Э. Араб, Л. Ильичёв и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
219. Філонов О. В. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін : Навчальний посібник [Текст] / О. В. Філонов, В. М. Субботін, В. В. Пашутін, І. Я. Тодоров. – К. : Знання, 2006. – 215 с.

220. Фисун А. А. Демократия, неопатрионализм и глобальные трансформации: [Текст] : [монография] / А. А. Фисун. — Харьков : Константа, 2006. — 352 с.
221. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку [Текст] автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Олександр Фісун. – К., 2009. – 37 с.
222. Фридрих В. Теоретические и методологические проблемы науки о молодежи в ГДР [Текст] / В. Фридрих // Критика буржуазных теорий молодежи / Пер. с нем. Г. С. Черновой / [Под. общ. ред. Б. К. Лисина]. – М. : Прогресс, 1982. – С. 252 – 311.
223. Хантінгтон С. Майбутнє демократичного процесу: від експансії до консолідації [Текст] / Самуель Хантінгтон // Політологія. Хрестоматія. Навчальний посібник. – К. : Альтерпрес, 2004. – С. 407 – 421.
224. Хорошенко А. П. / Формування політичної культури старшокласників на уроках суспільствознавчого циклу [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / А. П. Хорошенко.– К., 2004. – 32 с.
225. Цветков В. В. Демократія і державне управління : теорія, методологія, практика [Текст] : [монографія] / В. В. Цветков. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 336 с.
226. Цветков В., Гробатенко В. Демократія – Управління – Бюрократія : в контексті модернізації українського суспільства [Текст] : [монографія]. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 248 с.
227. Ципеліус Р. Філософія права : підручник / пер з нім [Текст] / Р.Ципеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с..
228. Цокур Є. Г. Джерела владної легітимності в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства [Текст] : Дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Євген Цокур. – К. 2012. – 370 с.
229. Чиркин В. Е. Основы государственной власти [Текст] / В.Е.Чиркин. – М. : Юрист, 1996. – 112 с.
230. Шаповал В. Парламент як орган народного представництва [Текст] / В. Шаповал // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3 - 11.

231. Шаян О. Л. Розробка та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О.Л. Шаян. – К., 2005. – 16 с.
232. Шміттер Ф. Неокопоративизм [Текст] / Ф. Шміттер // Полис. – 1997. – № 2. – С. 14 – 22.
233. Шміттер Ф. Роздуми про громадянське суспільство і консолідацію демократії [Текст] / Ф. Шміттер // Політологія. Хрестоматія. – К.: Альтерпрес, 2004. – С. 262–274.
234. Шгука І. А. Політична культура в контексті модернізації політичної системи України [Текст] : Дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / І. Шгука. – К., 2013. – 197 с.
235. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм и демократія : Пер. с англ. [Текст] / Йозеф А. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 540 с.
236. Юридична енциклопедія : В 6 т. [Текст] / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2002. – Т. 4: Н-П – 434 с.
237. Якименко Ю. Неурядові аналітичні центри в Україні : можливості, виклики, перспективи / Ю. Якименко // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 9 - 17.
238. Axtmann R. Democracy : Problems and Perspectives [Text] / R. Axtmann. — Edinburgh University Press ; 1st edition. — 2007. — 272 p.
239. Bentley A. The Process of Government : A Study of Social Pressures 2nd edition [Text] / A. Bentley. — London : Transaction Publishers, 1995. — 533 p.
240. Chambers S. A. William E. Connolly : Democracy, Pluralism and Political Theory (Routledge Innovators in Political Theory) [Text] / S. A. Chambers, T. Carver. — Routledge ; 1st edition. — 2008. — 344 p.
241. Drucker P. Management : Tasks, Resgonsitilies, Practices [Text] / P. Drucker – L., 1974. – P. 45-46.
242. Drucker P. The Effeective Executive. Harper and Row Publishers [Text]/ P. Drucker. – N.-Y., 1967. – P. 23-25.
243. Emerson P. Defining Democracy : Voting Procedures in Decision-Making, Elections and Governance [Text] / P. Emerson. — Springer ; 2nd ed. 2012 edition. — 2011. — 219 p.

244. Good Governance and Sustainable Human Development [Electronic resource] // Governance for Sustainable Human Development. A UNDP Policy Document. — Mode of access : <http://magnet.undp.org>. — Title from the screen.
245. Gueran D. Tolerance, Protest and Democratic Transition : Survey Evidence from 13 Post-Communist Countries / D. Gueran, F. Petty, J. Crete [Text] // European Journal of Political Research. — May 2004. — Vol. 43. — № 3.
246. Guidance, Control, and Evaluation in the Public Sector : the Bielefeld Interdisciplinary Project [Text] / Ed. by F.-X. Kaufmann, G. Majone, V. Ostrom. — New York, 1986.
247. Lipset S.M. Political Man. The Social Bases of Politics. [Text] / S.M. Lipset. — Expanded Edition Baltimore, 1981. P. 6-8.
248. Modern Governance : New Government-Society Interactions [Text] / Ed. by J. Kooiman. — London : SAGE Publications Ltd., 1993. — 288 p.
249. Rhodes R. Understanding Governance : Policy Network, Governance, Reflexivity and Accountability [Text] / R. Rhodes. — Buckingham : Open University Press, 1997. — 252 p.
250. Sartori G. Democratic government by leading minorities, responsiveness, and responsibility (excerpts from G.Sartori. The theory of democracy revisited. Chatham, N.J.: Chatham, 1987) [Text] / G. Sartori // Classes and elites in democracy and democratization: a collection of readings / Ed. by Eva Etzioni-Halevy. — New York : Garland Pub., 1997. — P. 168 – 173.